205571

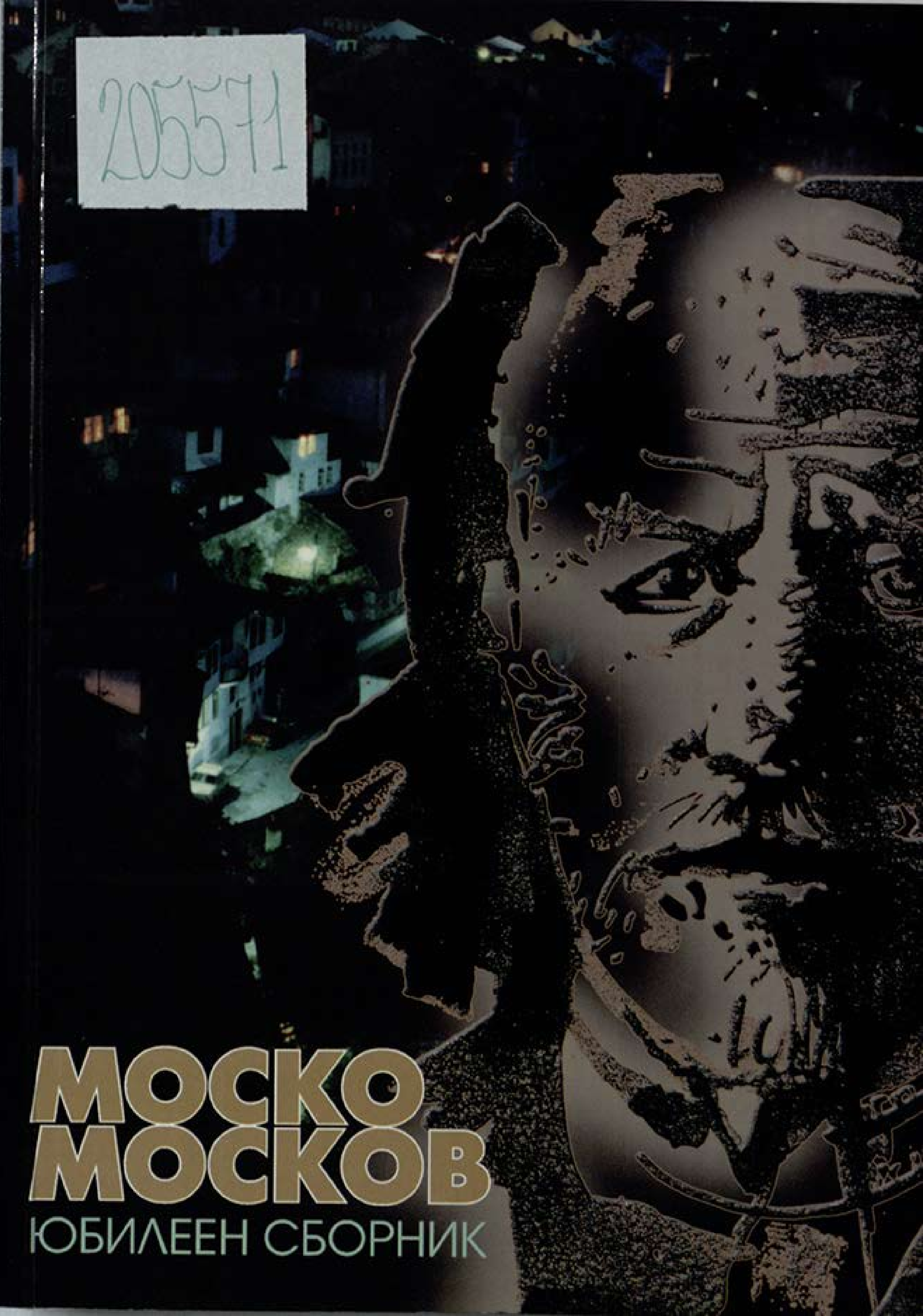

МОСКО МОСКОВ

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

ПИК

Юбилейният сборник,

посветен на 140 години от рождението на Моско Москов,
се издава със спомоществователството
на Община Велико Търново и
Регионална Народна библиотека „П. Р. Славейков“
Велико Търново

СЪСТАВИТЕЛСТВО И РЕДАКЦИЯ

ст.н.с. Йордан Алексиев
н. с. Живка Радева
Иван Александров

© Издателство •ПИК• Велико Търново
© Археологически институт с музей — филиал Велико Търново
© Регионална Народна библиотека „П. Р. Славейков“ Велико Търново
ISBN 954 736 125 2

МОСКО МОСКОВ

Юбилеен сборник

140 години от рождението му

Научна конференция, Велико Търново, 2003

Издателство •ПИК•
Велико Търново, 2005

205571

949.72(092)+92 Моско

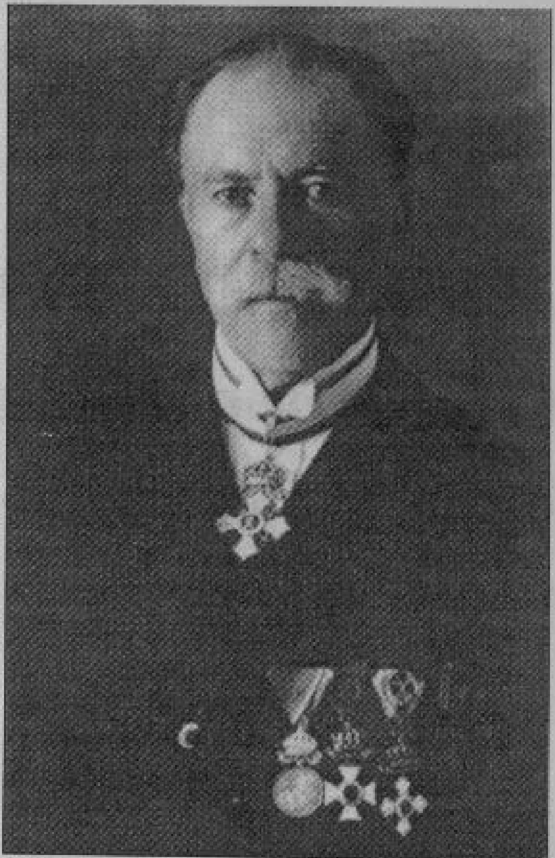

м. Москов

2601/2005

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-В.ТЪРНОВО
ДАРЕНИЕ

вл. ЯП

ЗА ОБЩЕСТВЕНИКА, УЧЕНИЯ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛЯ – МОСКО МОСКОВ

Големи са заслугите на Моско Москов за Великотърновския край, за българската литература и история. Делото му е оценено подобаващо още от неговите съвременници. През 1914 година сп. „Българска сбирка“ публикува материал по повод един „скромен юбилей“ — навършени са 25 години от работата му като учител. Впоследствие великотърновската общественост отбелязва още две негови годишнини — 35 години педагогическа и 40 години писателска дейност. Москов получава два ордена за граждански заслуги и награда от великотърновската община. Но може би най-голямото обществено признание е назначаването му за пръв директор на Народната библиотека във В. Търново във важен за нея момент, когато отговорността за уреждането ѝ като трето национално книгохранилище е голяма.

Биографични данни за Москов са включени в енциклопедии, речници, юбилейни сборници. По различни поводи в местния периодичен печат се публикуват статии за дейността му, а през 1984 година Народна библиотека „П. Р. Славейков“ — В. Търново издава анотиран био-библиографски указател „Моско Москов. 1863—1947“. Чрез него се дописва творческата и професионалната му биография, а той самият е представен като възрожденец по дух и енциклопедист по интереси и познания.

През септември 2003 съвременниците засвидетелстваха отново своята почит към Моско Москов във връзка с навършването на 140 години от рождението му. С честването се ангажираха два града — родният Лясковец и Велико Търново, градът, в който е живял и работил. С дейното участие на Народна библиотека „П. Р. Славейков“, Археологическия институт при БАН—В. Търново и Музея на градинарството — Лясковец се инициира научна конференция. Покана за участие беше отправена към национални и регионални институти — ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, историческия музей, туристическо дружество „Трапезица“, държавния архив. Отзоваха се хора, които продължават делото на Москов в днешно време — филолози, историци, библиографи, краеведи. Разнообразната тематика на докладите и научните съобщения (около 20 на брой) следваше многостранните личностни и професионални изяви на Москов. На конференцията беше представена дейността му като изследовател на Търново и Лясковец, като литературен историк, езиковед, преводач, разказвач на легенди и приказки, заслугите му към Народната библиотека, туристическата и обществено-икономическата му дейност, запазеното в музейните и архивните фондове на града, библиографското му наследство, творческите му връзки с Иван Вазов.

В Музея на градинарството в Лясковец беше подредена изложба от неговите книги и архивни материали. В хода на подготовката по честването беше направено и откритие — беше намерен тефтерът дневник на Моско Москов, което даде възможност за изнасяне на нови данни за живота му и неговото семейство.

На научния форум се взе решение за издаване на юбилеен сборник. След известно забавяне той вече е факт. Освен материалите от конференцията сборникът в чест на Моско Москов представя снимки и планове от археологически разкопки, от музейни и архивни фондове, факсимилета от негови книги, страници от дневника му. В своята съвкупност те допълват познанието за личността на Москов и са оценка за неговото дело от позицията на следващите поколения. Настоящият сборник си поставя още една задача — да бъде мост между двете столетия, да пренесе паметта за общественика, учения, изследователя Моско Москов и за неговото време.

Иван Александров, директор
на Народна библиотека „П. Р. Славейков“

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

МОСКО МОСКОВ – ЗАСЛУЖИЛ ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА СТАРАТА СТОЛИЦА

Йордан АЛЕКСИЕВ

Моско Московъ Груев е роден на 12.09.1863 г. в гр. Лясковец, в семейство на градинари. Основно образование завършва в родния си град, а от 1879 г. учи в Богословското училище при Петропавловския манастир. През 1882 г. заминава за Русия и учи в Одеската духовна семинария. Завръща се в родния си град през 1885 г. и става учител. От 1886 до 1890 г. следва в Женевския университет литература и социални науки. След завършване на висшето си образование две години е учител в Русе, а от 1892 г. трайно се установява в Търново — най-напред като учител в Мъжката и Девическата гимназия, а след това и като неин директор. От 1922 г. в продължение на повече от 10 години той е директор на новооснованата Народна библиотека. М. Москов е председател на Туристическото дружество, от 1905 г. до 1907 г. е секретар на възобновеното археологическо дружество, а от 1910 г. е и негов председател.

Целият съзнателен живот (55 години) на Моско Москов преминава в Търново. Той участва активно в научния, културния и обществения живот на старата столица. Моско Москов изучава миналото, но е обърнал поглед и към днешния ден — вълнува се от проблемите на учителството и училищата, водоснабдяването и благоустройството, естетическото възпитание и морала. Той е приел за свое верую мисълта на д-р Васил Берон (първия председател на археологическото дружество), поставена като мото в книгата му „Археологически и исторически изследвания“: „Изучавай миналото, усъвършенствай настоящето, подготвяй бъдещето.“

Възрожденец по дух и енциклопедист по знания, М. Москов е авторитетна и уважавана личност. Той е автор на 6 стихосбирки, 5 новели, 117 сбирки с разкази и повести, исторически и литературни изследвания, преводач от руски и френски език. За разностранните му, енциклопедични занимания най-добре говори неговото творчество. Бих посочил само някои заглавия: „История на българската литература" (1895); „Четата на Христо Ботев" (1910); „Търново в икономическо отношение" (1910); „История на археологическото дружество" (1912); „Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. 40 мъченици" (1912); „Търново в черковната борба" (1914); „Начало на индустрията в Търново" (1925); „Юрдан Юрданов Инджето" (1927); „Нашите поети-революционери" (1933); „История на новата руска литература" (1895); „Джобен речник на чуждите думи в нашия език" (1896), претърпял четири издания; „Френско-български и българско-френски речник" (1901); „Естетическото възпитание в нашите училища" (1929); „Нашата младеж" (1930).

От многостранната дейност на Моско Москов ще се спра по-подробно на два въпроса: дейността му като секретар и председател на археологическото дружество и М. Москов като изследовател на столичния Търнов.

I. Моско Москов и археологическото дружество

Още през 1878 г. няколко лица, „познати по своята любознателност", се „заловили да наредят устав и започнат да събират старини". Идеята за създаване на археологическо дружество се зародила у проф. М. Дринов и митрополит Климент (В. Друмев), които решили „да направят от Търново място, гдето да се събират всички старини, запазват от разрушение и по такъв начин старата столица, сама най-скъпа и интересна старина, трябвало да стане средище, център на археологическата наука" (М. Москов, История на археологическото дружество в Търново. Търново, 1912, с. 3). В записките на д-р В. Берон пише, че „имало хора, които били уверени, че в Търново и околността се намират драгоценни истори-

Библиотека на В.-Търновското Археологическо дружество № 1.

ИСТОРИЯ
на
Археологическото дружество
въ
Търново.

Написалъ
М. Московъ,
Прѣдседатель на дружеството.

Издание на дружеството.
1912.

Обр. 1. Заглавка на брошурата „История на Археологическото дружество в Търново" чески паметници, които могат да осветят нашата история“ (Пак там). На 18.03.1879 г. било основано първото в България археологическо дружество. Комисия под ръководството на д-р Берон изготвила устава, който бил изпратен на Министерството на народното просвещение за утвърждаване. Още същата година под ръководството на В. Берон били разкопани една кула и сграда до северозападната порта на Трапезица и църква № 2 (по номерацията на църквите, по реда на тяхното разкриване). След 5 години на 19.01.1884 министерството върнало утвърдения устав. Същата година, пак под ръководството на В. Берон, били разкрити още две църкви (№ 3 и 4). Сред членовете на дружеството личат имената на известни обществени, политически и просветни дейци като митрополит Климент, Ст. Стамболов, Киро Тулешков, председателя д-р В. Берон, Н. Селвели, Н. Фичев, Джоржо Момчев, Н. Бендерев (по-подробно вж. Й. Алексиев. Още за историята на археологическото дружество във В. Търново. Изв. Окр. истор. музей, V, 1972, с. 5—18). Дружеството си поставило задача за амбициозни и мащабни проучвания в старата столица, които не били осъществени поради липса на средства. То водило организационен живот до януари 1885 г. и по думите на М. Москов „умряло, както мрат всички културни дружества у нас от парична анемия или от икономическо малокръвие“ (М. Москов История ..., с. 11). Опити за съживяване на дейността на дружеството прави Цани Гинчев през 1887 и 1889 г., но те не дали резултат. След 20 години, на 20.03.1905 г. по инициатива на М. Москов, Н. Марков, арх. Г. Козаров археологическото дружество било възобновено. На събранието, проведено в общинското управление, присъствали митрополит Антим, окръжният управител Бойчев, учителите М. Ханджиев и Д.

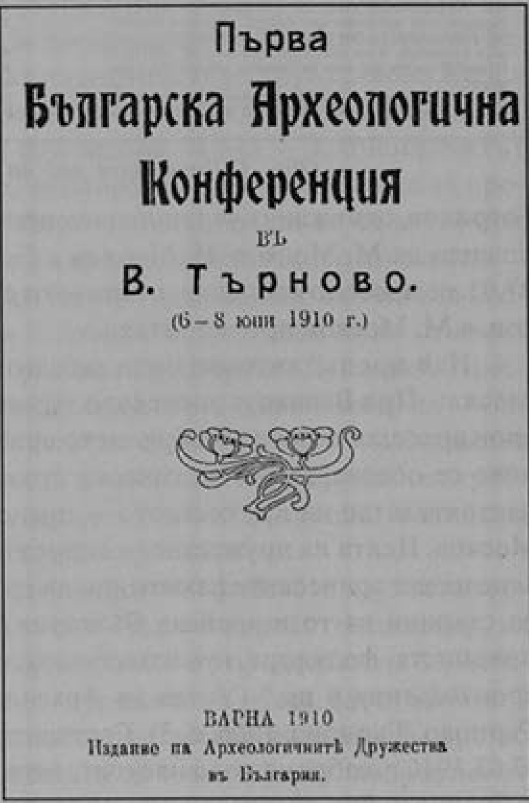

Първа
Българска Археологична
Конференция
въ
В. Търново.
(6 – 8 юни 1910 г.)

ВАРНА 1910
Издание на Археологичнитѣ Дружества
въ България.

Обр. 2. Заглавка на брошурата „Първа Българска Археологична конференция“

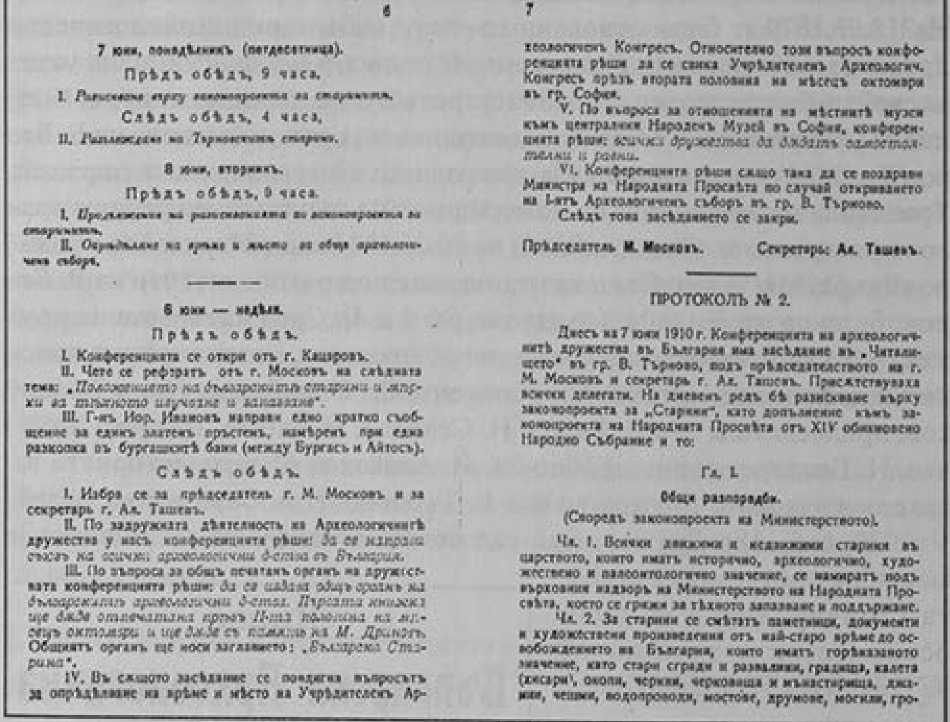

6

7 юни, понедѣлникъ (петдесетница).

Прѣдъ обѣдъ, 9 часа.

I. *Разискване върху законопроекта за старинитѣ.*

Слѣдъ обѣдъ, 4 часа,

II. *Разглеждане на Търновскитѣ старини.*

8 юни, вторникъ.

Прѣдъ обѣдъ, 9 часа.

I. *Продължение на разискванията по законопроекта за старинитѣ.*

II. *Опредѣляне на врѣме и мѣсто за общъ археологиченъ съборъ.*

---

6 юни — недѣля.

Прѣдъ обѣдъ.

I. Конференцията се откри отъ г. Кацаровъ.

II. Чете се рефератъ отъ г. Московъ на слѣдната тема: „*Положението на българскитѣ старини и мѣрки за тѣхното изучване и запазване*".

III. Г-нъ Йор. Ивановъ направи едно кратко съобщение за единъ златенъ прѣстенъ, намѣренъ при една разкопка въ бургаскитѣ бани (между Бургасъ и Айтосъ).

Слѣдъ обѣдъ.

I. Избра се за прѣдседатель г. М. Московъ и за секретарь г. Ал. Ташевъ.

II. По задружната дѣятелность на Археологичнитѣ дружества у насъ конференцията рѣши: *да се направи списъкъ на всички археологични д-ства въ България.*

III. По въпроса за общъ печатанъ органъ на дружествата конференцията рѣши: *да се издава общъ органъ на българскитѣ археологични д-ства. Първата книжка ще бѫде отпечатана прѣзъ II-та половина на мѣсецъ октомври и ще бѫде въ паметь на М. Дриновъ.* Общиятъ органъ ще носи заглавието: „*Българска Старина*".

IV. Въ сѫщото засѣдание се повдигна въпросътъ за опрѣдѣляне на врѣме и мѣсто на Учрѣдителенъ Археологиченъ Конгресъ. Относително този въпросъ конференцията рѣши да се свика Учрѣдителенъ Археологич. Конгресъ прѣзъ втората половина на мѣсецъ октомври въ гр. София.

7

V. По въпроса за отношенията на мѣстнитѣ музеи къмъ централния Народенъ Музей въ София, конференцията рѣши: *всички дружества да бѫдатъ самостоятелни и равни.*

VI. Конференцията рѣши сѫщо така да се поздрави Министра на Народната Просвѣта по случай откриването на I-ятъ Археологиченъ съборъ въ гр. В. Търново.

Слѣдъ това засѣданието се закри.

Прѣдседатель **М. Московъ.** Секретарь: **Ал. Ташевъ.**

ПРОТОКОЛЪ № 2.

Днесь на 7 юни 1910 г. Конференцията на археологичнитѣ дружества въ България има засѣдание въ „Читалището" въ гр. В. Търново, подъ прѣдседателството на г. М. Московъ и секретарь г. Ал. Ташевъ. Присѫтствуваха всички делегати. На дневенъ редъ бѣ разискване върху законопроекта за „Старини", като допълнение къмъ законопроекта на Народната Просвѣта отъ XIV обикновено Народно Събрание и то:

Гл. I.

Общи разпоредби.

(Споредъ законопроекта на Министерството).

Чл. 1. Всички движими и недвижими старини въ царството, които иматъ исторично, археологично, художествено и палеонтологично значение, се намиратъ подъ върховния надзоръ на Министерството на Народната Просвѣта, което се грижи за тѣхното запазване и поддържане.

Чл. 2. За старини се смѣтатъ паметници, документи и художествени произведения отъ най-старо врѣме до освобождението на България, които иматъ горѣказаното значение, като стари сгради и развалини, градища, калета (хисари), окопи, черкви, черковища и манастирища, джамии, чешми, водопроводи, мостове, друмове, могили, гро-

Обр. 3. Дневният ред на конференцията

Багрилов, окръжният училищен инспектор Н. Марков. Събранието възложило на М. Москов, Н. Марков и Г. Козаров да съставят устав. На 27.03. се провело събрание, открито от временния председател Н. Марков, а М. Москов прочел устава.

Най-продължителни били дебатите по чл. 1. В проектоустава той гласял: „При Великотърновското туристическо дружество се основава клон археологически." Събранието приело следната редакция: „В Търново се основава археологическо дружество." На 03.04. се избрало и настоятелство на дружеството — председател Т. Бойчев, секретар М. Москов. Целта на дружеството според чл. II е „да се грижи за съхраняване на историческите паметници на гр. Търново и Търновско и събира старини из този край на България из областта на архитектурата, живописта, фолклора, нумизматиката, стари ръкописи, стари печатни произведения и пр." (Устав на Археологическото дружество в гр. В. Търново. Търново, 1906, с. 3). Годишното събрание на дружеството на 07.03.1910 г. избрало ново настоятелство с председател М. Москов. На събранието бил разгледан и въпросът за свикването на археологическа конференция в Търново (първа за дружествата в страната).

Първата археологическа конференция се провела в Търново на 6, 7 и 8 юни в читалище „Надежда". За председател на конференцията бил избран М. Москов, който изнесъл и основния реферат „Положението на българските старини и мерките за тяхното изучаване и запазване". Конференцията обсъдила и направила редица поправки в Проектозакона за старините. Освен това били обсъдени и важните въпроси, които обуславят пълноценния живот на археологическите дружества: създаване на Съюз на археологическите дружества, чийто учредителен конгрес трябвало да се състои през октомври в София; издаване на печатен орган на съюза „Българска старина", чийто първи брой да се посвети на паметта на проф. М. Дринов, и важното за дружествата решение „всички дружества да бъдат самостоятелни и равни". Избирането на В. Търново за място на провеждане на конференцията не е случайно — то е признание за дейността и заслугите на дружеството и неговия председател. Тъй като Софийското дружество не изпълнило решението на конференцията да свика събор през октомври, на следващата година във Варна била организирана Втората археологическа конференция (16—20 юли 1912). За председател на Варненската конференция бил избран председателят на варненското дружествово Карел Шкорпил, а като делегат на търновското дружество бил изпратен П. Гъбев. Два важни въпроса били разгледани на нея — Законопроектът за старините (като е отбелязано, че направените предложения за промени на някои членове на Търновската конференция не са взети под внимание) и създаването на Съюза на археологическите дружества и обсъждане на примерния му устав. Интересно е предложението за „поскорошно и лесно изучаване на България в археологическо отношение, последната се разделя на 5 района: Приморски, Дунавски, Преславско-Търновски, Тракийски и район на Югозападна България — Софийско-Кюстендилски. (Втора българска археологическа конференция в гр. Варна. Варна, 1911, с. 18), както и чл. 12: „Всички дружества трябва да бъдат равни помежду си и самостойни във вътрешните си дела, както и в действията си в респективните райони."

След двете археологически конференции Софийското дружество организира в София на 11—14 май 1912 г. Първия учредителен събор, на който търновското дружество е представено от председателя М. Москов, секретаря П. Гъбев и Д. Ботев — уредник на музея. Моско Москов изнася основния реферат „Нуждата от археологическа карта на царство България". Искам да спомена оценката за този реферат, направена от председателя на преславското дружество Ю. Господинов: „...Този реферат при все че зачекна един толкова важен въпрос за българското археологическо дело, но на него не се обърна нужното внимание главно поради обстоятелството, че дневният ред на Събора беше претрупан с разни въпроси, вследствие на което нямаше достатъчно време за разискванията по него. Добре направи обаче, авторът на последния, че го напечати във в. „Ден“, броеве 2828—2832 от 29, 30 и 31 май и 1 и 2 юни под заглавие „Археологическа карта на царство България“, с което се даде възможност да бъде той достояние на по-широк кръг читатели, а следователно и повод да могат повече лица да се изкажат по него. Авторът в действителност, с явно присърце, се е заловил с решаването на този въпрос“ (Ю. Господинов. Нуждата от археологическа карта на България — Бълг. сбирка, XX, 1914, с. 37—42). В края на публикувания си доклад пред събора М. Москов отбелязва: „И тъй, като се внесе по-голям интерес в обществото към нашите старини, като се основат повече дружества в царство България, като се подготвят членовете им, било чрез курсове, било чрез сказки, било чрез реферати и специални съчинения, като започне да се издава вестник или списание, което да държи в течение на археологията всички членове на дружествата, а така също и широката маса от нашето население — тогава лесно може да се пристъпи да се състави археологическа карта на нашето отечество, карта, от която се чувства голяма нужда днес у нас.“ (Ден, № 2832, 2 юни 1912) Искам да обърна внимание на два факта, които сочат за големия авторитет на М. Москов сред археологическите дружества у нас: основните реферати, които той изнася на Първата конференция и Първия събор на археологическите дружества. И още нещо — търновското дружество и неговият председател полагат немалко усилия за постигане на „самостоятелност“ на дружествата и преодоляване на противоречията между софийското и варненското дружества.

II. М. Москов — заслужил изследовател на столичния Търнов

Разкопките в църквата „Св. 40 мъченици“

Преди да опише резултатите от разкопките в църквата „Св. 40 мъченици“, които „станаха през септември 1906 г.“ (Разкопките..., с. 12), М. Москов описва средата около църквата и района на манастира Великата лавра особено ценни днес, тъй като по-късните градоустройствени решения значително са променили характера на терена. Важни са и описанията за историята на църквата, превръщането ѝ в джамия, преустройствата.

„Най-напред, пише М. Москов, се разкопа притвора, или както е сега черковата, средната ѝ част и до самия двар се намери гроб широк 90 см, дълъг 2,42 м, висок (дълбок — б. м.) 1,25 м зидан от всички страни с тухли и вар.“ Москов отбелязва, че „гробът не се намери не-

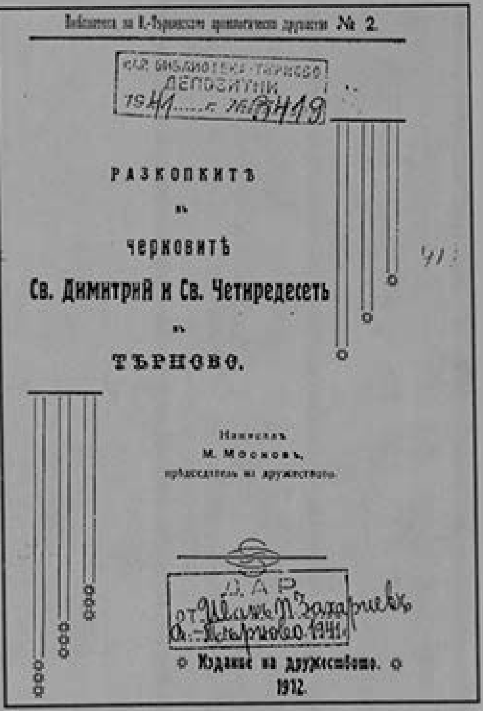

РАЗКОПКИТѢ

въ

черковитѣ

Св. Димитрий и Св. Четиредесеть

въ

Търново.

Написалъ
М. Московъ,
председатель на дружеството

Издание на дружеството.
1912.

Обр. 4. Заглавка на книгата на Моско Московъ „Разкопките в черквата „Св. Димитрий“ и „Св. 40 мъченици“

бутан: бил е по-рано разравян“ и описва намерените в него предмети (кости, късове от оловни листи, гвоздей, скоби, късове от мраморни плочи). „Най-важното, което се намери в този гроб, е едно парче от мрамор, върху което е останало релефно изображение, представляващо женска глава с корона; главата е сложена върху възглавница, която от четиритях краища имала нещо като пискюли, издълбани в камъка. Около самата глава има нещо като ореол. Окото е тъй издълбано, щото представлява заспал човек. Този къс, изглежда, е отчупен от по-голям камък, представлявал навярно цялата легнала фигура, и е бил сложен върху гроба. Релефният образ представлява млада хубава жена, малко въздълголика, с тънки черти...“ (М. Москов, Разкопките..., с. 21). Москов предполага, че в този гроб е погребана Анна-Мария, дъщерята на унгарския крал Андрей (починала през 1237 г.), за която цар Иван Асен II се оженил след възшествието си на търновския трон, (т. е. между 1218—1220 г.). След проучването на притвора „мина се в главната част на черковата и почна да се копае от дясната страна“ (южната стена на наоса — б. м.). Там Москов намира друг гроб, „който се отличава от вънкашния: той не е зидан, а заобиколен изцяло с мраморни плочи ...от чист, бял мрамор, хубаво огладени откъм гроба. Споени са една с друга с вар и отгоре малко подзидани с тухли. Гробът е бил покрит с тънки мраморни плочи.“ Били намерени и две плочи (80х50 и 80х40). До него Москов разкопал втори гроб — двата се допират „откъм двата си тесни края и се разделят само с две мраморни плочи и той е ограден с мраморни плочи, каквито видяхме и при другия — толкова дълги и толкова дебели“ (Разкопките..., с. 24). След описанието Москов си задава основателния въпрос: „Чии са били тези два гроба? Ще кажа, че първият е на Асеня, а другият на втората му жена Ирина. Ако болярите са гледали да имат семейни гробници, защо Св.

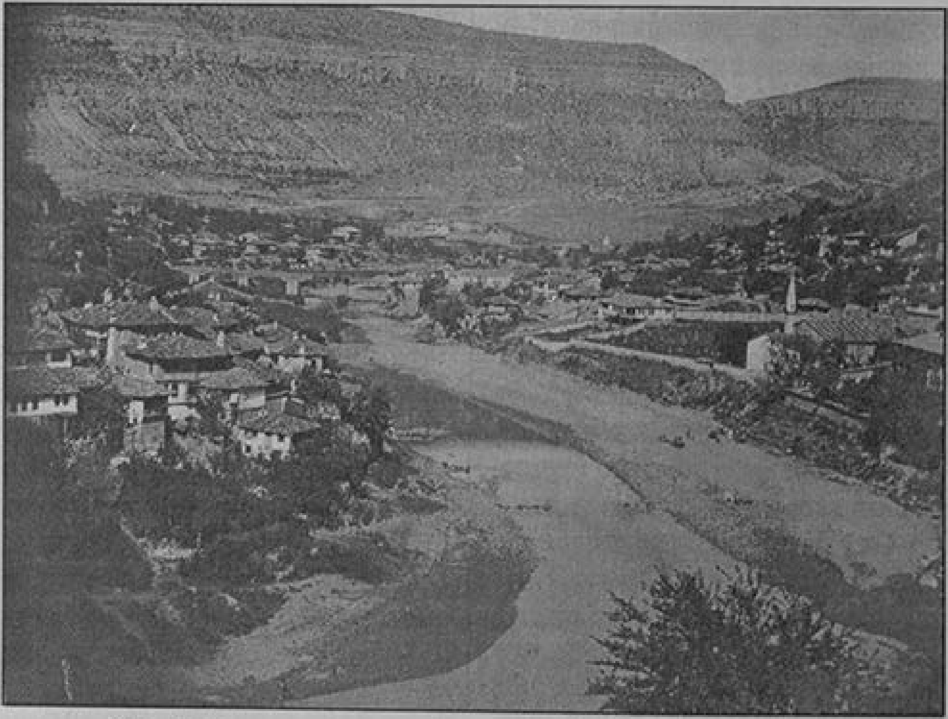

Обр. 5. Църквата „Св. 40 мъченици“ с квартал „Асенов“

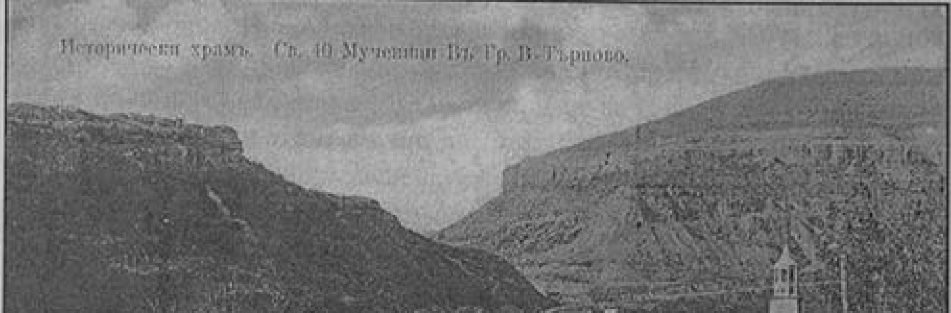

Исторически храмъ. Св. 40 Мъченици Въ Гр. В.-Търново.

Обр. 6. Църквата „Св. 40 мъченици“ с квартал „Асенов“

6 Търново. Черквата св. 40 мъченици.
Tirnowo.

Обр. 7. Църквата „Св. 40 мъченици“ – архивна снимка

40 мъченици да не е могла да послужи за гробница на създателя ѝ“ (Пак там, 24—25). Цар Иван Асен II се жени за дъщерята на пленения по време на Клокотнишката битка (09.03.1230 г.) Теодор-Комнин през есента на 1237 г. и я обичал, според Акрополит „не по-малко, отколкото Антоний Клеопатра“. Цар Иван Асен починал около празника на св. Йоан (според хрониката на Алберик — 24 юни, Еньовден, 1241 г.).

В подкрепа на мнението на М. Москов бих привел следните аргументи:

— интерес представлява един известен, но неизползван откъс от Житието на св. Сава, който гласи: „...след това, когато Благочестивият цар Асен прие края на живота си и отиде при Бога, иноците от същия манастир („Св. 40 мъченици“) го приеха...“ (ХИБ, 2, с. 327). Сведението, че е приет от иноците на манастира, подкрепя мнението на Москов, че царят е погребан в църквата „Св. 40 мъченици“.

Мястото, където според Москов са били гробовете на царя и царицата — до южната стена на наоса на църквата, намира примери в други църкви, свързани с погребения на царски особи. В хронологичен ред ще посоча следните примери:

— при разкопките на проф. Никола Муцопулос в базиликата „Св. Ахил“ на едноименния остор в Преспанското езеро са разкрити гробници до южния зид. Въз основа на откритите материали и резултатите от антропологическото изследване на скелета проф. Муцопулос прие-

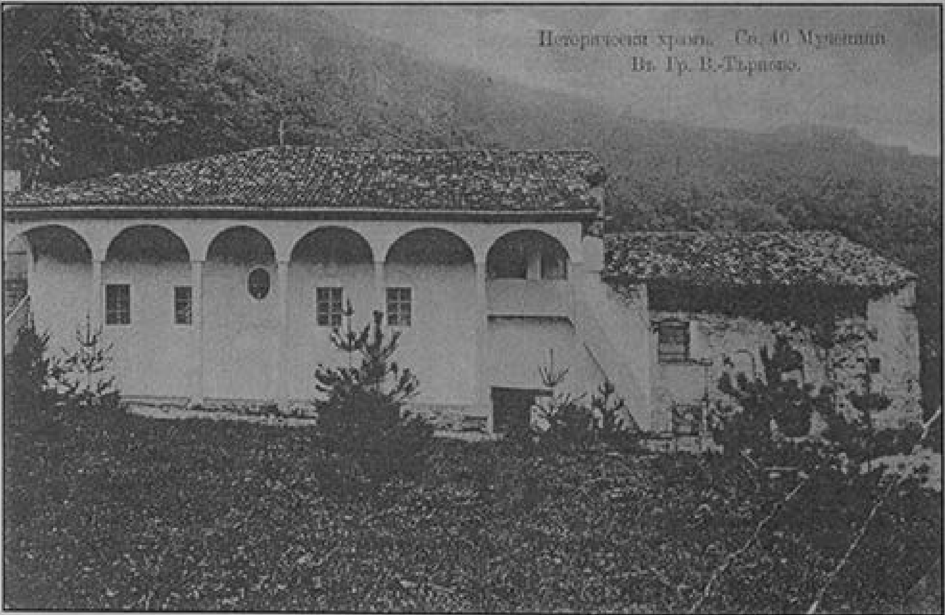

Обр. 8. Църквата „Св. 40 мъченици" – архивна снимка

ма, че в третата гробница е бил погребан българският цар Самуил. Муцопулос допуска, че в другите гробници са погребани синът му Гаврил Радомир и членове на неговото семейство.

— при разкопки в манастирската църква в Милешево, където са пренесени мощите на св. Сава от търновската църква „Св. 40 мъченици" през 1236 г., до южната ѝ страна са разкрити гробници. В гробница 1 е бил погребан крал Стефан Владислав — зет на цар Иван Асен II. В гробницата до първата е била погребана Белослава — дъщеря на цар Иван Асен II и съпруга на Стефан Владислав.

— в манастирската църква „Св. Георги" в Старо Нагоричино в югозападния ъгъл, според проф. Йордан Иванов и арх. Жарко Татич, се намира гробницата, в която е бил погребан цар Михаил Шишман, загинал в битката при Велбъжд през 1330 г.

— в югозападния ъгъл на дворцовата църква на Царевец са открити две гробници, в които според проучвателите били погребани „цар Иван Александър и неговата жена — царица Теодора II".

От посочените примери, независимо от различната степен на категоричност и достоверност на сведенията може да се направи изводът, че там, където са погребани царски особи — техните гробници се намират до южния зид на храмовете (най-често в наоса). Това още един път подкрепя изказаното от Москов предложение, че гробовете на цар Иван Асен II и неговата съпруга Ирина се намират до южната стена на наоса на църквата „Св. 40 мъченици".

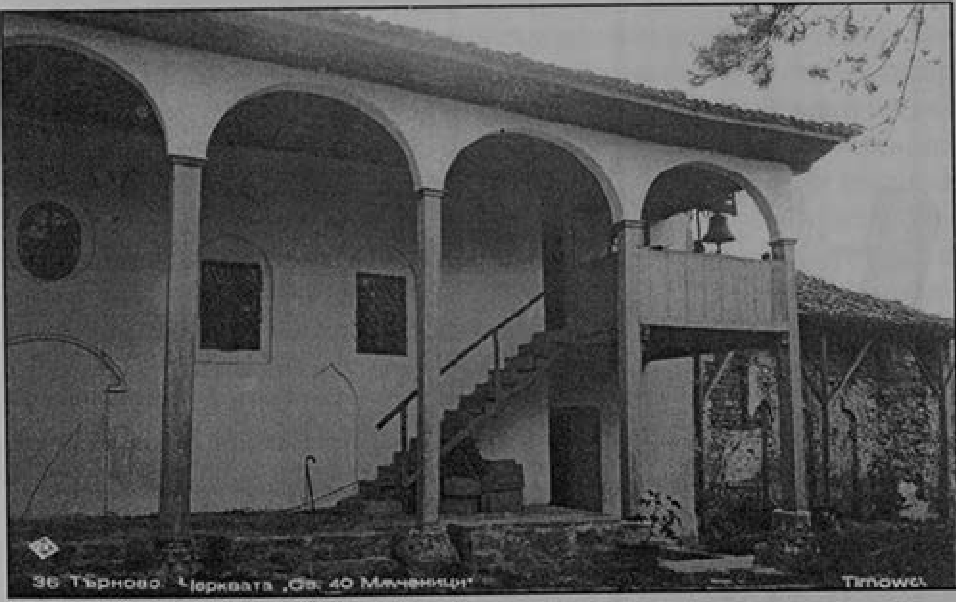

Обр. 9. Църквата „Св. 40 мъченици" – архивна снимка

Разкопките на М. Москов през 1906 г. не са получили вярна и заслужена оценка. Ще посоча само един пример. (В студията на Т. Силяновска-Новикова „Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII—XIV в.)" (Изв. институт за изобраз. изкуства, VI, 1963) е включена и мраморната плоча с изображение на „млада, хубава жена" и разгледана според описанието на Москов. В една рецензия на студията (Герасимов, Т. Археология, 1965, 1, с. 67—71) е включен и откритият от Москов мраморен релеф. Герасимов прехвърля негативната си оценка за изследването и върху описанието на Москов: „Странното е, че въпросният паметник, пише Герасимов, открит през 1906 г., е обнародван от разкопвача подир 6 години — през 1912 г. Бихме запитали това сензационно за времето откритие е останало неоповестено нито в пресата, нито от нашите учени" (Герасимов, Цит. съч., с. 70). Той стига до крайния извод — „За нас споменатата в описанието на Москов глава с корона е една мистификация от страна на патриотично настроения учител в Търново. Тя никога не е била намирана" (Пак там). Дълбоко съм убеден, че Москов не заслужава обвинения в мистификация, макар и от патриотични чувства!

Години по-късно М. Москов отново разглежда съдбата на църквата „Св. 40 мъченици". В една кратка бележка (Няколко думи за историческата в града ни църква „Св. 40 мъченици". — Най-ново време, № 16, 16 апр. 1921) Москов пише: „Нищо не е сторено и това е много печално, защото то ни рисува като народ недоозрял, който не цени

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-В.ТЪРНОВО
ДАРЕНИЕ
2601/2005

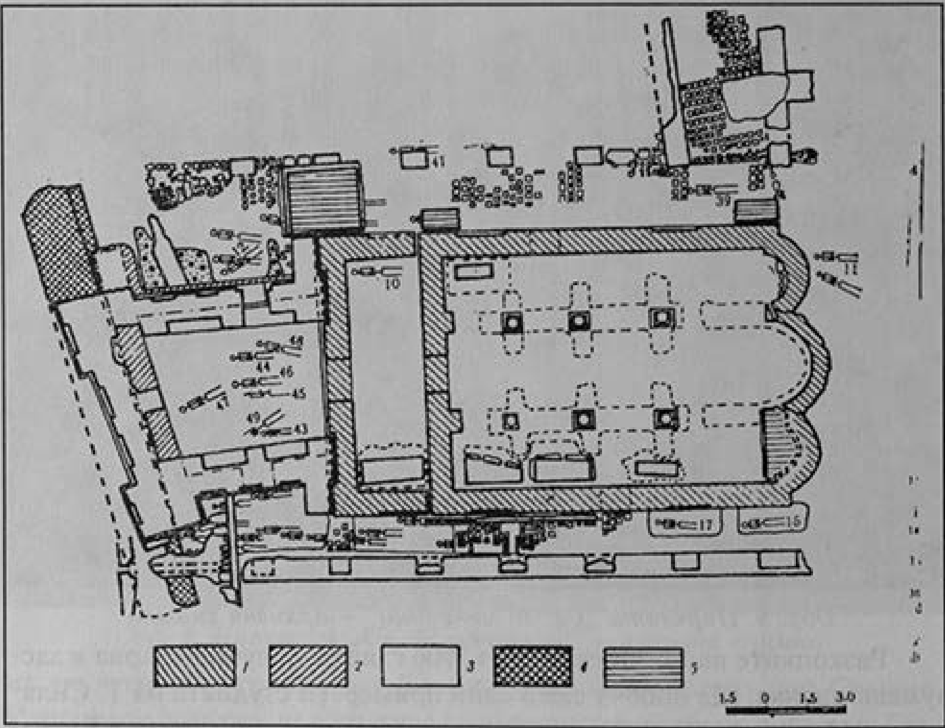

Обр. 10. План на църквата „Св. 40 мъченици" и гробове от некропола след разкопките на В. Вълев (до южната стена на наоса са мраморните царски гробници)

миналото, което съставлява неговата национална гордост. В тази църква е погребан самия Асен, съпругата му Мария (Ана-Мария)... Апелирайки към нашите учени и народолюбци, от името на едно съзнателно мнозинство издигаме глас и молим: да не остават в забвение тази историческа старина."

Най-пълното изследване на М. Москов върху историята на старата столица е „Търново в най-древното си минало" (библиотека „Царевец" № 1, В. Търново 1918, 42 с.). Книгата е разделена на 7 глави, като всяка започва с важен въпрос от историята на града. Първият въпрос, който поставя авторът, е: „Откъде си води името този град?" Отхвърляйки приетото тогава мнение, че то произлиза от „трън" (впрочем мнение, което и до днес често се среща на страниците на историческите съчинения), Москов разглежда ранната история, според него, тясно свързана с „историята на римския град Никополис на Росица, построен във II в. след Христа". Като приема, че височините край Янтра (Хисар и Къзхисар) са „най-доброто стратегическо място край Никополис“, допуска, че те са станали „прибежище на римските легиони“. Това свое мнение той подкрепя с намерените материали на Кързхисар (Момина крепост), а също и върху крепостите Царевец (Хисар) и Трапезица. Въз основа на описаните материали Москов пише „искам да извлека заключение, че по търновските хълмове, височини и скали са живели римляни — имало кули, крепости, жилища“. Той извежда името на града от turis — turnis — turi — тъpни — тъpн. Между населението „продължило да съществува римското име на града и с време народната етимология изменила това име и го приближила към името на познатото у нас растение“ (Търново в..., с. 16). Втората глава започва с въпроса „Где се е зародило първоначално Търново?“ и веднага авторът отговаря: „Търново се зародил най-напред върху Кързхисар и след това се заселва Хисаря и Трапезица.“ Тук искам да припомня мнението на Ив. Велков, казано почти 30 години по-късно, след неговите, макар ограничени по време и обем разкопки на Момина крепост, че през „ранновизантийската епоха Момина крепост и Царевец са това, което през Второто българско царство представляват Царевец и Трапезица“. Третият въпрос е: „Какво е било първоначалното население на Кързхисар, Трапезица и Хисаря?“ Москов вярно (макар и интуитивно) отбелязва, че „през Първото българско царство Търново не отпаднал, а напротив населението му се увеличило и той станал град“ (Цит. съч., с. 19).

Новите разкопки (главно на Царевец) разкриха значителни останки от ранносредновековното селище и предстоличният период на Търново (подробно за това вж. Й. Алексиев. Ранносредновековното... с. 65—69). В IV глава авторът поставя въпроса „След основаването на българското Царство къде е бил разположен Търново?“ и отговаря: „разположен е бил на десния бряг на Янтра, гдето е сега индустриалния квартал и гдето се стича Ксилифорското дере в Янтра (т. е. от западното подножие на Момина крепост и северно от големия завой на Янтра — б. м.). Позовавайки се на сведението на Доментиан в Житието на св. Сава за „новия град“, Москов приема, че „бреговете, по които е разположена днес Асенова махала, са били недостъпни и ненаселени до царуването на Иван Асен II“.

Резултатите от последните археологически проучвания в поречието на Янтра, между Царевец и Трапезица отчасти опровергават писаното от Москов. При разкопките на църквата „Св. Димитър“ и новоразкрития към нея манастир се разкриха вкопани жилища и ями за съхраняване на зърно, които предхождат изграждането на църквата, т.е. отнасят се преди въстанието на Асеневци и възобновяване на българската държава. (По-подробно вж. М. Робов, в настоящия сборник).

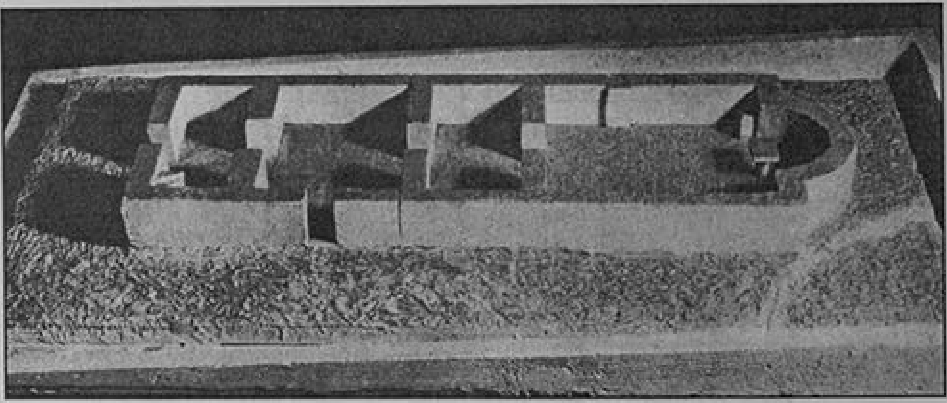

Обр. 11. Църквата „Св. Иван Рилски" в „Асенова махала"
(макет на Леон Филипов)

Интересни са описанията на „две черкови, на които историята е малко позната" – митрополитската църква „Св. Петър и Павел" и църквата „Св. Богородица", близо до „Св. 40 мъченици". За първата той приема, че е много стара и строена още във византийско време („само в нея се срещаше образът на св. Йоан Рилски и надписи от много рано време с големи и малки юсове. При това имаше изобразена цяла история на вселенските събори"). Според Москов, някои „предполагаха, че покрай тази черковичка имало голям Божи храм „Св. Йоан Рилски". И добавя, че миналата година „роби изравняваха мястото, наречено „Черковище" и което се намерва на изток от Митрополитската черкова. Намериха се действително основите на тази черковичка и по стените имаше старобългарски надписи" (М. Москов, Търново..., с. 24). План на тази църква е направил Леон Филипов. На макета личи преустройство — към първоначалната църква е прибавен втори притвор. За „Св. Богородица" църквата, която се намира северно от манастира „Великата лавра" и е известна от писмените извори като „Св. Богородица Темнишка", навярно е съществувала още при цар Калоян, защото той принесъл в нея мощите на св. Филотея. Моско Москов пише, че „там е бил женски манастир, който е съществувал чак до 1778 г., когато игуменка е била Пелаги (документ от 26.10.1778 г.; у Москов, с. 24). Навярно върху нейните разрушения е изградена сегашната църква „Успение на Пресвета Богородица". На петия въпрос (глава V) „От кога почнали да усилват крепостите Хисар и Трапезица?" в телеграфен стил отговорът е „Навярно от времето на Асеня II." Отговор, който намира потвърждение и от резултатите на новите археологически проучвания: преустройство на двореца на Царевец, укрепване на главните крепости, усилено църковно и манастирско строителство — много често с ктиторството на царя и неговото семейство. Интересни са отговорите на Москов на въпроса (VI глава) „След основаването на Второто българско царство какво е станало с Късхисар?“ „Продължил да съществува, пише Москов, като част от Търново, но не се укрепвал повече.“ При разкопките на Н. Ангелов на Патриаршията се откри част от мраморна плоча с надпис и името ДЕВИНГРАД. Проф. Иван Гълъбов с право свързва топонима Девинград с името на крепостта, източно от Царевец, известна през робството като Късхисар, а в ново време като Момина крепост. Той отбелязва още, че „главното внимание на българите през Второто Българско Царство е било обърнато към (Царевец) Хисаря, гдето били палатите“ (М. Москов, Търново..., с. 32). (За населението на западното подножие на Момина крепост вж. Янка Николова, Н. Ангелов. Средновековна църква в... с. 19—28.).

Това се потвърждава и от „разкопките, които станаха преди няколко години на Хисаря, се вижда, че няколко пъти са се приготовлявали нашите българи да се бранят и няколко пъти са подкрепяли, подновявали укрепленията“ (М. Москов, Търново..., с. 33).

В последната, седма глава, Москов отговаря на въпроса „Какво е станало с крепостите и другите здания по Хисаря и Трапезица след падането от турците?“ Според автора „крепостите не се запазили, а почнали да се рушат от времето и от човешка ръка. Най-рано били изоставени на съдбата си укрепленията на Късхисар, а сетне по Трапезица“ (Цит. съч., с. 35). Резултатите от последните проучвания сочат, че още в първите десетилетия след края на XIV в. Царевец е заселен с турски квартали. През 1435 г. е построена джамията на Феруз бей. На Трапезица църквите продължили да съществуват (там до 1469 г. стояли мощите на св. Иван Рилски, пренесени същата година в Рилския манастир). Има данни, че някои от църквите съществували до XVII в. (по-подробно за това вж. Й. Алексиев. Търновград в..., 1992, с. 117—122; Съдбата на..., 1993, с. 239—245).

Искам да подчертая, че „отговорите“ на М. Москов не са загубили своето значение и днес. Резултатите от археологическите проучвания частично коригират някои от тях, други — прецизират, трети — допълват с нови доказателства. Но проследил миналото на града, погледът на автора не е обърнат назад към историята — той говори и за бъдещето на Търново — „на югозапад той (градът — б. м.) има простор да се шири, и ако се оттърве от тези теснини, в които е поставен, ще може спокойно да си отдъхне и с широки дворове, и с широк кръгозор, и прохладен климат. Скалите, между които е поставен днес, го задушават. Бъднината му е към югозапад и не трябва да се стеснява, дайте му да погледне отвисоко...“ (Цит. съч., с. 42).

Искам да завърша с думите на Ив. Стратев по повод 25-годишнината от учителстването на М. Москов: „...Всичко това, що той е направил или написал, е допринесло твърде много за просветата на българския народ... И когато Москов празнува своя 25-годишен юбилей, ние не може и да не изпитваме радост, че той е един от малцинството, които работят честно, съвестно и скромно". (Ив. Стратев, Един скромен юбилей. — Бълг. сбирка, XX, 1914, с. 409—410).

И оценката, която му дава Иван Вазов: „...Вие сте един от най-компетентните познавачи на миналото на Търново и много ще ме задължите с любезното си осветление..." (писмо на Иван Вазов до М. Москов от 18.04.1912 г.).

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Й. Търновград в навечерието на османските нашествия (стопанска, социална и културна характеристика). — В: Турските завоеватели и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV—XVIII в. В. Търново, 1992.

Алексиев, Й. Съдбата на търновските паметници и падането под османска власт — В: Османската инвазия и краят на средновековната българска държава. В. Търново, 1993.

Алексиев, Й. Още за историята на археологическото дружество във В. Търново. — Изв. на Окр. ист. музей — В. Търново, 5, 1972.

Алексиев, Й. Ранносредновековните селища на Царевец във Велико Търново. — Векове, 1976, № 4.

Господинов, Ю. Нуждата от археологическа карта на България. — Бълг. сбирка, 20, 1914.

Москов, М. История на археологическото дружество. В. Търново, 1912.

Москов, М. Разкопките в черковата „Св. Димитрий" и „Св. четиридесет". В. Търново, 1912.

Москов, М. Търново в най-древното си минало. (Библиотека „Царевец" № 1). В. Търново, 1918.

Първа археологическа конференция във В. Търново. Варна, 1910.

Втора археологическа конференция. Варна, 1911.

Устав на археологическото дружество в гр. В. Търново. В. Търново, 1906.

Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2. С., 1974.

Герасимов, Т., Т. Силяновска-Новикова. Нови данни за развитието на скулптурата през феодализма (XIII—XIV в.). [Рецензия]. — Археология, 1965, 1.

Силяновска-Новикова, Т. Нови данни за развитието на скулптурата през феодализма (XII—XIV в.). — Изв. на Института по изобразително изкуство, 6, 1963.

Николова, Я., Н. Ангелов. Средновековна църква в западния склон на Момина крепост в Търново. — Изв. на Окр. ист. музей — В. Търново, 2, 1964, 19—28.

Робов, М. Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. — Изв. на Рег. ист. музей, 9, 1994, 141—146.

Стратев, Ив. Един скромен юбилей. — Бълг. сбирка, 20, 1914.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

МОСКО МОСКОВ И НАРОДНАТА БИБЛИОТЕКА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Калина ИВАНОВА

С честването на 140 години от рождението на Моско Москов, една личност, надхвърляща рамките на градовете Лясковец и Велико Търново, едновременно учител, писател, преводач, археолог, общественик и не на последно място по значение библиотекар, ние изпитваме гордост, че такъв талантлив и продуктивен автор е бил наш съгражданин.

Сведения за Моско Москов като пръв директор на Великотърновската народна библиотека получаваме от единични източници и най-вече в Първия годишник на библиотеката за периода 1922—1942 г., изготвен от Пенчо Крусев, и от изследването на Николина Попйорданова по повод честването на 100 години от основаването на Публична библиотека, чийто приемник е Народна библиотека „П. Р. Славейков“, състояло се през 1989 г.

В настоящата статия искам да представя позицията на съвременния библиотекар от XXI век за заслугите и приноса на Моско Москов към Народна библиотека „П. Р. Славейков“, за да бъде тя понастоящем един от големите депозиториуми на националната печатна продукция и най-голямата обществена библиотека в Централна Северна България.

Идеята да се създаде Народна библиотека във Велико Търново — трета за страната, е на министъра на народното просвещение Стоян Омарчевски и директора на Народна библиотека в София Стилиян Чилингиров. Тя възниква по време на внасяне в Народното събрание на Законопроект за изменение и допълнение на Закона за задължителното депозиране на печатни и литографни произведения в периода от май до август 1920 г., в който се иска увеличение на депозитните екземпляри на 10, като се осигуряват три броя за новосъздаващата се

Народна библиотека във Велико Търново. За нея министър Омарчевски казва: „...Библиотеката в Търново се урежда. Тя, както първите две, ще играе своята културна роля в старата столица на България.“

„Великотърновският клон“ *(в. Най-ново време, 11.08.1922 г.: „Народна библиотека се открива за напред в града ни, която ще бъде един вид като клон от софийската такава...“)* на Народната библиотека в София, както първоначално е замислена да бъде и така са я наричали в кореспонденцията помежду си гражданите на Велико Търново и нейните учредители, е узаконена чрез утвърждаването на Закон за народното просвещение с Указ № 145 от 11 юли 1921, публикуван в Държавен вестник, бр. 87/ 21 юли 1921 г. и приет на втората извънредна сесия на XIX обикновено народно събрание. Чрез този закон Великотърновската народна библиотека получава същите правомощия, статут и задължения като народните библиотеки в София и Пловдив, т. е. те са еднoправни държавни институти.

За комплектуването на фонда на библиотеката от изключителна важност е Законът за депозиране на печатни произведения, обявен с Указ № 171 от 15 ноември 1920 г. и влязъл в сила с публикуването му в Държавен вестник, бр. 195 от 29 ноември същата година, с който за „Търновския клон“ се депозират 3 екземпляра от печатните и литографски издания, издавани и печатани в България. Първият депозит във Велико Търново пристига едва на 16 ноември 1922 г. През този двегодишен период следват лутанията на организаторите и търновските обществени и културни дейци да съществува или не такава културна институция в духовния живот на града. Пораждат се редица въпроси за разрешаване като: Къде да се помещава библиотеката? Кой да бъде нейният директор? Откъде ще се финансира библиотеката? „Дали новата библиотека ще „убие“ читалище „Надежда“ и т. н.

Учредяването на Търновската народна библиотека се осъществява на *15 август 1922 г.* в кабинета на окръжния управител в сградата на Търновската популярна банка. В протокола от учредяването са се подписали Стилиян Чилингиров — представител на Министерството на народното просвещение и директор на Народната библиотека — София, новоназначеният директор на Търновската библиотека Моско Москов, зам.-окръжният управител — Д. Попов и кметът на Велико Търново — Кръстю Станчев.

Не са малко заслугите по устройството на Народната библиотека на кмета на града г-н Станчев, който като председател на Ефорията „Ангел Попов“ ѝ предоставя здание и предвижда финансови средства. С тях Общината плаща наем от 10 000 лв. годишно за помещенията, които библиотеката ползва, докато се уредят финансовите въпроси по издръжката ѝ.

В Закона за народното просвещение с чл. 405 и чл. 410 е регламентирано *устройството и управлението* на библиотеката — прякото ѝ управление се възлага на директор, назначен с указ, който води и отдела за ръкописи и старопечатни книги. Когато той отсъства, се замества от библиотекаря. Изискванията към длъжността са поместени в чл. 411 от закона. Директорът трябва да отговаря на следния ценз: а) да притежава висше образование; б) да има нужните за библиотечната служба познания и да владее най-малко един от новите западни и два славянски езици; в) да има оригинални научни и литературни или библиографски трудове.

Желанието на основателите на Великотърновската народна библиотека е необходимият персонал за библиотеката да се попълни от командировани лица-учители. С предложение № 18231 от 01.08.1922 г. М. Москов е командирован като директор на Великотърновската народна библиотека. По това време той е директор, а после и учител в Търновската девическа гимназия. Той трябва да се запознае с библиотечното дело и да се справи с материални трудности като натрупания депозиран печатен фонд и обзавеждането на библиотеката с библиотечен инвентар.

Разностранните интереси на Моско Москов, неговата богата литературна, издателска, преводаческа дейност (около 430 публикации и над 70 превода от руски и френски език) и активната му обществена ангажираност го правят най-подходящата личност за пръв директор на Великотърновската народна библиотека. На този пост Моско Москов е бил 9 години и седем месеца от 01.09.1922 година до 31.03.1932 г., когато на 69-годишна възраст се пенсионира. През тези почти десет години работи всеотдайно за издигането на библиотеката като стабилна културна институция на нивото на Софийската народна библиотека.

Четейки литературното творчество на юбиляря и многобройните му преводни издания от френски и руски език, виждаме, че е бил увлечен още в младите си години от професията библиотекар. В предговора си към превода от руски език на методичното ръководство на Чарлз Ричардсън „Как трябва да четем книги, за да може четеното да ни ползва“, издадено през 1898 година, М. Москов дава ценни съвети и предложения на младите читатели, а така също и съвети, които да подпомогнат комплектуването на фондовете на училищните и читалищните библиотеки: „... За да могат да се предпазят младежите ни от разните литературни плевели, които пълнят литературата ни, трябва да се издава едно специално списание „Библиограф“ или „Книгопис“, което внимателно да следи всичко, което се явява в литературата ни, и да се отбелязва онова, което заслужава да бъде прочетено. По такъв начин читателят ще знае, какво се явява в нашата литература и кое заслужава внимание.“

Като първи директор на Народната библиотека във Велико Търново Моско Москов полага много труд за запознаване с дейностите и процесите в библиотечното дело. По време на назначението му той е имал бегли познания по библиотечно дело, тъй като е завеждал учителска и училищна библиотека. През 1922 година от 6 до 14 ноември е командирован в Софийската народна библиотека да се запознае със структурата и отделите ѝ. На следващата година посещава курс по библиотекознание, организиран от Върховния читалищен съюз. След получените познания по библиотечно дело той написва две методични помагала: „Библиотечно дело“ и „Упътване за уредба на училищна или читалищна библиотека“, издадени през 1922 и 1923 г.

Книгата „Библиотечно дело“ представлява кратко изложение и коментарии на постановленията, съдържащи се в Правилника на Софийската народна библиотека, а „Упътването“ е малко по обем методично помагало в три дяла, което съдържа добре систематизирани и структурирани минимум знания за основните изисквания при подреждането на една библиотека. Моско Москов с радост би се отзовал да окаже методични консултации на своите колеги от по-малките библиотеки и „... лично да даде упътвания на тези, които искат да уредят своята библиотека по най-модерен начин“. И днес в Народна библиотека — Велико Търново това кратко методично помагало не е загубило своята актуалност и може да се ползва за информация относно нареждането на старите фондове в библиотеката, организирани по правилата, описани в „упътването“.

Моско Москов помества още няколко статии в местния периодичен печат, свързани с четенето и културата на четене у подрастващите, като: „Четенето на книги“ („какви книги да четат нашите деца“) и „По възпитанието на младежта“.

Чрез тези няколко издания в областта на библиотечното дело Москов се явява и първият автор на методична литература за Велико Търново и региона. Като един от пионерите в българското библиотечно дело той не се притеснява да сподели с колегите си знанията, които е придобил, и е щастлив, ако може да помогне с идеи и консултации в името на общото благоденствие на тези културни институции.

Работата по организирането дейността на библиотеката е огромна и не е по силите само на един човек да бъде директор, библиотекар и прислужник едновременно, и да работи пълноценно. Именно затова М. Москов изготвя обоснован проектобюджет, необходим за добре обучен библиотечен състав. Поради липса на икономист в персонала, на директора се е налагало да ползва услугите на Девическата или Мъжката гимназия като второстепенни разпоредители на бюджетните средства, които са отпускани за издръжка на библиотеката, средно по 20 000 лв. годишно, от Министерството на народното просвещение. От запазената кореспонденция на Моско Москов с директора на Народната библиотека — София и Бюрото за културни учреждения към Министерството на народното просвещение за периода 1922—1930 г. се разбира, че кредитите, отпускани на библиотеката, не винаги са предоставяни навреме. На директора се е налагало многократно да изпраща напомнителни писма и конкретни молби към министерството, в частност към бюрото за културни учреждения и второстепенните разпоредители на бюджетни средства в лицето на директора на Търновската мъжка гимназия. Отпусканите средства са били изразходвани най-вече за закупуване на библиотечни шкафове, подвързия, пощенски разходи по доставката на депозитните книги от София и отопление на помещенията.

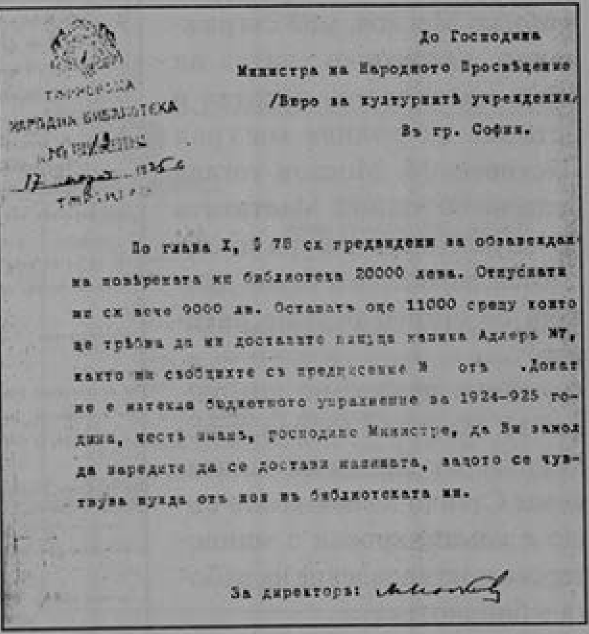

Търновска
Народна библиотека
№
17 1925 г.

До Господина
Министра на Народното Просвѣщение
/Бюро за културнитѣ учреждения/
Въ гр. София.

По глава X, § 78 сѫ предвидени за обзавеждане на повѣрената ми библиотека 20000 лева. Отпуснати ни сѫ вече 9000 лв. Оставатъ още 11000 срещу които ще трѣбва да ни доставите пишуща машина Адлеръ №7, както ни съобщихте съ предписание № отъ . Докато не е изтекло бюджетното упражнение за 1924-925 година, честь имамъ, господине Министре, да Ви замоля да наредите да се достави машината, защото се чувствува нужда отъ нея въ библиотеката ми.

За директора:

Кореспонденция на Моско Москов с министъра на народното просвещение относно отпускането на средства за издръжка на Народната библиотека във Велико Търново

По времето, когато М. Москов е директор на Народната библиотека, персоналът на библиотеката нараства до 7 души, като повечето от тях са командировани учители или изискани за временна заетост от Търновското трудово бюро, една форма на използване на човешките ресурси, актуална и днес. Често е използван и доброволният труд на ученици. В спомените на Димо Минев като ученик от Търновската мъжка гимназия и доброволец по време на ученическата трудова бригада в библиотеката, четем мнението му за директора: „...Привличаше ме директорът ѝ Моско Москов, мой съгражданин, някогашен учител на баща ми, известен писател и историк на родния ми град Лясковец. М. Москов тогава беше на 60 години. Маститата му внушителна фигура на сериозен, замислен и бавно движещ се старец будеше интерес.“

Като пръв свой помощник М. Москов е избрал прислужника от Девическата гимназия Станчо Кънев, който също е командирован с министерско постановление на работа в библиотеката.

Макар и на възраст, М. Москов се е стремял библиотеката да придобие съвременен облик и да позволи пълноценно обслужване на гражданите на Велико Търново. През цялото време на директорския пост Моско Москов се е борил срещу мнението, че тя трябва и е задължена да бъде само депозиториум на българската книжовна продукция. За модерното и перспективно мислене на Моско Москов съдим и по това, че през 1925—1926 г. се поставя началото на отдел за чужда литература чрез получаваните дубликати на книги и списания

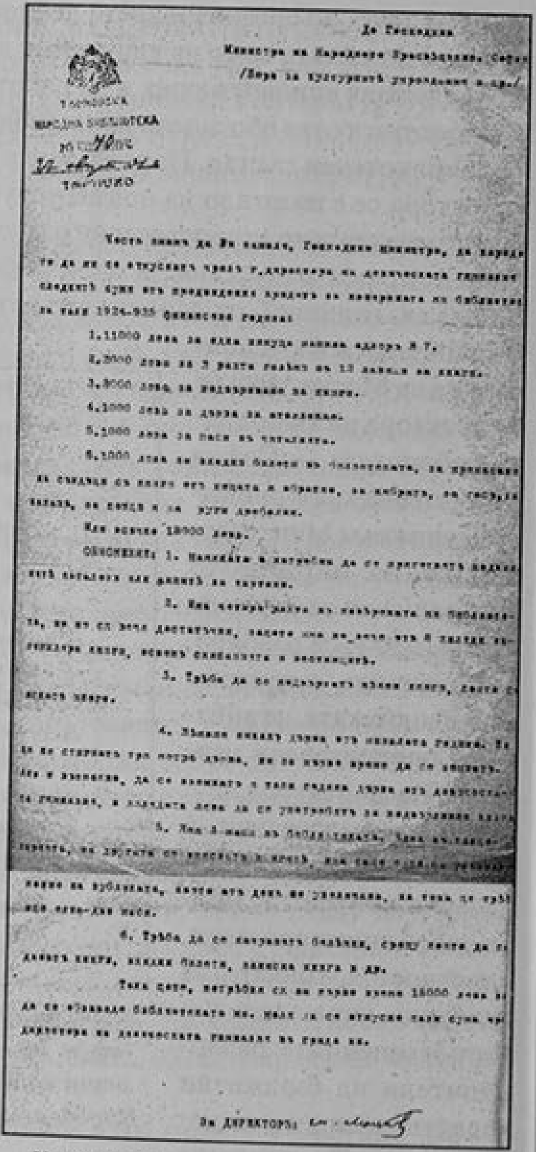

Кореспонденция на Моско Москов с министъра на народното просвещение относно отпускането на средства за издръжка на Народната библиотека във Велико Търново

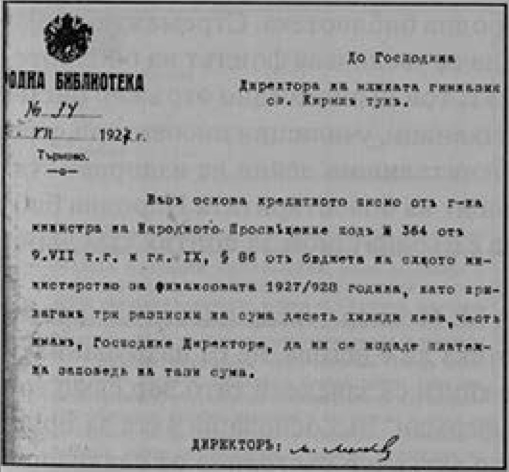

РОДНА БИБЛИОТЕКА
№ 17
VII 1927 г.
Търново.
—о—

До Господина
Директора на мъжката гимназия
св. Кирилъ тукъ.

Възъ основа кредитното писмо отъ г-на министра на Народното Просвѣщение подъ № 364 отъ 9.VII т.г. и гл. IX, § 86 отъ бюджета на сжщото министерство за финансовата 1927/928 година, като прилагамъ три расписки на сума десеть хиляди лева, честь имамъ, Господине Директоре, да ми се издаде платежна заповедь на тази сума.

ДИРЕКТОРЪ: М. Московъ

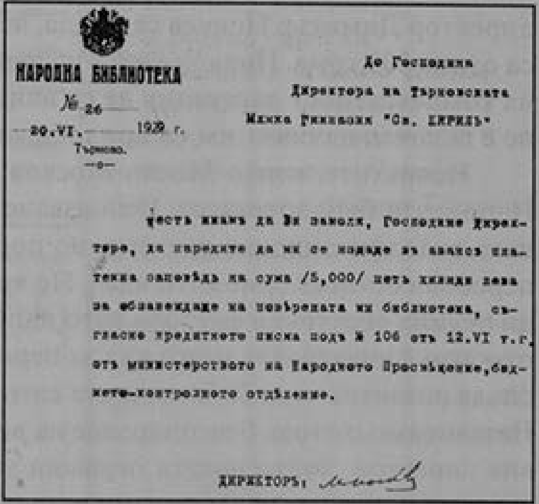

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
№ 26
20.VI. 1929 г.
Търново.
—о—

До Господина
Директора на Търновската
Мъжка Гимназия "Св. КИРИЛЪ"

Честь имамъ да Ви замоля, Господине Директоре, да наредите да ми се издаде въ авансъ платежна заповѣдь на сума /5,000/ петь хиляди лева за обзавеждане на повѣрената ми библиотека, съгласно кредитното писмо подъ № 106 отъ 12.VI т.г. отъ министерството на Народното Просвѣщение, бюджето-контролното отдѣление.

ДИРЕКТОРЪ: Московъ

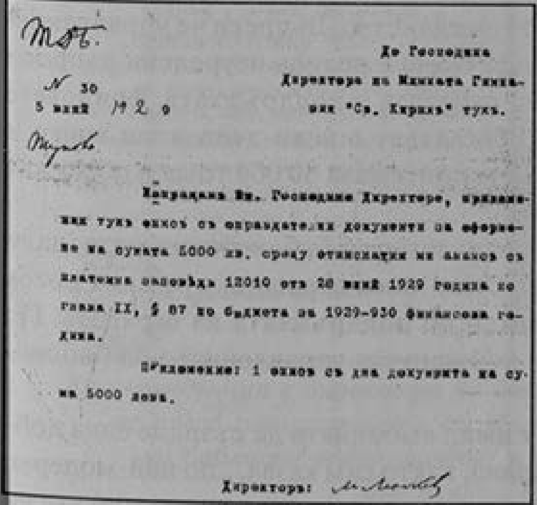

ТНБ.

№ 30
5 юлий 1929
Търново

До Господина
Директора на Мъжката Гимназия "Св. Кирилъ" тукъ.

Изпращамъ Ви, Господине Директоре, приложения тукъ пликъ съ оправдателни документи за оформяне на сумата 5000 лв. срещу отпуснатия ми авансъ съ платежна заповѣдь 12010 отъ 28 юний 1929 година по глава IX, § 87 по бюджета за 1929-930 финансова година.

Приложение: 1 пликъ съ два документа на сума 5000 лева.

Директоръ: М. Московъ

Кореспонденция на Моско Московс директора на Мъжката гимназия „Св. Кирил" във връзка с разпореждането на бюджетните средства за библиотеката на чужди езици от Софийската народна библиотека. Стремежът на амбициозния директор е постоянно да се увеличава фондът на библиотеката. Ето защо през януари на 1923 г. той написва едно окръжно писмо до всички кметове и околийски началници, училищни инспектори, учители, председатели на читалища и читалищни дейци да издирват стари книги и ръкописи и да ги изпращат на новооткритата Народна библиотека във Велико Търново. Това е първият опит за подтик към дарителство.

По време на управлението на М. Москов, макар идеята за даряване на книги за Народната библиотека да е негова, не са натрупани големи количества. В инвентарните книги са заведени като дар само три старопечатни книги, 9 писма и 1 ферман. Въз основа на акта за приемане на библиотеката и за нейното актуално състояние от следващия директор Димитър Цончев се вижда, че дарените книги (стари и нови) са около 200 тома. Поради липса на персонал или поради недостатъчна компетентност даренията не са вписани в инвентарните книги или не е посочен начинът им на придобиване.

Новостите, които Моско Москов иска да въведе в работата на Народната библиотека, са: Използване на подвижни фиши и десетичната класификационна система, но поради липсата на допълнителен персонал остават само като идеи. По време на управлението му (поради редица обективни фактори като липса на точна нормативна уредба относно финансовата издръжка за персонал и стопански инвентар) се спъва развитието на библиотеката като висш образователен институт. Независимо от това благодарение на волята и всеотдайността на първия директор, който полага огромни усилия, библиотеката излиза от рамката на едно голямо книгохранилище и става активен обществен и културен център за търновското гражданство. Въпреки че управлението на Моско Москов е било съпътствано с редица неуредени въпроси и проблеми по организацията на работата и поддръжката, фондовете на библиотеката постоянно се обогатяват с нови депозитни книги и през 30-те години на XX век тя вече притежава 60 000 тома и обслужва на година средно 2000 читатели.

Вследствие нарастващото количество от библиотечни материали М. Москов вижда, че е непосилно сам да се справи с огромния поток от книги и увеличаващите се нужди по поддръжката на сградата. По тази причина на 1 април 1932 г. той напуска управлението на библиотеката на 69-годишна възраст.

Като директор М. Москов е имал амбицията да създаде една добре систематизирана и организирана, както сам казва, „по най-модерен начин“ библиотека, но за съжаление напредналата възраст, липсата на

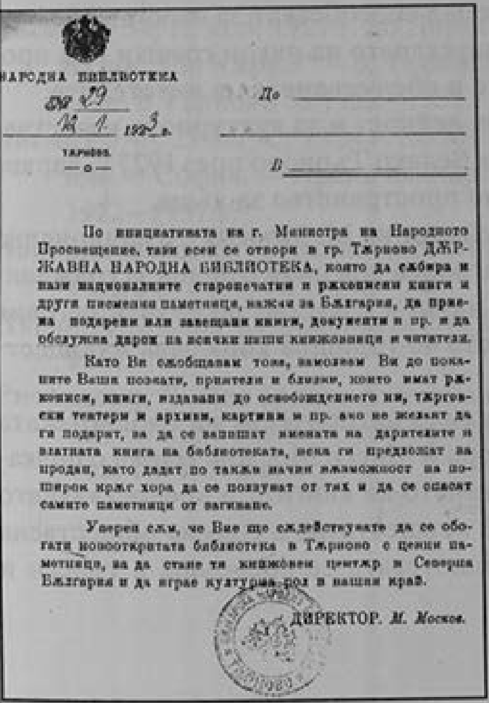

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
№ 29
[illegible] 1923 г.
ТѪРНОВО
— о —

До ____________
____
В ____________

По инициативата на г. Министра на Народното Просвещение, тази есен се отвори в гр. Тѫрново ДѪРЖАВНА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА, която да сѫбира и пази националните старопечатни и рѫкописни книги и други писменни паметници, важни за Бѫлгария, да приема подарени или завещани книги, документи и пр. и да обслужва даром на всички наши книжовници и читатели.

Като Ви сѫобщавам това, замолвам Ви до поканите Ваши познати, приятели и близки, които имат рѫкописи, книги, издавани до освобождението ни, тѫрговски тефтери и архиви, картини и пр. ако не желаят да ги подарят, за да се запишат имената на дарителите в златната книга на библиотеката, нека ги предложат за продан, като дадат по такъв начин възможност на по-широк крѫг хора да се ползуват от тях и да се спасят самите паметници от загиване.

Уверен сѫм, че Вие ще сѫдействувате да се обогати новооткритата библиотека в Тѫрново с ценни паметници, за да стане тя книжовен центѫр в Северна Бѫлгария и да играе културна роль в нашия край.

ДИРЕКТОР. М. Москов.

Окръжно писмо на Моско Москов до кметове, околийски началници, учители и читалищни дейци с призив за даряване и издирване на стари книги и ръкописи за новооткритата Народна библиотека във Велико Търново

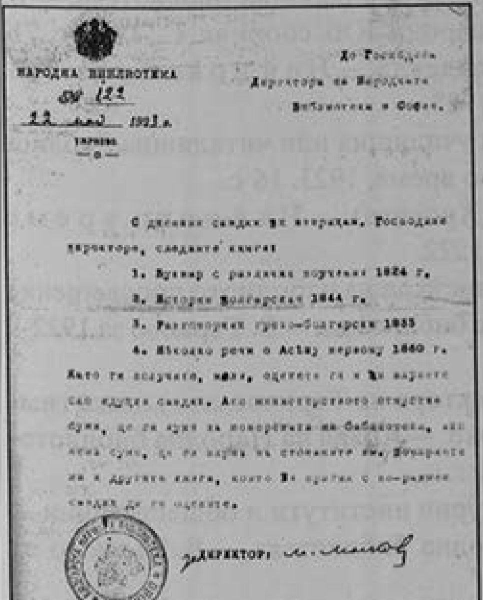

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
№ 122
22 май 1923 г.
ТѪРНОВО
— о —

До Господина
Директора на Народната
Библиотека в София.

С днешния сандък Ви изпращам, Господине директоре, следните книги:

1. Буквар с различни поучения 1824 г.
2. История Болгарская 1844 г.
3. Разговорник греко-болгарски 1835
4. Няколко речи о Асѣну первому 1860 г.

Като ги получите, моля, оценете ги и Ви върнете сам същия сандък. Ако министерството отпусне сума, ще ги купя за новооткритата библиотека, ако нема сума, ще ги върна на стопаните им. Изпратете ми и другите книги, които Ви пратих с по-раншния сандък да ги оцените.

за ДИРЕКТОР: М. Москов

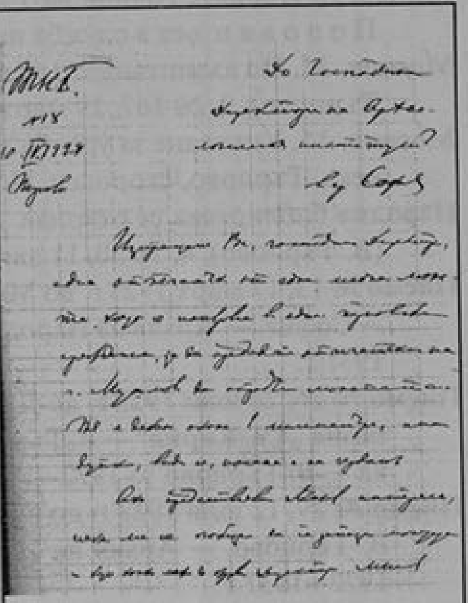

НКБ.
№ 18
11 III 1924
Търново

До Господина
Директора на Архео-
логическия институт
в гр. София

Изпращам Ви, господин директоре,
една фотография от една [illegible]
[illegible]

Кореспонденция с директора на Народната библиотека в София по повод инициативата на Моско Москов за обогатяване на библиотечните фондове в Народната библиотека във Велико Търново средства и добре подготвен персонал способстват за изоставането на работата на библиотеката и за допускането на някои грешки при процесите на обработка на фондовете и обслужването на читателите.

За дългогодишна обществена дейност и за културното израстване на града Общинският съвет във Велико Търново през 1927 г. дарява на Моско Московъ 300 кв. м дворно пространство за къща.

Книжовната и обществена дейност на М. Москов е с национална значимост. По този повод той е награден три пъти с орден за граждански заслуги и сребърен медал за наука и изкуство по случай неговия юбилей през 1925 г. за непрекъсната 40-годишна книжовна и обществена дейност.

През 30-те години на миналия век авторитетът на библиотеката нараства благодарение на директора ѝ Моско Москов. Наред с прякатa си работа, свързана с обработването на книгите и предоставянето им на читателите за ползване, той осъществява и голяма обществена дейност, в резултат на която библиотеката се превръща в търсен и посещаван културен институт.

ЛИТЕРАТУРА

Минев, Д. Първите години на Търновската народна библиотека. — В: Половин век в служба на народа. Юб. сборник. С., 1971, с. 71.

Москов, М. По възпитанието на младежта. — Най-ново време (В. Търново), 9, № 167, 29 март 1927.

Москов, М. Упътване за уредба на училищна или читалищна библиотека. Търново, скоропеч. Ново време, 1923. 16 с.

Народна библиотека се открива... (Хроника). — Най-ново време (В. Търново), 4, № 30, 11 авг. 1922.

Писмо № 13, 17 март 1925 г. до Министъра на народното просвещение — София. — Архив на Народна библиотека — В. Търново за 1922—1931 г.

Писмо № 26, 20 юни 1929 г. до Директора на Търновската мъжка гимназия „Св. Кирил“ — В. Търново. — Архив на Народна библиотека — В. Търново за 1922—1931 г.

Писмо № 29, 12 юли 1923 г. до културни институти и общественици — В. Търново. — Архив на Народна библиотека — В. Търново за 1922—1931 г.

Писмо № 30, 5 юли 1929 г. до Директора на Търновската мъжка гимназия „Св. Кирил“ — В. Търново. — Архив на Народна библиотека — В. Търново за 1922—1931 г.

Писмо № 34, 12 юли 1927 г. до Директора на Търновската мъжка гимназия „Св. Кирил" — В. Търново. — Архив на Народна библиотека — В.Търново за 1922—1931 г.

Писмо № 40, 27 август 1924 г. до Министъра на народното просвещение — София. — Архив на Народна библиотека — В. Търново за 1922—1931 г.

Попйорданова, Н. Първият директор на библиотеката. — Библиотекар, 1989, № 11, 15—22.

Първи годишник на библиотеката. В. Търново, Народна библиотека, 1942. 70 с.

Ричардсън, Ч. Как трябва да четем книги, за да може прочетеното да ни ползува? Прев. от рус. М. Московъ. Търново, книж. Е. поп Христов, 1899. 112 с.

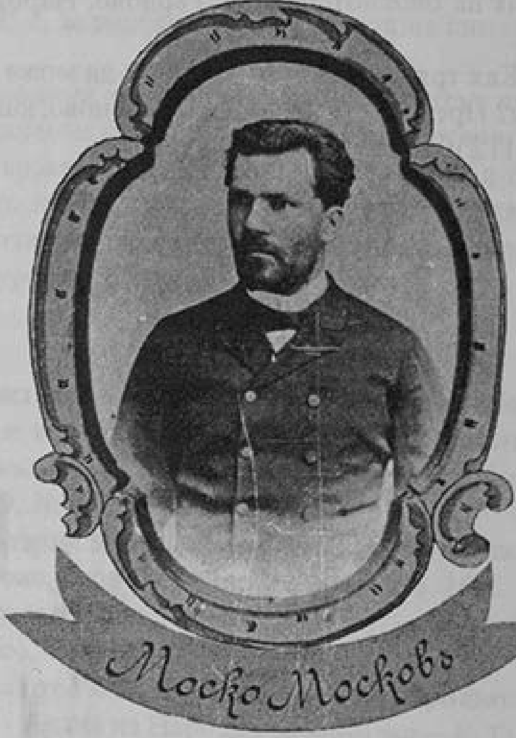
Моско Московъ

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

„ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА“ НА МОСКО МОСКОВ И ВЛИЯНИЕТО НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАТА ШКОЛА У НАС

Радослав РАДЕВ

Макар да твори след Освобождението, Моско Москов е типичен възрожденски автор. Може би такива писатели като него правят винаги актуален въпроса, дали границата на Българското възраждане е годината 1878. Подобно на Илия Блъсков той се отграничава от онази българска интелигенция, която има претенциите да бъде кастова, да се счита за благородна, а същевременно да се откъсва от народа си. В повестта „Съдбата ли е зла?“, като използва думата реноме, Москов обяснява — „да се изразим така, както се изразява днес учената класа, която има аристократическа физиономия, само че няма такова произхождение — а това ѝ намалява достойнството на нейната благородност.“[1] М. Москов не иска да се причислява към тази „учена класа“, остава при народа си с ясното съзнание, че може би ще бъде в сянка, незабелязан, но преди всичко полезен труженик.

През 70-те години на XIX век у нас се открояват някои тенденции, свързани с влиянието на културно-историческата школа, намерили проявление най-вече в творчеството на Любен Каравелов и чрез превода на „Обзор на историята на славянските литератури“ на А. Пипин и В. Спасович (1864 г.). Под влияние на тази история и най-вече на очерка за българската литература в нея, са създадени „Българска христоматия“ (1884 г.) на Конст. Величков и Иван Вазов, „Кратък исторически преглед на българската литература от началото на писмеността до наше време“ (1886 г.), „История на българската литература“ (1887 г.) на Димитър Маринов. През 90-те години на XIX век публикуваните истории на българската литература, макар да са свързани с нуждите на училището, отразяват друг етап в развитието на историографията на литературата ни, характеризиращ се с използването на наши изследвания при систематизирането и обясняването на литературните явления. Поради това книгата на А. Пипин и В. Спасович, с по-бедния си фактологичен материал, не отговаря на новите търсения и не служи вече за пряко заимстване, а само като модел за културно-историческия подход, който се оказва необходим и за този етап. В своята „История на българската литература“ (Търново, 1895 г.) Моско Москов посочва, че е употребил много усилия да събере „разхвърлените сведения за разните периодически описания и книги в нашата книжнина“, използвал е изцяло постиженията на българските книжовници и сам отбелязва, че трудът му „не е самостоятелен“, тъй като оценките за литературните явления е взел наготово. Например при характеризиране делото на Л. Каравелов и Хр. Ботев изцяло следва мнението на К. Величков и Ив. Вазов от тяхната „Българска христоматия“. Но при изграждане структурата на историята си М. Москов възприема като модел книгата на Пипин и Спасович. Същевременно трябва да отбележим, че той е от малкото творци, които прилагат теориите на културно-историческата школа не само при създаването на истории на българската литература, а при изграждане на художествени текстове. Ще отбележим две основни постановки на тази школа, които прилага Моско Москов:

— въздействието на текста трябва да се постига от историческото, характеризиращо миналото и настоящето на народа;

— литературата има стойност само тогава, когато отразява бита, нравите, обичаите и духовния живот на народа. Затова някои посредствени писатели, които пишат по този начин, са издигнати от представителите на културно-историческата школа за значими творци[2].

Тези постановки Моско Москов използва в сборника си „Повести и разкази“ (В. Търново. 1894, Скоропечатницата на Х. Т. С. Фъртунов), като въвежда няколко сюжетни модела:

— цивилизован гражданин (най-вече чиновник) се връща в родното си село и открива, че животът в него е много по-хармоничен („На отпуска“);

— повествование за случки, чрез които се илюстрира българската народопсихология („Съдбата ли е зла“);

— противопоставяне на млади и стари („Дядо Панчо“, „Христос възкресе“);

— възвеличаване на българската природа, която е дала възможност на българина да изгради чувството си за красота и хармония („През май“).

Тези сюжетни модели предполагат в творбите да преобладава описанието, тъй като чрез него се открояват различни картини от народния бит и обичаи, начин на живот и духовна чувствителност.

Прави впечатление, че Моско Москов набляга на песимизма като основна характеристика на българското мислене и психика, формирана в епохата на робството. През 1896 г. той съставя един „Научен сборник“, който съдържа седем преводни статии, първата от които е „Поезия на човеческата скръб“. Като отбелязва, че песимизмът е характеристика на живота във всички епохи на човешкото развитие, Москов приема, че в ново време тя има социална основа. Макар да счита, че песимизмът преобладава в нашата литература „от освобождението насам“[3], той търси неговата проекция във времето на робството. В повестта „Съдбата ли е зла?“, заглавие, което е обърнат вариант на Л. Каравеловата „Крива ли е съдбата?“, М. Москов предварително дава посоката, в която ще изгражда повествованието: „Българският характер е напоен малко с песимизъм — следствие от продължителното робство и унижение, но когато българинът почне да се весели, няма подобен на себе си.“[4] По този начин писателят очертава особеностите на българския характер, съществуващ в крайности — плач или веселие, които понякога така се преливат едно в друго, че не можем да разграничим кое какво е. „Българинът — споделя М. Москов — знае да плаче — на това са го научили вековете, но на края на отчаянието той отмъщава или с проклятие, или с усмивка.“[5] Клетвата и опрощението съпровождат живота му — първата като израз на злото, втората като освобождение от него, защото и Ботев е казал, че не може да има обич там, където сърцето е зло и „в злоба обвито“.

Тъй като подобни крайности според Моско Москов не могат да съжителстват в един характер, без той да бъде в света на трагичното, народът е сътворил музиката, чрез която примирява двете непримирими същности. „Гайдата и кавалът са негова народна музика, чрез която той си е изливал и си излива своите тъги и ядове, с тях той се весели, с тях той плаче, техният звук гармонира с характера на българина — монотонен и звучен.“[6] Това описание е едно от най-интересните обяснения на българския характер чрез музиката, при което монотонността не е очертана в негативен план, а като някаква вътрешна сила. Тъкмо нея откриват чужденците, когато наблюдават българските хора. Аристократката Ана Станчева споделя в спомените си своите преживявания в Розовата долина: „В неделя или при празнуването на някое тържество, селяните се събират на „хоро“, националния танц на славянското население на полуострова. То се състои от ритмично ходене, като крачките вървят правилно напред и назад със сложна двойна стъпка... нито една дума не се произнася и нито един мускул не се движи по безучастните лица на селяните, макар понякога танцът да трае с часове."[7] Трудно е в такъв момент да разберем това веселие ли е или някакъв магически танц, чрез който българинът се освобождава от неволите в живота си.

В заличаването на границите между веселието и скръбта според Моско Москов е тайната за разбирането на българската представа за щастие. Формулата според него е човек да е доволен от малкото и благодарен на съдбата за живота, който му е даден. В този дух са максимите, въведени в повестта „Съдбата ли е зла?": „Истинските щастливци са благодарни от малко" и „Дядо Стоян беше благодарен и затова беше щастлив." Дали обаче тази житейска философия не се корени в примирението — колкото — толкова и каквото — такова. Може ли един народ да постигне напредък с такива разбирания? Новото време разделя стари и млади. Синовете търсят други предизвикателства, защото не могат да приемат монотонността на един ограничен живот. В разпилените си амбиции да покорят нови светове те обаче ясно осъзнават, че животът на бащите им, колкото да е непретенциозен, е по-щастлив. Синът се връща в родната си къща и разсъждава за баща си: „Никога аз не чух от неговите уста проклятия против небето или против своята немилостива съдба. И да му се показваше хлябът сух, горчив, напоен с пот и подквасен с усилен труд, но той пак благодареше Бога — поне така ми се чинеше. Рядко се срещат такива натури; те са благодарни от малкото и следователно са щастливи. Наистина аз им завиждам. И бих желал да бъда на мястото на такива хора..."[8] Но синът от повестта „На отпуска" знае, че вече не може да бъде на мястото на бащата. В това се корени и трагизмът на българското битие от края на XIX век — новите хора не могат да проникнат напълно в смисъла на предложената им цивилизация и стоят спрямо нея като парвенюта, но същевременно не могат да се върнат и към родната традиция, защото тя им се вижда вече безкрайно оскъдна. „Ако аз — разсъждава синът за своята трагическа раздвоеност — имах с какво да напълня тази пустота на сърцето си, ако бях аз намерил достойни кумири, с които да заместя старите, които така немилостиво срутих, то аз се бих чувствал щастлив."[9] Синът вече е осъзнал, че ако се опита да бъде щастлив чрез малкото, то има такива хора и народи, които ще се възползват от тази философия, за да живеят те чрез многото. При това положение според Моско Москов остава в новото време един неразрешим въпрос — кои ще бъдат тогава ценностите, които ще направят един човек щастлив, и в състояние ли е новото време да ги предложи? Неговият отговор е в трагичната развръзка на творбите му.

Изход от тази раздвоеност на българина от края на XIX век Моско Москов открива във връзката с природата. През този период водещата ни творческа интелигенция — Иван Вазов, Алеко Константинов, развиват идеята за духовното извисяване и нравствено пречистване на българина чрез връзката му с природата. Алеко Константинов я осмисля от една прагматична гледна точка — природата може да храни българина, така както „живописната природа топли, храни и облича швейцарците“ („Невероятно наистина, но факт: 300 души на черния връх“). Иван Вазов търси в природата съхранения дух на българската история („Великата Рилска пустиня“). Трудно е да се каже доколко М. Москов се е повлиял от тях, но той намира друго решение — чрез природата се съхранява чувствителността, без която българинът не би имал усет за красивото. Затова М. Москов не само се стреми да опише великолепните пейзажи, които напомнят родния му край, но и да открои благотворното им влияние върху човека. Според него любовта не може да бъде напълно хармонична, ако не е осъзната и подбудена от тайнствата на природата. Човек е щастлив, когато се усети част от великото ѝ преобразяване. Моско Москов създава един очарователен разказ „През май“, който е израз на идеята, че в българския календар има месеци и сезони, които са благовестители на любовта. Затова и българинът е осъден на обич, защото сетивата и чувствата му са неизменно свързани с природния цикъл, от който най-силно въздействащ е месец май. „Пред тази божествена природа, в този храм, гдето вечно благоговееше, всичко беше пълно с някакво си тайнствено очарование, пред толкова светила на небесното безпределно пространство, които бяха неми свидетели, двете влюбени души дадоха клетва на вечна любов, любов чиста, свята като небето.“[10] Моско Москов е осъзнал въздействащата сила на лиричния си, почти безсюжетен разказ и го е поставил за финал на сборника си „Повести и разкази“, за да повярваме, че сме осъдени на обич, ползвайки вдъхновението на българската природа. Така тази непретенциозна книжка става добър пътеводител за българската чувствителност.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Москов, М.** Повести и разкази. В. Търново, 1896, с. 26.

[2] **Вж. Академические** школы в русском литературоведение. М., 1975.

[3] **Москов, М.** Научен сборник. В. Търново. 1896, с. II.

[4] **Москов, М.** Повести и разкази. В. Търново. 1894, с. 25.

[5] Пак там, с. 26.

[6] Пак там.

[7] Станчова, А. Дворцови и дипломатически спомени 1887–1915. С., 1991, 26–27.

[8] Москов, М. Повести и разкази. В. Търново, 1894, с. 8.

[9] Пак там, с. 9.

[10] Пак там, 125–126.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

РОДОСЛОВИЕТО НА МОСКО МОСКОВ

Теодора РОГЕВА

„Помнете, че който народ не знае да почита своите велики дейци, не ги заслужава.“

Започвам с този цитат на Моско Москов от една негова сказка, изнесена в не толкова далечната 1920 г. в Лясковското читалище „Напредък“, за да докажа, че лясковчани не забравят и почитат своите именити съграждани. Един от многото, с чиито заслуги могат да се гордеят педагози, библиотечни работници, преводачи, краеведи, археолози, туристически деятели, общественици, е човекът Моско Москов, гражданинът с будната съвест, отдал целия си скромен живот на науката, посветил всеобхватните си знания в полза на хората.

Много е писано за този наш съгражданин, оставил незаличима следа в различни области от науката. Той категорично опровергава съвременното твърдение, че скромността не е от най-големите добродетели. При него това качество не е било пречка да развие, да докаже и използва своя интелектуален потенциал, без да ламти за слава и материални облаги, без да изтъква своя произход. Може би за това въпросът за родословието на Моско Москов сякаш остава донякъде в сянка. Много е изписано и за него, и от него, но най-малко се знае за семейството му. Този факт е доста странен, но вероятно някаква по-дълбока причина е карала изследователите на Моско Москов не точно да пренебрегват, а по-скоро да отбягват темата. Самият той, много продуктивен писател, сътрудник на различни списания и вестници, в които е публикувал статии с различна тематика, но винаги актуална, злободневна, ангажирана, почти никога не е писал за себе си или за семейството си.

Общоизвестен исторически факт е, че той е потомък на терзия с прякор Груята, който става и фамилно име на семейството. Това е характерно за Лясковец, където повечето имена водят началото си от изключително сполучливи прякори. Каква е причината да получи такъв прякор дядото на Моско Москов, не се знае, но се помни, че благодарение на бунтарския си дух и буден ум този човек създава в една пристройка до църквата „Св. Атанас“ тайно килийно училище, където самият той учел децата на славянско писмо във време, когато това е било наказуемо. Въпреки че в Лясковец открай време са уважавали грамотните, учените хора, практичният разум е надделявал и лясковчани са били наясно, че само с наука дом не се гради и имот не се събира. Може би и наследникът на Груята — Моско Груев избира за поминък на своето семейство градинарството — най-типичния и доста доходен за времето си занаят в Лясковец. Семейството живеело добре, както повечето лясковски земеделци от средна ръка. Къщата, в която се е родил Моско Москов на 12 септември 1863 г., е запазена и до днес. Намира се в махалата „Св. Васил“, въпреки че в миналото е била към махалата „Св. Атанас“. Знае се като Гинчевата къща. За съжаление името на майка му е неизвестно, тъй като даже църковните регистри от това време не са съхранени, а що се отнася до човешката памет, то със сигурност в нея тя е останала като Московица, а собстеното ѝ име, както на повечето омъжени жени от това време, постепенно престава да се използва и съвсем естествено се забравя.

С тези сведения щеше да приключи въпросът за роднините на Моско Москов, ако не ми беше попаднал личният му дневник, който се съхранява във фонда на Лясковския музей. Това е един джобен тефтер, изписван с изключително ситен и нечетлив почерк, в който Моско Москов много стриктно е отбелязвал почти всички важни събития, които са се случили между 1899 и 1918 г. у нас и по света. В този тефтер, или както той го нарича „моят дневник“, Моско Москов е вписвал различни мисли, разсъждения за литература, поезия, изкуство и най-вече за политика. Затова изненадата ми беше голяма, когато между тези редове, разглеждащи най-вече обществени проблеми, фигурират две дати, в две последователни години, които хвърлят светлина върху неизвестните факти, и то по-скоро мрачна светлина. Оказва се, че нещастието е преследвало семейството. Но колкото и да са неприятни тези факти, смятам, че съм длъжна да ги изнеса, тъй като досега не са публикувани, още повече че са написани собственоръчно, макар и с голяма болка от писателя. Той е имал брат Марин, който умира на 10 септември 1909 г. в болницата в Карлуково, където е погребан. Описанието, което се чете в дневника за тази смърт, е доста тягостно. Следващата година на 29 юни в нощта на Петровден неизвестни разбойници влизат в дома на родителите му и ги убиват. Москов пише: „Убиха татя и мама.... Грозна картина...." Разсъжденията и предположенията на автора по повод на тази смърт не се базират на доказани улики за това и не се ангажирам със заключения, освен това не са предмет на настоящата тема. От същите записки става ясно, че Моско Москов е имал и сестра — Ана, която по това време е била женена за известния лясковчанин Калчо Пасков, един от първите кметове в града след Освобождението. Много по-късно тя умира при трагични обстоятелства. От брака си е имала един син — Тошо.

Тази поредица от ужасни събития не озлобява, нито довежда до психически срив Моско Москов. Той намира сили да загърби нещастията, да преодолее чувството за отмъщение и в една своя задушевна изповед да възкликне: „Дълбоко в душата ми се гнезди обич към родния град, с който ме свързват толкова мили спомени и приятни часове. Напълно обясними стават обаче темите в много от неговите статии. Той третира често въпросите, свързани с убийството, алчността, самоубийството и други пороци, довели до смъртта на близките му. С лични несгоди, с финансовите си или битови проблеми не занимава обществеността. Прекарва старините си със скромна пенсия, в къща под наем във Велико Търново, където умира на 84-годишна възраст, на 12 февруари 1947 г. Признателните му ученици и търновчани не го забравят и още приживе му устройват няколко юбилейни тържества.

Възрастни лясковчани си спомнят, че като малки ученици са ги водели на екскурзия до Търново и специално са ходили до къщата на Моско Москов в Асенова махала да го видят и поздравят. Със своя дългогодишен всеотдаен труд той не е натрупал имане, но пък уважението и прекрасните спомени, които са съхранени за него, са много по-ценни.

Любовта към науката той завещава на своите деца — дъщеря си Мария и сина, носещ неговото име — Моско. Учителка по френски, първо в Лясковец, а по-късно в търновската девическа гимназия, Мария е останала в паметта на свои ученички като висока, стройна и изключително интелигентна жена. Тя не се омъжва. Умира в София, където е погребана.

Синът е роден на 13 октомври 1899 г. във Велико Търново и е не по-малко ерудирана личност от известния си баща, само че в областта на медицината.Той е ветеринарен лекар, анатом, хистолог и ембриолог. Почетен доктор е на Хумболтовия университет в Берлин, където е завършил ветеринарна медицина с докторат. Уважаван общественик е, член-кореспондент на Югославската академия на науките и изкуствата в Загреб. Бил е асистент, доцент и много бързо става професор.

От ръководител на катедра по анатомия, хистология и ембриология във ветеринарния медицински факултет на Софийския университет е стигнал до ректор на Висшия ветеринарен институт. Оглавявал е съюза на ветеринарните лекари в България, студентското туристическо дружество „Академик“. Автор е на много научни медицински трудове и съавтор на операта „Хитър Петър“ от В. Стоянов. Носител е на орден Народна република България — III степен. С две думи — един пълноценно изживян живот на син, достоен за своя баща. Внуците и правнуците им могат само да се гордеят с тях и да продължават делата им.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

ПОГЛЕД КЪМ ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ РАЗБИРАНИЯ НА МОСКО МОСКОВ, ОТРАЗЕНИ В ТВОРЧЕСТВОТО МУ

Кинка ПАНАЙОТОВА

Моско Москов Груев (1863—1947) е оставил своя трайна диря като личност скромна, но много дейна и продуктивна, с широта на творческия и педагогически талант, с обществена изява, която не само е израз на активна гражданска позиция, но има и конкретни измерения. Внимателният прочит на литературните, научни и публицистични творби, както и преводите, които е подбрал да направи в продължение на повече от 50 години, и то в условията на един провинциален град, ни разкриват неговата енциклопедичност, висок морал и обществено-икономически разбирания, културно-просветни ценности.

Предмет на настоящата работа е кратък обзор на факторите, които формират мирогледа и в частност обществено-икономическите разбирания на Моско Москов, както и тяхното отражение в творчеството му.

Безспорно на първо място стои родният Лясковец, обществената среда, тежкият изнурителен труд на градинарите и на гурбетчиите. Това влияние се чувства в статиите му „Старият Лясковец и неговият живот (Из спомените на баща ми)", „Емиграцията ни в свръзка със стопанския ни живот" и в сказката му „Лясковец, миналото и бъднината му".

Голямо значение за оформянето на неговия мироглед имат нашето националноосвободително движение, Априлското въстание, Руско-турската Освободителна война и тригодишното му обучение в Петропавловската духовна семинария край Лясковец (1879—1882). През 1882 г. той пише поемата „Вълко войвода" и „Борбата", в която обхваща цялата хайдушка епоха. В статията си „За стихотворението „Хаджи Димитър" от Ботева" разказва спомени как младите хора в Лясковец преписвали и разпространявали бунтовните песни. Героите на Априлското въстание нарича „светци“. Статията му по повод 50-годишнината от епопеята в Дряновския манастир е озаглавена „На поклонение при светци“.

Моско Москов е съпричастен с всенародната обич към братята освободители. В Лясковец и Г. Оряховица през 1878—1879 г. е дислоцирана сборната сапьорна рота на подполк. Гапонов. Офицерите и войниците били настанени по домовете. Лясковчани се отнасяли към тях с голямо уважение и любов. През февруари 1879 г. по повод началото на Учредителното събрание жителите на града тържествено връчили на ротата почетно знаме в памет на освобождението на България. Всичко това оставило трайни следи у 15—16-годишния юноша. В основата на неговия мироглед, наред с българското национално самосъзнание и родолюбие се нарежда и голямата му любов към руския народ и сътворената от него наука, литература, изкуство и култура.

Петропавловската духовна семинария край Лясковец давала много добра образованост на своите възпитаници. Неин ректор от 1879 до 1885 г. бил епископ Климент Браницки (Васил Друмев, митрополит Търновски от 1894 до 1901 г.). Той събрал добри преподаватели, а програмата по замисъл била в духа на Одеската семинария, в която учил, преди да завърши Киевската духовна академия със степен доктор по богословие. Епископ Климент е един от строителите на българската държава след Освобождението. Той бил образец на семинаристите за всеотдайна служба на народа. С негово съдействие М. Москов продължил образованието си в Одеската духовна семинария през 1882—1885 г.

В Одеса по това време се съсредоточава голяма група руски народници, подложени на гонене от царската власт. В Санкт Петербург вървяла поредица от шумни процеси. На един от тях през 1884 г. била осъдена на 15 години каторга Людмила Александровна Волкенщайн, която била популярна във В. Търновско. Тя, както и редица други руски народници, се включила в освобождението на България. Нейният съпруг, известният руски полеви хирург А. А. Волкенщайн, оглавявал един от кременчугските военни госпитали. Народническите идеи завладели голяма част от учащите се в Одеса българи, още повече че техни изразители били такива крупни имена като А. И. Херцен, В. Г. Белински, Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов, П. Л. Лавров, П. Н. Ткачов, М. А. Бакунин, Г. В. Плеханов, Н. А. Некрасов, М. Е. Салтиков-Шчедрин, Ф. М. Достоевски, литературният критик А. Д. Михайлов, художниците-передвижници, композиторите от „Могучая кучка“ и други. Почти всички български читалища преди и след Освобождението получавали техни списания или такива, в които преобладавали техни творби. За М. Москов през 1882—1885 г. няма друга толкова силна среда освен тази на най-прогресивната руска обществена мисъл, литература и изкуство.

Народничеството представлява особена разновидност на утопичния социализъм. То е свойствено за страните с преобладаващо селскостопанско производство и селско население, със слабо развита промишленост, каквато всъщност е и България по това време. Народничеството се появява, когато развитието на капитализма в Западна Европа е довело до чувствително изостряне на социалните противоречия. Позната на читалищните членове във В. Търново, Г. Оряховица и Лясковец чрез Димитър х. Павли Иванов е книгата на френския поет романтик Алфред дьо Мюсе (1810—1857) „Една хапка хляб“, в която е събрана неговата публицистика. Под формата на популярни писма из народа той разсъждава върху все по-задълбочаващото се социално неравенство в условията на развитието на капитализма в Западна Европа. Издига глас на протест, изпраща послание за борба срещу социалното потисничество, зове за общочовешки права.

Като има предвид процесите в Западна Европа, прогресивната руска интелигенция започва да търси самобитния, „особения“ път за социално-икономическо преустройство. Важна роля се възлага на общината, на общинската управа. Н. Г. Чернишевски доразвива общинската теория на Херцен, като свързва грижата на общината за развитието на селскостопанското производство с промишленото производство. Литературно-критическата дейност на Михайловски способства за укрепване на демократичните тенденции в руската обществена мисъл за борба срещу социалното неравенство. Към това Лавров добавя дълга на интелигенцията към народа. Популярен сред младото поколение тогава бил неговият призив „Хождение в народ!“ Под негово влияние Никола Габровски пише брошурата си „Нравствените задачи на интелигенцията“, „Историческите писма“ на Лавров били настолна книга за много българи, учили в Русия. Голяма част от първите литературни и исторически съчинения на М. Москов са с подзаглавия като поредица разкази, поеми, балади, стихотворения, повести и други под наслов „Из нашия народен живот“ и „Писма из нашия народен живот“ с акцент селото.

В Одеса М. Москов се запознава с политическата доктрина на Джон Стюарт Мил, изложена в неговия труд „За свободата“, руски превод от 1879 г. Още като семинарист започва да я превежда от руски на български и я издава след завършването си през 1885 г. Теорията на Мил — баща и син, привлича вниманието на М. Москов заради големия интерес към нея от руските народници и младежкия кръг, в който той се движи. Джеймс Мил (1773—1836) е считан за основоположник на философския буржоазен радикализъм. Неговата програма на умерените реформи на гражданските права, които включват нови слоеве избиратели, става знаме на радикалните среди. На руските народници допада обаче повече политическата доктрина на сина Джон Стюарт Мил (1806—1873), изтъкнат английски философ, икономист и социолог. Той развива подробно теорията за свободата на личността при демократичната форма на управление, като същевременно изказва известно недоверие в нейните възможности успоредно с развитието на капитализма да преодолее социалното неравенство. Той аргументирано се застъпва за икономическото и политическото равноправие на жената. Теорията за свободата на личността е отправна мисъл в статиите на М. Москов „Личността у старите гърци и римляните“ и „Равнопоставеността у класическите народи“, отпечатани в издаваното от него сп. „Историческо четиво“ (1904). Аргументите на Мил за икономическото и политическо равноправие на жената той проявява в педагогическата си практика като учител и директор на Девическата гимназия и Девическата прогимназия след обособяването на средния курс на обучение (1908). В статиите си относно просветното законодателство прави редица предложения, които изискват по-голяма равнопоставеност на учениците от различните социални слоеве и по-широко откриване на пътя на девойката към университета.

Като студент в Женевския университет по литература и социални науки (1886—1890) М. Москов се запознава с редица дребнобуржоазни теории в областта на философията, икономиката и социологията, а чрез кръга на български младежи около групата на Г. В. Плеханов „Освобождение на труда“ — и с марксизма. Плеханов бил изключително обаятелна личност. От лидер на „Чёрный передел“ (1879) еволюира до един от лидерите на II Интернационал и пропагандатор на марксизма. Имал изключителна работоспособност и мнозина младежи се стремели да му подражават, в т. ч. и българските студенти, които се движели в неговия кръг, т. нар. у нас „плеханици“. Плеханов бил с енциклопедична образованост, към което се стремял и М. Москов. Бил изследовател в областта на историята, икономиката, социологията, етнографията, естетиката, религията, ярък и дълбок руски философ и публицист, изявявал се като историк на философията. Актуално и в наши дни звучи неговото определение: „Анатомията на гражданското общество трябва да се търси в неговата икономика.“ Успоредно с това подчертава относителната самостоятелност на развитието на идеологията и културата, което играе важна роля за обратно въздействие, т. е. да стимулира икономическата база. Плеханов има голям принос в разработката на въпроси от литературознанието, изкуствознанието и естетиката. Бил голям познавач на руската и западноевропейската литература и изкуство. През 1894 г. излиза книгата му „Н. Г. Чернишевски“, която е своего рода история на новата руска литература. Отстоява принципите на реализъм, идейност, народност и висока художествена стойност. Тази книга има голямо влияние върху М. Москов за труда му „История на новата руска литература“, излязла през 1895 г. От Плеханов той взема нещо много важно и определящо — ролята на икономиката за цялостния обществен живот.

През 1896 г. излиза „Научен сборник“ от 7 преведени от М. Москов статии от руски автори. Подборът не е случаен. Те съвпадат с обществено-икономическите му възгледи — акцент е статията на Барановска „Значение на икономическия фактор в историята“.

Основното в икономическите разбирания на М. Москов срещаме на страниците на 4-те книжки „Миналото и бъдещето на В. Търново в икономическото отношение“, „Начало на индустрията в Търново“, „Лясковец — миналото и бъднината му“ и „Емиграцията в свръзка със стопанския ни живот“. „Материалната култура — пише той — твори бъднината на хората, на народите. Производството е, което създава благосъстоянието на държавите, трудът е, който обезпечава съществуването на нациите.“ В този аспект са и мислите му в статията „Напредъкът у старите гърци и римляните“ в сп. „Историческо четиво“. „Казвам, благосъстоянието е оня силен, мощен лост, който дава тласък на народите към напредък, към умствено развитие; сиромашията убива у човека най-малката енергия към умствено занятие, към културен напредък и го кара да мисли само за едната прехрана.“ Тя прогонва производителното населението по гурбет, пилее народните сили.

„Благосъстоянието на града има тясна връзка с благосъстоянието на всякой един негов жител отделно, има връзка с умственото и нравствено състояние на населението.“ „Пак повтарям, трябва да се грижат хората за благосъстоянието, за поминъка на града си, който населяват, ако скъпят своята бъднина.“

Интересно е да отбележим, че след десетилетието в края на XIX в., когато се натрупват богатства и се открояват социалните противоречия, М. Москов мисли все повече като народниците, че за България е необходим друг път на развитие. Никъде в статиите си не споменава думата „капитал“ и необходимостта от него за стопанското ни развитие. В този смисъл му допадат някои идеи на БЗНС и Радикалната партия. Изоставането на В. Търново в икономическо отношение е плод „на нашата престъпна немарливост“. „...И балканската линия, чини ми се, ще му нанесе още по-чувствителен удар, ще му отнеме и тая малка търговийка.“ Какво трябва да се предприеме? Като посочва разцвета на занаятите при други условия, препоръчва да се възродят чрез инициативност с помощта на общината, за да повдигнат икономиката на В. Търново — бубарство, копринарство, кожарство, кожухарство, казанджийство, за което пише и нарочни статии. Препоръчва общината да съдейства за разработването на пустеещи места около града и възстановяване на старите лозя и градини. Под индустрия в повечето случаи М. Москов разбира занаятите. „Може ли гр. Търново да стане индустриален град? Аз мисля, че бъднината на Търново е в индустрията... Може да се попита какви фабрики могат да виреят в Търново. Всички... Околността може да набавя всичко потребно за фабриките и да консумира изработеното в тях. Градът има силата си без пари. Погледнете няколкото воденици, които са построени край реката...“ Тук разбиранията на Москов са в унисон с политиката на правителството на БЗНС за стимулиране на селскостопанското производство чрез покровителстване на индустриалните предприятия за преработка на земеделска продукция. Още в един пункт имат допирни точки. „Трудът — ето източникът на човешкото благосъстояние — пише М. Москов. — Трудът и пестенето.“ Одобрява и общинската политика на БЗНС. Москов призовава младите, т. нар. „учен пролетариат“, да се насочат към производствени, а не към чиновнически професии. И се присъединява към всички комитети за повдигане на В. Търново в икономическо отношение, за превръщането му в курортен и туристически град.

В своите обществено-икономически разбирания М. Москов изхожда от правилната постановка за ролята на индустрията и на икономиката като цяло в живота на народите и държавите. Същото се отнася в определена степен и за ролята на труда. Не му липсват идеи за насочване на стопанската инициатива. И въпреки това за него остават неразбрани или утопични скритите икономически лостове и найвече ролята на капитала с всички социални последствия. В своите виждания обаче той е не толкова утопист, колкото романтик, един човек с открита душа и желание да откликне на болките на обществото, в което живее.

ЛЯСКОВЕЦ, МИНАЛОТО И БЪДНИНАТА МУ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА МОСКО МОСКОВ

Петър СЛАВЧЕВ

Преди няколко години на годишно заседание на Общобългарския комитет „Васил Левски" — София, беше поставен въпросът, защо Лясковец има национални приоритети, но те не са достатъчно национално огласени. И действително става дума за събития, факти и хора, които стоят в бурена на забвението, но понеже са истински, за тях няма забрава.

В такава поредица биха влезли Петропавловският манастир с неговото културно-историческо и революционно минало, Комитетът „Васил Левски" с ролята, мястото и значението му във Вътрешната революционна организация, участието на лясковчани в борбите за националните идеали, д-р Иван Касабов, който остави кариерата си на хабилитиран юрист и създаде БТЦК в Букурещ, свързан с делото на Васил Левски, кап. Тодор Матров, герой при Сливница от войната за Съединението в 1885 г., който след това 10 години в Македония предвожда чета за защита на българското население.

И така ще стигнем до М. Москов, един ерудит, полиглот и полихистор, роден в Лясковец, живял и работил в Търново, когото голяма обич в душата кара да се върне към родния град, да се радва заедно с радостта му и да тъжи с неговите несполуки[1]. И като изучава миналото му, все повече се убеждава, че той заслужава вниманието на местната история, че Лясковец стои с нещо повече от околните села и градове, че ние можем да намерим неща, с които да се похвалим пред другите.Тук има имена на мъже, които са платили своята дан в общата култура и напредък на България.

Така започва неговата сказка „Лясковец, миналото и бъднината му", изнесена на 18 януари 1920 г. в читалище „Напредък", на която ще се спрем накратко като обобщаващ труд за Лясковец.

М. Москов приема, че формирането на Лясковец е станало в местността Светицата и го свързва с манастира „Св. св. Петър и Павел", датиран от началото на Второто българско царство, когато били подновени отношенията на България с Рим. Според него за спомен на това събитие и угода на папата построили църквата „Св. св. Петър и Павел" в Търново. Възможно е, защото тази църква в първия строителен период е датирана от началото на XIII в. Прави впечатление, че в България няма много църкви и манастири с патроните на папската катедрала в Рим[2].

Що се отнася до манастира, ще отбележа два неприятни факта.

Лясковец е бил изходна база на три въстания, от които първото на вдовицата Мара от 1700 г., т. е. шест десетилетия преди написването на Паисиевата история. Тук е първото богословско училище в България, открито в 1874 г. за създаване на кадри след получаване на църковната независимост 1870 г. Досега манастирът не е признат за паметник на културата от национално значение. Освен това при започване на възстановителните работи през 1975 г. от НИПК — В. Търново, не е включено археологическо наблюдение, а по сведение на работници, при разчистването е намирана „цветна керамика" и монети, достигани са зидове в суперструкция, плочници и др., които регистрирани in situ, биха дали аргументирана представа за датирането на обекта.

М. Москов смята, че при падането на Търново под турска власт всички боляри са се потурчили и станали бейове, а от всички бейове само един е бил от турски произход[3]. Подобно мнение за Лясковец е неоснователно. Сам той по-късно говори за лясковчани като будни, предприемчиви и свободолюбиви хора, които били със специален статут в турската административно-феодална система. За привилегировано положение на лясковчани намираме данни във фермана на султан Сюлейман I от 1538 г., когато за пръв път се споменава и името на Лясковец. Там става дума за население, което не е било обект на асимилация, а, напротив, имало право на самоуправление, да носи оръжие, било облекчено от данъци, турчин не можел да мине през селото на кон и др.[4] В регистъра за населението на Лясковец в ДА — В. Търново, няма данни за регистрирани жители от турски произход.

Първоначално М. Москов допуска, че Лясковец се е намирал по на юг от Светицата, но когато дошли турците, българското население не могло да се спогажда с новите си господари, напуснало жилищата си и се преместило в непроходимите гори Лещака, откъдето и името Лясковец. Там си построило нови жилища и създало ново селище. По този начин Лясковец се оказал встрани от главния път от Тузлука за

Търново и е предпазен от разрушаване, опожаряване и грабежи на турските кервани и въоръжени групи.

Тук има несъответствие по време. За въпросното селище няма никакви показания — писмени или веществени. Вероятно става дума за по-късния Чертовец, който по същите причини се преселва и присъединява към Лясковец през XVII в.

На юг, над Велюв мост отдясно на Костимялското дере, се намирала махаличка от 40-50 къщи. Тя се присъединила към Лясковец и се наричала Чертовец, като запазила известна самостоятелност. Името ѝ вероятно идва от черквата или от чертата Томовото дере — граница на владението[5]. Налага се уточнението, че Велюв мост е на северозапад от Лясковец и може да се свърже с поселението на местността Гладнира, което е образувало махалата „Св. Васил", а Брода не е мост, а плитчина във водната преграда за преминаване на коли и пешеходци.

В поредицата от селища, с които се е увеличил Лясковец, и североизточно от него М. Москов посочва друго българско селище — Гиран. Там били имотите на турските бейове, където съвместно с тях работели и живеели българите. Но когато дошъл Рашид бей и особено неговата съпруга, социалният и политически гнет станал непоносим. Тогава българското население след дълги борби и жертви се изтеглило към Лясковец и се заселило към северната му част — Гиранската махала[6]. Данните за това селище и събитията около него са взети от историческата повест на Ц. Гинчев „Ганчо Косерката". Гиран е локализиран по археологически път през 1970 г. между сградата на мелницата и жп линията София — Варна[7].

В дола Тодоровец според М. Москов имало махала на името на собственика на мандра Тодор. Освен тях още в XVI в. албанци дошли заедно с арбанашко население начело с Кондю, откъдето и името на махалата „Кондювска махала". Сред тях имало и католици. Те се заселили по левия бряг на дерето, наречено Брън, на името на примитивен мост, съставен от ствола на едно дърво[8]. Католиците постепенно се смесили с местното християнско население и не могли да запазят самостоятелни религиозни позиции. Оставили са обаче имена, които нямат славянски произход. Така Лясковец растял и се развивал, за да стигне до 13 март 1880 г., когато правителството го обявява за град, за което имал необходимите икономически и обществени показатели.

М. Москов посочва стремежа на околните селища да се присъединяват към Лясковец и обяснява аргументите за това. Той поставя на първо място добрите природни условия, сигурността и привилегиите.

Тук почвите чернозем и червеноглинеста са твърди, тежки, трудни за обработка, но плодородни. Изложението от североизточно до югоизточно стимулира ранния цъфтеж на плодните дръвчета. Няма сведение Лясковец да е нападан, опожаряван, насилван от неприятели. Населението е будно, инициативно и прагматично.

След западането на Турската империя, неуспешните войни и кризата в спахийската система Лясковец започнал да губи привилегиите си. Особено от средата на XIX в. тегобите станали по-осезателни. Лясковчани плащали „десятък" в по-голям от определения размер, и то на местните чорбаджии, които го откупували от търновския паша.

М. Москов е наблюдателен и с остро чувство за историческа справедливост. Той се гордее да посочи постигнатото и личностите, които са неговите носители. Говори за бързото икономическо развитие на Лясковец преди околните селища през Възраждането, като посочва генезиса на градинарството, донесено от Цариград и крайбрежието на Гърция, за което привежда и етимологични доказателства[9].

През 1825 г. лясковчани пренесли от Румъния картофите, т. нар. „влашки боб", по сведение от Кондиката на Преображенския манастир. По-късно те станали известни в Северна България като производители на лук, праз, пипер и др. Постепенно градинарството заменило земеделието в града. Ст. Чилингиров в стихотворението си „Лясковец" рисува една битова картина, която в последния стих гласи:

Но днес кънти край мен ковашки чук
и шум пазарен пъстър и провлачен
и дума аз една долавям лук.[10]

Френският агроном и лозар Феной изказва мнение за постиженията на труда и уменията на лясковчани: „Никъде в Европа и в обиколката си из България не можах да видя такава хубава и с такава рационална обработка земя с лозя и градини като в Лясковец."[11] А когато в 1872 г. унгарският пътешественик Феликс Каниц посетил Лясковец, му направило впечатление „... голямото село с градски изглед, а жителите му проявяват в поведението си известна гордост, самосъзнание, каквито никога по-рано не бях забелязал у българските селяни. Мнозина от тях носеха градски дрехи.... и бяха твърде горди от познанията си за далечни страни. Те знаят много сръчности и са особено прочути с отличната обработка на зеленчуци."[12]

М. Москов дава интересно обяснение за израстването на Г. Оряховица в икономическо отношение. Той сочи Лясковец като център на околните села с представител на турската власт — мидюрин, а Г. Оряховица — като по-малко селище. Няколко по-заможни фамилии обаче правят пазарище там и привличат лясковчани за клиенти на своите стоки. Така последните спомогнали за въздигането на Г. Оряховица. Действително ходенето на пазар в Г. Оряховица създало твърде здрава традиция, която едва напоследък отшумява.

След Кримската война (1856 г.) лясковчани започнали усилено да се занимават с градинарски гурбетчилък. Те тръгнали организирано по големите градове на страната, в различни държави на Европа и по други континенти. Особено ходенето в чужбина носело не само икономически изгоди, но и идейни, културни и естетически контакти. През XIX в. се изграждат много нови къщи в Лясковец — доказателство за икономическия приоритет на селището и на гурбетчийското градинарство.

Изглежда, че тук симбиозата между тези преуспели и напредничави хора и лясковските учители, които във всяко отношение били над нивото на задълженията си, е създала атмосферата на градивност и чувството на обществена отговорност. Само така може да се обясни активното участие на лясковчани по време на Възраждането в борбите за национална свобода.

Със спечелените пари те можели да купят къщи на Ниагарския водопад или във Вашингтон, можели да ги внесат в английски или австрийски банки, но ги донесли тук и ги вложили в жилища и благотворителност, за да заздравят родовите си корени, за да подкрепят благоустрояването и преуспяването на родното място. Сега в Лясковец има регистрирани като паметници на културата над 100 старинни къщи, повече от които от онова време[13].

В 1874 година се открива първото в България богословско училище в Петропавловския манастир. М. Москов смята, че Недю Жеков е основател на това училище[14]. То е една сбъдната мечта на Иларион Макариополски, който през 1873 г. става Търновски митрополит. Естествено е Н. Жеков да бъде съпричастен на идеята, защото той става и пръв ректор на училището. Известно е, че той има богословско образование от Белград и е високо ценен като интелект, оратор и общественик[15]. М. Москов говори за високия статус на лясковските учители. Манол Стателов учил в Свищов при Христаки Павлович, станал учител в Лясковец, Елена, Трявна и Казанлък. През 1843 година казанлъчани го поканили за класен учител в новото училище, а времето на пребиваването му там станало известно като „даскал Манолово време"[16]. Димо Хранов учил при Хр. Павлович, бил учител в Лясковец и добър църковен певец. Той бил извикан в Разград за класен учител, където убедил младите хора да открият читалище „Съгласие“ през пролетта на 1870 година (в същата година, когато е открито лясковското читалище „Напредък“). Павел Теодорович – учител в Лясковец, директор по-късно (1870 година) на Болградската гимназия в Бесарабия. Добри Ганчев – секретар на първия български екзарх Антим I и учител на Фердинанд. Никола Козлев и Цани Гинчев, тези видни учители и възрожденци, представители на българската литературна предкласика[17].

Уредил въпроса с просветата, Лясковец е трябвало да се справи с една хидра (казва М. Москов), на която да се отсече главата – гърцизма. В новоотворените училища към махалите обучението се извършвало на български език, а църковното богослужение – на църковнославянски. Гръцките книги били изнесени от учители и свещеници и изгорени на Гагова могила. Гръцките калугери и свещеници нямали на какво да служат. Анкетата на гръцкия владика от Търново станала безрезултатна, М. Москов смята, че ролята на Максим Райкович като борец срещу гърцизма е преувеличена. Той тръгва от Дряново, минава през Търново, Арбанаси, Г. Оряховица и спира в Лясковец, където намерил хората, които да го разберат и подкрепят[18]. М. Райкович е първият игумен, българин на манастира „Св. св. Петър и Павел“, който напуснал свещеническата и учителската си длъжност към 1838 г. и бил назначен от Търновския владика Иларион Критски за игумен. Той изгонил гръцките калугери от манастира и продължил активно борбата срещу гърцизма. Справил се с гръцкото влияние, Лясковец се погрижил и за своите училища по църкви и махали.

Лясковец се формирал като град с отделни махали, в които църквите били обединителни звена и архитектурни акценти в градоустройствената му структура. В държавния архив на Търново има 16 фермана от Високата порта (първата половина на XIX в.), с които се дават права на различни селища от Търновско за изграждане на църкви при строг регламент в размерите и вида. Това показва най-вече едно събудено народностно съзнание и икономически възможности. По това време – 1835 година – е Велчовата завера, която ангажира участници от твърде много селища и широки обществени слоеве. М. Москов навсякъде изтъква, че борбата срещу гърцизма, за църкви и за просвета в Лясковец е по-ранна и по-силна от другите селища в региона.

Лясковските градинари не били само печалбари, а и патриоти. В 1821 година няколко души вземат участие в гръцкото въстание Мора кавгаса (Филики етерия). То води до руско-турската война от 1828 година, която дава независимостта на Гърция[19]. В Кримската война

(1853–56 година) участват шест лясковски градинари. Те напуснали „гечинмека“ си и две години участвали във войната като преводачи и предводители на руските войски[20].

В Капитан дядо Николовото въстание с изходна база Лясковския манастир (1856 година) от Лясковец участвали шестнадесет души в две чети и свещеник Стоян Брусев. След разгрома на въстанието в Търновско се запява народната песен за Капитан Никола, в която се говори за „сербез“ лясковчани, „думбаз“ еленчани, „джамбаз“ ряховчани, „боси“ тревненчани, „голи“ дряновчани, т. е. с по една дума се прави социална характеристика на селищата от региона[21].

Най-великото дело на интелигенцията в Лясковец според М. Москов е Революционният комитет на В. Левски, основан през м. април 1869 г. Той пише отделно за „Васил Левски в Лясковец и убиването на Козлева“. Още в 1868 година лясковчани търсят от БТЦК в Букурещ човек, който да дойде и създаде организация, та да знаят какво да правят, когато им се наложи, защото неподготвен, народът няма да има успех[22]. Оказва се, че Лясковският комитет е един от най-ранните в страната и от най-активните в Търновско[23].

Същевременно М. Москов прави задълбочен анализ на икономиката на Лясковец, силно западнала след Първата световна война. Той отчита, че се преустановява гурбетчийското градинарство и се занемарява местното земеделие. Необходимо е, според него, да се издигне аграрната култура на хората. Лозарството, винарството, градинарството, пипиниерството, бубарството да получат тласък на развитие, защото има опасност селища като Сухиндол и Бяла черква да конкурират Лясковец. Вкусовете и претенциите на хората постоянно растат, а това има значение при развитието на вътрешните и участието във външните пазари. Москов е конкретен, като препоръчва да се открие лозаро-винарско стопанско училище за възпитанието и подготовката на кадри по различните направления[24].

Развитието на Лясковец Москов свързва не само с икономическите, но и със здравословните условия, обществения ред, възпитанието на младежта, спазване законността, екологията и др. Той гледа с болка на икономическата криза след войната, пропадналите национални идеали, прекършените надежди, загубените илюзии. В общественото разслоение една малка част от хората живеят в охолство, а болшинството — в бедност, която предизвиква коварните и трудно лечими болести и още редица социални проблеми.

М. Москов се смущава от състоянието на терените към манастира. Нивите — запустели, издрани от пороите, гората — изсечена. Това довело до безводие и влошаване на климата. Той препоръчва организирано засаждане с питомен кестен, който задържа влагата. Смята, че така ще се създаде горски пояс около манастира, а надолу терените ще бъдат урегулирани за трайни плододайни насаждения. Настоява да се създаде разсадник за лозови присади, които да са достъпни за бедните, и с това да се ангажира общината.

М. Москов ратува за създаване на земеделска производителна кооперация, която да има мрежа от магазини в по-големите градове на страната, за да може своевременно да реализира продукцията си[25]. Основните приоритети на лясковчани според него са трудолюбието и спестовността. Той вижда в икономическото благосъстояние основно условие за богато духовно развитие. Смята, че държавното слугарство не подига град, не обогатява народ, не засилва държава[26], че какъв си ти, не е важно, какъв си и какъв можеш да станеш, ето важния въпрос, който всеки трябва да си задава[27]. Според него късното разкаяние никому не помага, празните приказки по кръчмите са безполезни, случайно спечеленото богатство не е трайно, разточителството е пагубно, че нашите деди с добродетелите си са издигнали Лясковец, а сега ние можем ли с техните завети да го възродим.

Тук няколкото бележки по адрес на фактологията у М. Москов нямат за цел да апострофират изложението му, а, напротив, въпреки тях да се видят неговите широки интереси, дълбоки познания и големи възможности. Той е автентичен, оригинален и актуален, защото е на границата между две епохи, свидетел на събитията и при това патриот. Първата книга за Лясковец, написана според научните и библиографски изисквания през 1944 година от Д. Минев, черпи с пълни шепи от неговото творчество. Който се занимава със столицата на Второто българско царство Търновград, не може да мине без помощта на М. Москов. Като се прибави дейността му на изследовател и деятел в широкия спектър на научния, литературния и обществен живот, М. Москов се превръща в личност не само с регионално, но и с национално значение. И сега, когато се отбелязват 140 години от рождението му, изправени пред неговото дело, сякаш сме пред извора на истината за миналото ни — за наше голямо удовлетворение и в полза на поколенията.

БЕЛЕЖКИ

[1] Срв. **Ковачев, М.** Моско Москов – В: Лясковец в миналото. Сб. В. Търново, 1994, 449—460.

[2] **Москов, М.** Лясковец, миналото и бъднината му. Сказка, държана на 18 ян. 1920 г. в Лясковското читалище „Напредък“. Търново, 1920, с. 4; За

манастира вж. **Алексиев, Й.** Бележки за ранната история на Петропавловския манастир — средище на духовен живот. — В: Материали от научна сесия. В. Търново, 1992, 7—10.

[3] Пак там, с. 7.

[4] Пак там, 5—6.

[5] Пак там, с. 9.

[6] Пак там.

[7] Срв. **Славчев, П.** Стари селища и находки в землището на гр. Лясковец. — Изв. Окр. ист. музей — В. Търново, 5, 1972, с. 48 и пос. там лит. (Констатациите са правени съвместно с Н. Ангелов, завеждащ отдел „Археология“ при ОИМ — В. Търново).

[8] **Москов, М.** Цит. съч., с. 9.

[9] Пак там, с. 18, 19.

[10] **Чилингиров, С.** Сб. Жътва. С., 1919, с. 117.

[11] **Цонев, Зв.** История на град Горна Оряховица и околностите му: Лясковец и Арбанаси. В. Търново, 1932, с. 150.

[12] **F. Kanitz.** La Bulgarie danubienne et le Balkan. Etudes de voyage (1860—1880). Edition francaise sous la direction de Y'auteur. Paris Hachette.1882. p. 362—363.

[13] **Драгомиров, Ж.** Лясковската къща. — Изв. Окр. ист. музей — В. Търново, 1, 1962, 101—109; **Драгомиров, Ж.** Паметник на възрожденската архитектура в Лясковец (улица резерват „Първан Герджиков“). — Архитектура, 1966, №1, 15—18; **Минев, Д.** Старите лясковски къщи. — В: Минев, Д. Град Лясковец, минало, сегашно състояние и дейци исторически и стопански приноси. Варна, 1944, с. 202 и сл.

[14] **Москов, М.** Цит. съч., 12—13.

[15] Пак там, с. 13.

[16] **Георгиев, М.** Възраждането на град Казанлък в миналото и днес. Т. 2. С., 1923, с. 92.

[17] Срв. **Минев, Д.** Цит. съч., с. 270 и сл.

[18] **Москов, М.** Цит. съч., с. 11.

[19] Пак там, с. 15.

[20] Пак там, с. 16.

[21] **Минев, Д.** Цит. съч., с. 61.

[22] Пак там, с. 73.

[23] **Унджиев, Ив.** Васил Левски. Биография. 2. изд. С., 1980, с. 127, 164, 171, 231, 240—243, 288; **Минев, Д.** Цит. съч., с. 68 и сл.; **Георгиев, Л.** За дейността на лясковския революционен комитет. — В: Лясковец в миналото. В. Търново, 1994, 131—152; **Москов, М.** Васил Левски в Лясковец и убиването на Козлева. — Илюстрация светлина, 1921, № 4, с. 6, 7.

[24] **Москов, М.** Лясковец, миналото..., с. 31.

[25] Пак там, с. 30.

РАЗКОПКИТЕ НА МОСКО МОСКОВ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1906 ГОД. И РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ НОВИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

Мирко РОБОВ

По инициатива на група граждани на 20 март 1905 год. с решение на общинското управление на В. Търново се възобновява Археологическото дружество[1]. На заседанието присъстват митрополит Антим, окръжният управител Бойчев, помощник-кметът Ангелов и други високопоставени и уважавани търновци. На 27 същия месец е избран временен председател, а на 3 април — настоятелство на дружеството. Започва набиране на средства, които остават символични в рамките на членския внос, а на призива за помощ към други учреждения и частни лица на практика не се отзовава никой. Откликва единствено Министерството на просвещението — отпуснатите от него пари са в обем, достатъчен за започването на ограниче-

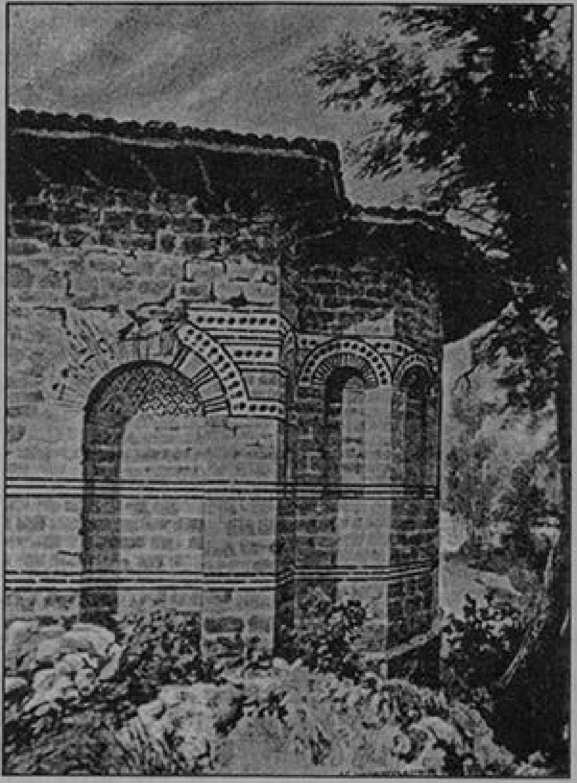

Обр. 1. Югоизточна фасада на църквата „Св. Димитър" (рис. на Обербауер от 1902 год.)

ни теренни проучвания. Разкопките се провеждат през м. септември на следващата — 1906 год. Първоначално се проучва църквата „Св. Димитър“ **(Обр. 1)**, а след нея и храмът на Иван Асен II — „Св. Четиридесет мъченици“[2].

Към времето на тези първи разкопки М. Москов заварва храма на Асеневци в доста окаяно състояние. И това е преди разрушителното земетресение от 1913 год., с което се свързва рухването или значителното увреждане на много от търновските паметници. Съществена причина за състоянието на църквата (напълно очевидно) е и отношението към нея — тогава, както и сега, тя е разположена в самите покрайнини на града. Както пише авторът: „Имуществата на черковата ограбени, стените ѝ сринати и тя била изоставена от всички. Табашкото еснафско дружество се подсетило за нея, оградило двора с висок зид в 1848 год., подправило малко дварите, но по-нататък нищо не се направило за нея, както нищо не е направено за нея и до ден днешен.“[3]

Самият сондаж има ограничен характер както по обхванатата площ, така и по времето на провеждане. Това очевидно е наложено не толкова от предварително поставената изследователска цел, колкото от размера на отпуснатите от министерството парични средства и желанието да се обхванат в максимална степен според възможностите и двата важни храма от времето на Търновското царство — „Св. Димитър“ и „Св. 40 мъченици“. Като всяко пионерно начинание, видима е липсата на конкретен опит, и то най-вече по отношение следването на определена системност на самите проучвания.

По плана на „Св. Димитър“ разкопките се правят в общо пет сектора — два в притвора и три в наоса на храма. Москов логично започва в основното пространство на църквата, и по-точно в неговата среда, както сам пише, „тъкмо под полиелея“[4]. Той не си поставя като непосредствена първоначална цел детайлното изясняване на съхранените архитектурни останки по отношение както на плана, така и на заварените податки в оформлението на фасадните стени. Или по-точно казано, Москов изцяло се отдава на първоначално проучване на църковния некропол, логично воден от разбирането, че в една царска църква би трябвало погребаните особи да са знатни — представители на управляващата династия и на столичния елит.

Разкритите гробове са общо четири, като два от тях са в притвора, а други два — в наоса на храма. И четирите погребения са извършени в гробни ями, на дълбочина от около 0,80 м спрямо тогавашното ниво на терена, в дървени ковчези, като погребален инвентар се установява само при един от случаите.

Състоянието на скелетите е сравнително лошо, като в значителна степен разкритите кости са изтлели. Това дава основание на разкопвача да приеме, че в случая става въпрос за наистина стари погребения. При някои от тях (по-точно в гроба в южната част на притвора) Москов установява по-късно частично разравяне на гробовете, с разместване на някои от костите, като отдава този акт на турците или гърците във времето след падането на Търново под робство или по-късно във вековете на османското владичество. Както пише проучвателят: „Едно нещо трябва да се спомене, че сякаш тия гробове са разкопавани по-рано, сякаш някой е тършувал из тях: имаше размърдани кости. Мисля, че гърците са ги разкопавали... Па може и самите турци да са копали, когато покориха столицата.“[5]

Както споменахме по-горе, погребален инвентар Москов открива само в гроба, разположен в югозападния ъгъл на наоса. Открит е златен пръстен, чийто малък диаметър на халката правилно е насочил проучвателя по отношение характера на погребението като женско. Пръстенът е украсен с червен камък, заобиколен от осем по-малки камъчета, повечето от които изпадали. Установени са също следи от златотъкана одежда, както и осем кухи сферични копчета, „от което, пише Москов, ясно личи, че лицето е било облечено в скъпоценно облекло. Не стоят ли пред нас костите на Мария, злополучната дъщеря Асенова, която загина тъй трагически“, се пита проучвателят и предпазливо продължава: „Като говоря това, нямам ни най-малката мисъл да решавам въпроса, аз само предполагам.“[6]

В другия, северозападен ъгъл на наоса, Москов не попада на нов гроб, а установява единствената в резултат на разкопките си особеност в градежа на храма, както самият той отбелязва, „нещо като кладенец с диаметър около един метър и дълбок около 50 сантиметра. Зидан с камъни и хоросан“[7]. Според него съоръжението е било предназначено за кръщаване на деца.

Относно идентичността на установените погребения Москов категорично остава в рамката на една предварителна логическа конструкция, в определяща степен изведена от историческата значимост на църквата „Св. Димитър“. Така той приема гробовете в притвора като принадлежащи на водачите на въстанието и първи владетели на търновския престол — братята Асен и Петър. Според него, един допълнителен аргумент в тази посока на разсъждение е и установеният ръст от близо 2 м на единия от погребаните — т. е. този в северната половина на притвора. По отношение липсата на очевидни знаци за принадлежност Москов логично се пита: „Защо гробовете, в които, предполагам, са погребани архиепископ Василий, Петър и Асен, не са зидани като

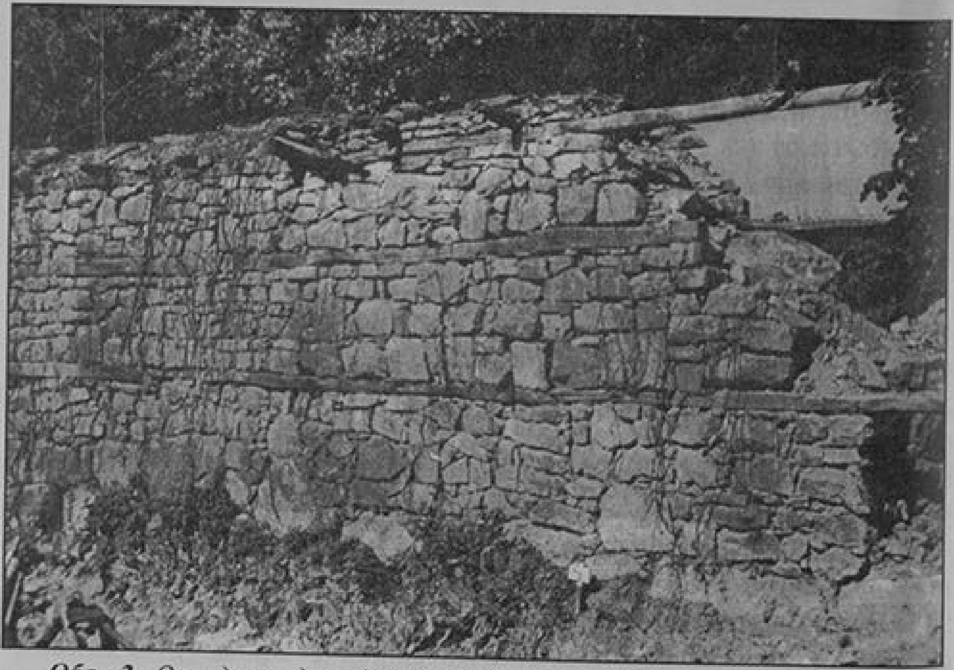

Обр. 2. Ограден зид на двора, издигнат от Търновския табашки есноф през 1848 г.

царски гробове и защо не са останали някои следи, от които да се уверим...“[8], като същевременно прави опит в привеждане на аргументи, естествено обаче такива, каквито е диктувала и тогавашната му представа за столичната култура в самата зора на Търновското царство.

С посоченото дотук на практика се изчерпват резултатите от теренната работа на Москов. При обнародването им през 1912 год. обаче, в раздела за църквата „Св. Димитър“, авторът съобщава и някои други любопитни подробности. Една от тях е годината, в която Табашкият есноф е подновил оградния зид на двора — 1848 год. **(Обр. 2)**. Всъщност това е една от малкото инициативи за полагане на някакви грижи по отношение на оцелялата част от старината, в значителна степен останките от този ограден градеж са запазени и до днес.

Москов правилно посочва, цитирайки отразеното върху корицата на гръцко евангелие, съхранявано във великотърновската митрополия, че в края на XVIII век църквата е била действаща[9], естествено няма данни за сложната строителна хронология на храма, чието пълно изясняване стана възможно едва след проучванията през 70-те и 80-те години на XX век.

Разоряването на храма Москов отнася към началните години на XIX век, т. е. между 1800 и 1810 год., като не се спира на конкретната причина за това[10].

Както вече посочихме, първите теренни проучвания имат по същество ограничен характер. Въпреки постигнатите обнадеждаващи резултати, които Москов обнародва през 1912 г., разкопките не са подновени през следващите години, за разлика от проучванията на Б. Филов и Ю. Господинов около църквата „Св. Четиридесет мъченици“ след земетресението от 1913 год.[11] Не е поставена задача и не е правен опит за едно по-обстойно, комплексно изследване на паметника по отношение на архитектурните му особености, на плана и общата архитектурна среда, в която попада, по отношение проблема за неговата строителна хронология, както и хронологията и характера на предшестващото обитаване. Не са засегнати и градоустройствените проблеми в източното подножие на Трапезица като част от подножието на столичния Търнов. Но всъщност бихме били нереалистично претенциозни към първите проучватели на паметника, очертавайки подобни задачи в комплексното му изследване, а така също и на района около него. Приносът им на пионери в изследването на този изключително важен за историята на столичното Търново паметник не буди никакво съмнение, а признателност към патриотично им дело неизменно отдават всички следващи изследвачи до времето на окончателното му разкриване, изясняване и експониране.

Разкопките са подновени едва през 1922 год. от друг местен родолюбец, популяризатор и изследовател на търновските старини — учителя по история Тодор Николов, но отново в ограничения мащаб на сондажни проучвания, които са ориентирани пред западния зид на притвора. Установени са няколко погребения, в които разкопвачът открива интересни накити[12].

Окончателното разкриване на останките от църквата „Св. Димитър“, пълното ѝ изясняване по отношение особеностите на плана, на архитектурното и декоративното оформление на фасадните стени, изследването на почистените останки от вътрешната стенопис, както и общата архитектурна среда на паметника, хронологията и характера на ранното обитаване, става резултат едва на организираните и проведени системни проучвания в началото на 70-те и първата половина на 80-те години на XX век[13]. По-голямата част от тях е и в изпълнение програмата на тогавашния Общонароден комитет за развитие на град Велико Търново и преминава под знака на две големи национални инициативи — ознаменуването на 1300-годишния юбилей от създаването на българската държава и 800-годишнината от въстанието на Асеневци и провъзгласяването на Търново за столица на възобновената българска държава. Ръководени са от доц. Янка Николова.

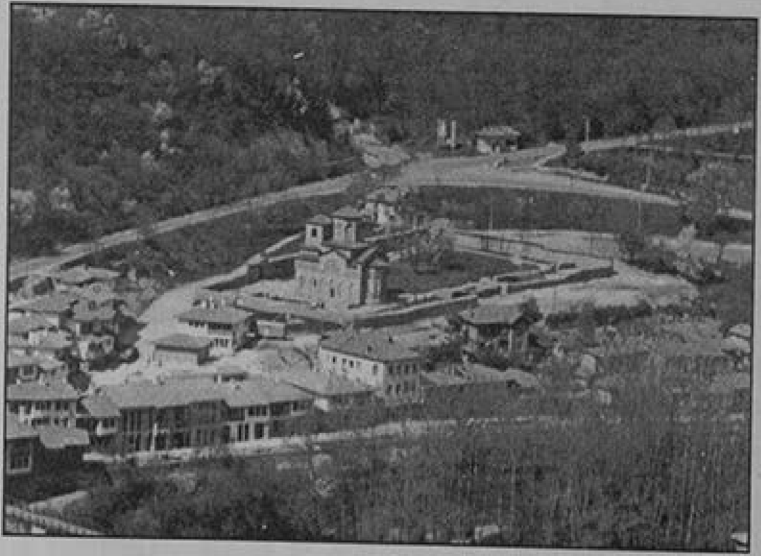

Обр. 3. Източно подножие на Трапезица с църквата „Св. Димитър"

Като цяло разкопките са проведени в източното подножие на Трапезица (**Обр. 3**) и обхващат по-значителна територия по отношение на църквата и на установения около нея голям столичен манастир[14]. Тези проучвания завършват с цялостната реконструкция на храма по проект на арх. Теофил Теофилов[15] и експониране на установената около него архитектурна среда на паметника.

Разкритите при разкопките останки от най-ранното обитаване тук датират от ранножелязната епоха и са свързани с голямото тракийско селище, което се е разпростирало и в тази част от подножието на Трапезица. Установени са останки от жилища, както и две култови съоръжения, различни по време и застъпени едно от друго[16] (**Обр. 4**), разположени непосредствено западно от храма на Асеневци.

Обр. 4. Тракийско светилище западно от църквата „Св. Димитър"

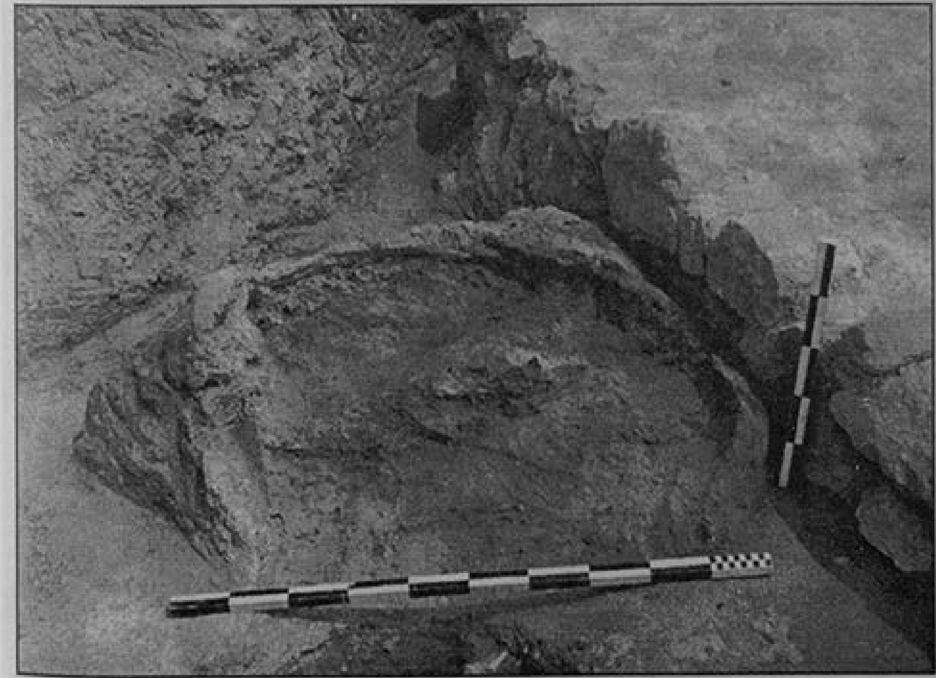

Обр. 5. Керамична пещ под източното крило на манастира

Вероятно около средата на XII век на територията, където по-късно била издигната църквата, заработил значителен по мащабите си комплекс за производство на кухненска и трапезна керамика[17] **(Обр. 5)**, който в навечерието на въстанието вече бил прекратил своята дейност. Последното, може би производствено съоръжение от този керамичен комплекс, е значителна по размерите си пещ **(Обр. 6)**, в която са изпичани тухлите, необходими за градежа на новостроящия се храм[18].

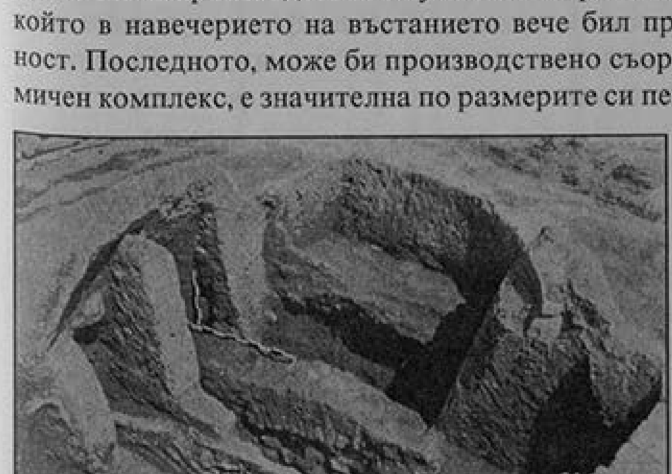

Обр. 6. Пещ за строителната керамика за строежа на църквата „Св. Димитър“

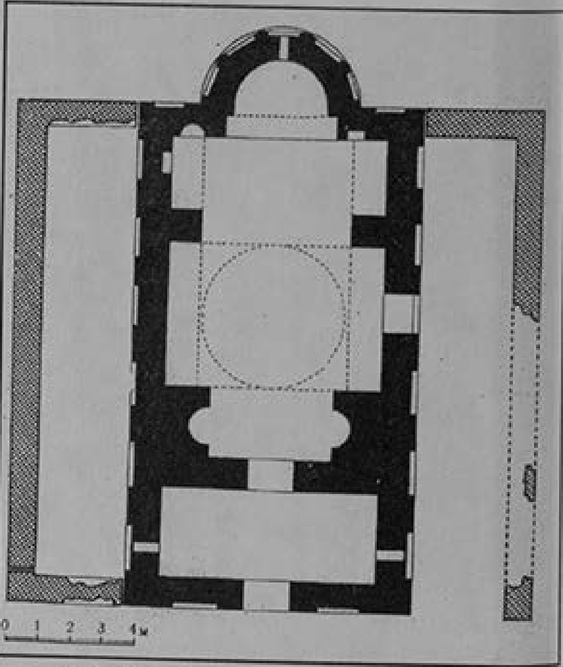

Обр. 7. Църквата „Св. Димитър“ (план по Я. Николова)

Според установения при разкопките план (**Обр. 7**) църквата принадлежи към еднокорабните, едноапсидни куполни постройки, от типа „стегнат кръст“, с предапсидно пространство и еднеделен притвор. По-късно от юг и от север били оформени две външни галерии. Подкуполният барабан стъпвал върху четири масивни стълба, западните два от които били облекчени с по една полуцилиндрична ниша[19]. Именно тази ниша, установена от М. Москов през 1906 год. по отношение на северния стълб, той определя като кладенец. За разлика обаче от съоръженията от този тип фугите тук са обилно залети с хоросан. Това още тогава очевидно е трябвало да му подскаже, че най-вероятно е попаднал тъкмо на архитектурен елемент от конструкцията на църквата, а подобен извод неминуемо би го отвел към установяването на важни подробности по отношение на нейното устройство.

В съобщението си от 1912 г. Москов не се спира по-обстойно на проблема за характера и особеностите в декоративното и художествено оформление на храма, а само упоменава наличието на два стенописни слоя в такова състояние, каквото той самият е видял. Относно хронологията на стенописването на вътрешността проучвателят правилно се е ориентирал в общата хронологична рамка, и то по-скоро по отношение на втория стенописен слой.

Самата стенопис (**Обр. 8**) е детайлно почистена и освежена едва през 1984 год., като новият прочит по отношение на датировката и стиловите особености се отнася, общо взето, към времето след тази година[20].

Разкопките на църквата от началото на 70-те години хвърлиха светлина и по отношение на друг елемент от богатата украса на храма —

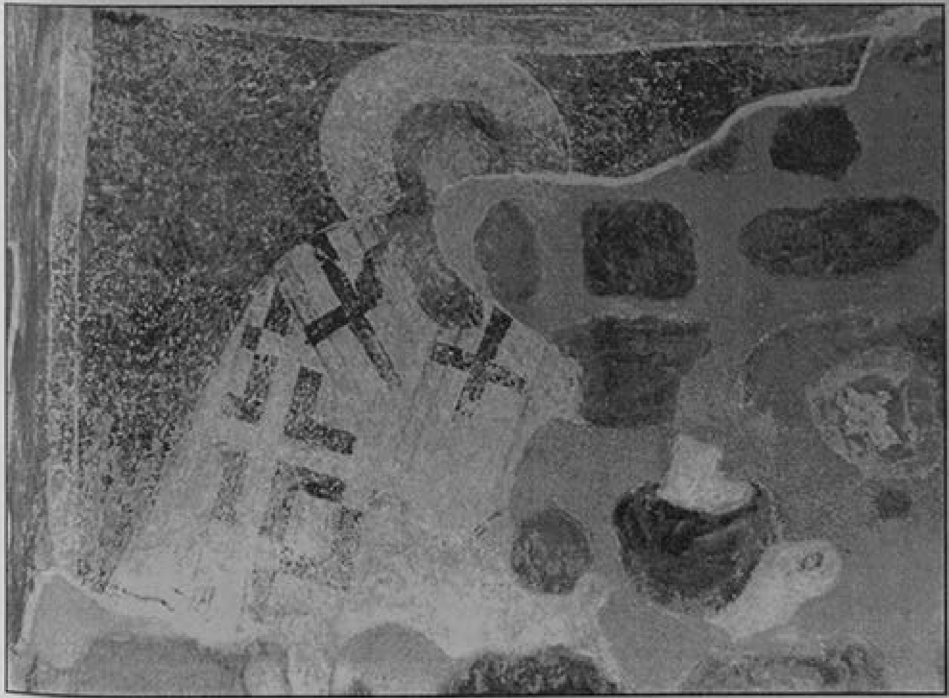

Обр. 8. Първи живописен слой (краят на XII век)

допълнителната декорация на фасадните ѝ стени, която заедно с архитектурните особености и характера на градежа, а така също и керамопластичните елементи, вградени в тях[21], завършва цялостния архитектурно-художествен образ на църквата. Тук става въпрос за установените и реконструирани художествени пана **(Обр. 9)**, изпълнени във фресково техника, които са заемали люнетите от аркираните ниши на външните стени[22].

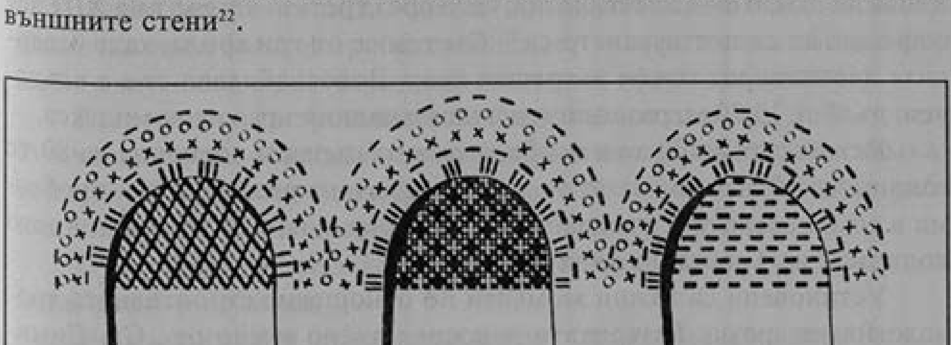

Обр. 9. *Рисуваната украса в люнетите на фасадните стени (графична възстановка)*

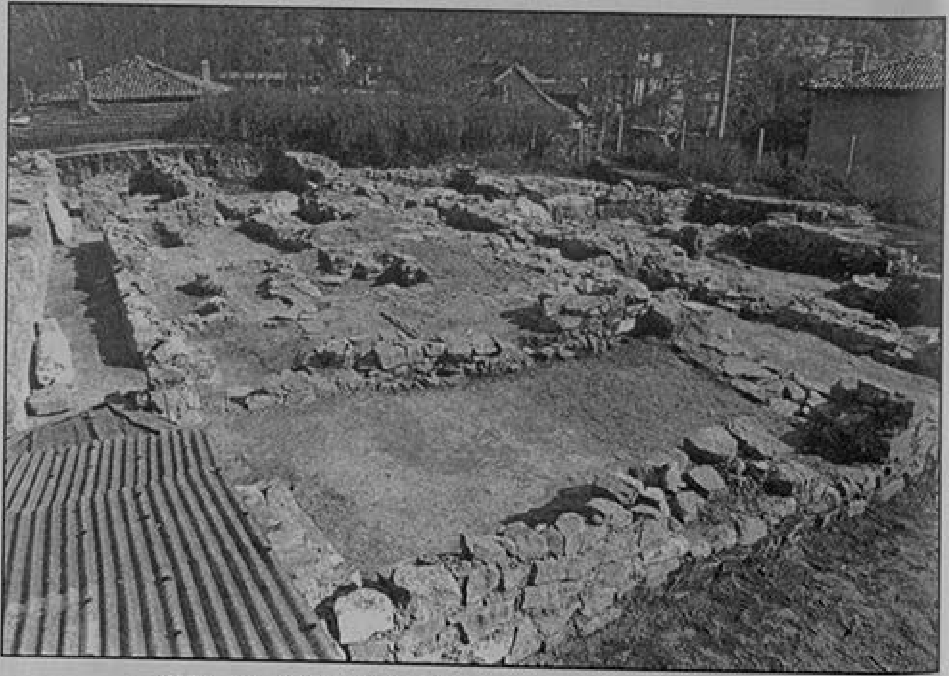

Обр. 10. Църква № 2, южно от „Св. Димитър“

Оградният зид на църквата, за който пише Москов по отношение на Търновския табашки еснаф, всъщност се оказа издигнат върху съхранените останки на оградния зид на голям столичен манастир, създаден около „Св. Димитър“ в самото начало на Търновското царство. Комплексът е значителен по своите размери (около 3,5 дка, т. е. най-големият засега установен търновски столичен манастир) и представлява всъщност археологическо откритие. Просъществувал е в продължение на около 6—7 десетилетия, като през третата четвърт на XIII век е прекратил съществуването си[23]. Състои се от три крила, като северните две затварят голям вътрешен двор. Водоснабдявал се е с кладенец, дълбок 13,70 м, разположен в югозападния ъгъл на комплекса.

Разкопките от 70-те и особено тези от първата половина на 80-те години на XX век спомагат за решаването и на редица други проблеми в комплексното изследване на паметника и на района в източното подножие на Трапезица като цяло.

Установени са важни моменти по отношение строителната хронология на храма. Разкритата непосредствено южно от „Св. Димитър“ църква **(Обр. 10)**, издигната в края на XIV век като гробищна постройка именно с материали от нейните разрушения, е просъществувала до края на XVII век, когато вече върху руините ѝ били извърш-

Обр. 11. Гробове върху разрушенията на църква № 2

вани погребения[24] (**Обр. 11**), след което храмът на Асеневци бил по някакъв начин възстановен и повторно частично стенописан.

В средата на XIV век (по-точно през 70-те години), когато е била издигната системата от допълнителни крепостни зидове, спуснати от крепостите на Царевец и Трапезица към р. Янтра[25], църквата „Св. Димитър“ е останала извън чертите на вече укрепеното подножие, тъй като северната му граница под Трапезица е в очертанията на днешния Владишки мост. Това също очевидно показва, че към това време манастирът вече не е съществувал, а останалата в руини църква вече е загубила много от предишния си блясък и значение.

Установените общо над 500 погребения допълват картината и по отношение на големия столичен и следстоличен некропол в източното подножие на Трапезица, просъществувал почти до началото на XX век.

В проучванията на Я. Николова, проведени в началото на 70-те години (до 1976 г.) и предшестващи обемната реставрация на църквата, в чертите ѝ, а така също и в чертите на двете странични галерии, са проучени общо 40 гроба. Два от тях са в притвора и са останали незасегнати от разкопките на М. Москов. По-ранният от тях, установен на 1,75 м под нивото на пода, остава почти под входа към наоса. При него е намерен богат погребален инвентар — кухи златни обеци с форма на полумесец, пръстен, нишки от сърма, сферични копчета.

Богат инвентар е установен и при съседния от север гроб — части от кожена дреха, обшита със сърма, пръстен с инкрустирани камъни, обеца, кухи сферични копчета и др., като до лявото рамо на погребания е положен малък погребален съд.

От останалите гробове четири са в северната галерия, 31 — в южната, а три — от запад.

До края на този, трети етап в проучването на църквата (т. е. до 1976 год.), са разкрити общо 138 погребения, като всичките са с християнски обред. Преобладават възрастните индивиди, като по-голямата част от гробовете датират от времето на османското владичество.

При по-голямата част от скелетите са открити положени малки керамични ритуални съдчета, датиращи от XVI—XVII век.

С разкритите гробове през последния етап от проучването на паметника (т. е. във времето от 1981 до 1984 год.) общият им брой надхвърля 500, като самият некропол се очерта сред най-големите от столичния и следстоличния период на Търново.

Разкопките показаха, че цялото пространство в рамките на оградния зид от 1848 год. е било заето от християнския некропол, като погребения са били извършвани дори и северно от комплекса.

Самият некропол е светски и очевидно е създаден за нуждите на населението от подножието на Трапезица, а може би и за един поширок район от града. Част от гробовете са в очертанията на манастирските крила, като някои от разкритите скелети разсичат останките от техните зидове.

Характерът на некропола очевидно е следвал сложната и многовековна история на храма на Асеневци, като в годините на началното му величие най-вероятно е приел на вечно съхранение костите и на представители на тогавашния столичен елит. Сред тях, счита първият проучвател на църквата „Св. Димитър“, са били и тези на първостроителите на възобновената българска държава. А по отношение началото на тяхното изследване ние отново трябва да отдадем дължимото на първите, и то тъкмо в лицето на секретаря на Търновското археологическо дружество Моско Москов.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Москов, М.** История на Археологическото дружество в Търново. Търново, 1912, 12—15.

[2] Пак там, с. 14; **Москов, М.** Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. Търново, 1912, 5—30.

[3] **Москов, М.** Разкопките..., с. 8.

[4] Пак там, с. 8.

[5] Пак там, 10—11.

[6] Пак там, с. 13.

[7] Пак там, с. 13.

[8] Пак там, с. 11.

[9] Пак там, с. 7.

[10] Вероятно авторът има предвид кърджалийските набези, но по отношение на Арбанаси и Търново те са през годините 1797, 1798 и 1800. Вж: **Иречек, К.** Пътувания по България. С., 1974, 290—292; **Мутафчиева, В.** Кърджалийското време. С., 1977, с. 149, 341—342.

[11] **Филов, Б.** Разкопките при църквата „Св. Четиридесет мъченици“. — Изв. на археолог. д-во, 51, 1915, 210—212.

[12] **Архив** на Тодор Николов във фонда на Регионален исторически музей — Велико Търново.

[13] **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. — В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 11.

[14] **Робов, М.** Църква № 2 и проблемът за хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, с. 113; **Робов, Мирко.** Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII—XIV век). — Год. на музеите в Сев. България, 20, 1994, 61—66.

[15] **Теофилов, Т.** Архитектурният образ на църквата „Св. Димитър“. — В: Прослава на Велико Търново. Сб. С., 1978, 250—251; **Теофилов, Т.** Изследвания върху проблема за стилова реконструкция на църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. — Год. на музеите в Сев. България, 17, 1991, 67—68.

[16] **Робов, М.** Тракийско култово съоръжение в източното подножие на Трапезица във Велико Търново. — Изв. на Рег. ист. музей — В. Търново, 17—18, 2002—2003, 169—176.

[17] **Робов, М.** Комплекс за производство на сграфито керамика в източното подножие на Трапезица във Велико Търново. — В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Сборник в чест на проф. д-р Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 281—289.

[18] **Робов, М.** Производство на строителна керамика в Търново през втората половина на XII век. — Изв. на Рег. ист. музей — В. Търново, 14, 1999, 151—162.

[19] **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — Археология, 1985, № 1, с. 27.

[20] **Прашков, Л.** За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI в. — В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 41—45; **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995, 69—70; **Мавродинова, Л.** Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — Старобълг. лит., 1994, № 28—29, 153—165.

[21] **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — Археология, 1985, № 1, с. 30.

[22] **Робов, М.** Рисуваната фасадна украса на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — В: Търновска книжовна школа. Т. 7. В. Търново, 2002, 765—772.

[23] **Робов, М.** Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII—XIV век). — Год. на музеите в Сев. България, 20, 1995, 63—66.

[24] **Робов, М.** Църква № 2 и проблемът за хронологията..., с. 118—119.

[25] **Робов, М.** Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. — Археология, 1988, № 4, с. 43.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

РЕЧНИКОВОТО ДЕЛО НА МОСКО МОСКОВ

Мария ИЛИЕВА

Когато човек разтвори библиографията на М. Москов, остава изненадан от многопосочните му търсения. Без колебание можем да го причислим към енциклопедистите — рецензии, статии, художествени произведения и преводи, речници. Може би такова е времето — XIX век дава своите плодове. Будните умове на столетието, подтиквани от дълго потисканото любопитство към света, са ненаситни в своите търсения. Започва усърдна дейност във всички духовни области. Отварянето ни към света като държава и нация се отразява непосредствено в интереса към чуждите езици. И именно в тази посока се вижда прозорливостта на интелектуалеца М. Москов, който, създавайки речниците си, работи с ясното съзнание за полезността на своята дейност. Ето как простичко е формулирал целите си в предговора на своя „Речник на чуждите думи в езика ни“ (1925 г.): „За да бъде ясно всичко, което се пише в едно съчинение, трябва без друго да се знаят всички думи. За тази цел съществуват във всички просветени народи речници, в които се обясняват чуждите думи. Като се усети нужда и у нас от такива помагала, явиха се и в нашата книжнина, но тези речници са големи по обем и с големи тълкования, важни повече за един езиковедец, но не и за един читател, който няма нужда да знае произхода на думата, а само нейното значение, и който да има всеки път при себе си този речник.“ Вижда се, че неговата цел не е да създава професионални лингвистични речници, а речници, които да имат практическа насоченост и да бъдат от полза за всички. Затова те трябва да бъдат оценявани според замисъла и целите на автора си.

Практическата насоченост на „Речник на чуждите думи в езика ни“ се изразява в кратките тълкувания, посочването на преките значения на думите, включването на коренните думи без производните. В словника присъстват актуални понятия от политиката, земеделието, културата, обществения живот, както и от религията. И тук прави впечатление фактът, че покрай християнските (католически и православни) са включени и много мохамедански, еврейски и дори индуистки понятия, които показват, че времето на голямата религиозна конфронтация е отминало. Започва лутането на българина между Изтока, Европа и Русия, което май продължава и досега. Но ето как е отразено то в речника на М. Москов. Думата **бомбонерка** е изтълкувана по следния начин: „кутия за конфети, за шикери — бомбони". Т. е. френската дума се тълкува чрез руска и турска и отново се въвежда френска. Прозира идеята да се замести разпространената турска дума с по-новата за езика ни европейска.

Придирчивият читател ще открие в речника множество грешки и несъответствия. Някои тълкувания са наивни, като напр.: ***дебит*** *— пише се на лявата страна на сметката, а кредита — на дясната.* Тяхната практичност обаче е неоспорима. На някои места авторът се изкушава да включи и собствената си преценка за нещата, напр.: ***азиатщина*** *— деспотизъм, диващина;* ***бекас*** *— мъничка вкусна птичка* и др. Първата дума изобщо не е чужда, но пък има дълбок оценъчен потенциал за съвременния му българин. Такова тълкуване може да си позволи само човек със самочувствието на европеец. А едва ли найважното качество на бекаса е неговият вкус, но така се дава сбита характеристика и за предназначението на предмета на описанието. Желанието да бъде максимално близо до своите читатели го кара да свежда обясненията си до познати неща: ***чардаш*** *— унгарска народна игра като нашите ръченици*. Така читателят не се стъписва пред непознатите понятия, а ги преосмисля през призмата на собствения си опит.

Въпреки уговорката в началото, че ще дава преките значения на думите, на места тълкуванията му включват и преносни, напр.: ***лилипут*** *— дребнаво, извън мярката малко човече в нравствено отношение;* ***пигмей*** *— дребнав човек; нищожен;* ***салтомортали*** *— рискувана постъпка*. Вероятно изброените значения са в по-активна употреба по това време и затова той привежда тях, ръководейки се от желанието си да създаде практично помагало за всеки. Това насочва към идеята, че по тълкуванията в речниците му могат да се направят културологични изводи за епохата. Напр.: аеронавтиката е *плаване из въздуха с балон*; парашутът е *голяма копринена омбрела, с която се спущат от балон* — ясно е, че самолетът все още не е популярна реалия; десертът по това време се състои от ябълки, круши и др.; душът е *уред за обливане на тялото със студена вода*; институтът е *женско учебно заведение* и т. н. Няма да тълкувам съвременното значение на тези думи, защото те са добре познати, но ще отбележа, че без описанието им преди един век от хора като М. Москов ние бихме били много затруднени в съпоставките си.

Френско-българският речник на М. Москов има същите цели и в общи линии — същата практическа стойност. Материалът е изобилен (около 10 000 заглавни думи), на някои места са включени и често употребявани съчетания. Въпреки множеството неточности и в техническо отношение, и при характеризирането на думите, и при организирането на словообразувателните гнезда, които се тълкуват, речникът има голямата заслуга да налага български думи — синоними на чуждата. Напр.: ***anémie** — малокръвие;* ***apothéose** — обожаване, голяма чест;* ***dechiffrer** — разбирам, разчитам шифри, разяснявам;* ***appartement** — жилище, кът* и др. Възможно е това да е така, защото чуждата дума все още не е навлязла в езика. На мен ми се струва обаче, че тогавашните българи са били много по-чувствителни към красотата и чистотата на езика ни. Затова при тълкуването на ***épaulette*** се използва думата *нарамник*; вм. ***bouteille** — стъкло* и т. н.

Втората част от речника съдържа по-важните исторически, географски и митологически имена. Известно е, че собствените имена често създават проблеми при превода на друг език. В желанието си да се придържат максимално към чуждото произношение преводачите избират най-адекватния начин за предаване на своя език. Оттук вече възникват многото разночетения. Това е една от причините, поради които М. Москов включва със съзнанието за потребностите на един преводач такъв раздел в речника си. Не е ясен подборът на думите в тази част от речника, но явно предизвикателство за автора са били имената, чиито звукове не съответстват на френската фонетична система. Така бих обяснила присъствието на думи като ***Guayakil, Coua-ia-kile*** *(„Гваяквил у република на Екватора“)*. Много по-съществен ми се струва фактът, че в този речник покрай чуждите собствени имена М. Москов включва и български, напомням, в превод от френски на български. И именно тук той прави интересен подбор. Сред имената на по-големите градове и географски обекти, които очертават българското етническо пространство, в речника присъстват ***Кючюк Кайнарджа*** („село в Добруджа“) и ***Сан-Стефано*** („предградие на Цариград, известно по договора между Русия и Турция“). Ако това беше само реакция на предизвикателството да се изпише първото име на френска латиница, бих подминала този факт. Но когато го поставим в система със следващите факти, виждаме във включването му умисъл. Историците знаят, че Кючюк Кайнарджа не е просто село в Добруджа, а място, където е сключен руско-турски мирен договор през 1774 г. В речника са включени и следните имена на личности, свързани с българската история:

Assen —Асен или Ясен, име на стари български царе;
Boris (ice) — български цар;
Hadji Dimiter — български герой и въстаник;
Ivan (Chichman) — български цар;
Skobeleff (M. P.) — знаменит руски генерал в руско-турската война;
Rakovski; Ignatief; Menschikoff .

Струва ми се очевиден фактът, че включването им не е случайно, а целите не са чисто практически (транслитерация на френска латиница). Близо 50 години след освобождението на България (речниците, с които работя, са от 1924 и 1925 г.) паметта на нацията трябва да бъде поддържана. И родолюбецът М. Москов не пропуска да се включи в тази битка.

Ще ми се да добавя още един щрих към портрета на интелектуалеца. В тълкуванията си той се представя като ерудит, познавач на световната култура. Така напр. при тълкуването на ***Лаокоон*** той не се ограничава само до „жрец на Аполон", но добавя и информация за статуята, а и за произведението на Лесинг; при тълкуването на ***плеяда*** добавя „френски литературен кръжок от XVI в.", а при тълкуването на ***донжуанство*** последното значение е „името на един Байронов герой". Това са само част от фактите, които говорят за неговата начетеност.

Родолюбец със самочувствието на европеец, задълбочен познавач на световното културно наследство, естет и просветител с особена чувствителност към потребностите на своето време — такъв се представя М. Москов в своите речници.

Сигурно на някои е прозвучало твърде претенциозно заглавието „Речниковото дело на М. Москов", като се погледнат двете малки речничета, издадени от него. Но външният вид често лъже. Опитах се да изтъкна достойнствата на делото на Моско Москов в контекста на неговото съвремие. Убедена съм обаче, че то може да бъде оценено в пълнота единствено от хората, за които е създадено — неговите съвременници. Тяхната тежка дума е казана — Речникът на чуждите думи се преиздава поне шест пъти. Каква по-категорична оценка!

МОСКО МОСКОВ КАТО ТУРИСТ

Горазд ЧОЛАКОВ

Моско Москов Груев е роден на 12 септември 1863 година в гр. Лясковец и починал на 12 февруари в родния си град на 84 години през 1947 година[1]. Един от неговите биографи и почитатели Димо Минев го описва като: „книжовник, писател, историк, археолог, обществен и туристически деятел, сказчик и популяризатор."[2] Нашето кратко изложение цели на базата на архивен и друг материал да посочи дейността на Моско Москов само като туристически деятел — учредител и първи председател на туристическото дружество „Трапезица" — Велико Търново.

Значителна роля за създаване на това дружество има известният български учен, бесарабският българин, Александър Теодоров Балан (впоследствие професор). В началото на 1902 година с една пощенска картичка той се обръща към своя познат Моско Москов с молба да учреди „Туристка задруга" в старопрестолния град. Москов с готовност се отзовава на отправената покана и свиква на 2 март 1902 година в салона на читалище „Надежда" подготвително събрание, на което присъстват около 50 великотърновски граждани — любители на природата и родния си град[3]. Целта на това събрание е да обсъди предложението на Моско Москов за създаване туристическо дружество във Велико Търново. Идеята е приета. Избрана е комисия, която да изработи проектоустава на дружеството. В нея влизат: Моско Москов като председател и членове Стоян Коледаров — чиновник в общината, и Васил Огнянов — адвокат[4].

На 14 март уставът е готов. Той предвижда: устройване на излети, запознаване членовете на дружеството и гражданите с миналото на града и с неговите околности, набавяне лодки за воден спорт по река Янтра, залесяване и грижи за посетителите на старата столица, опазване на старините[5]. Този устав е представен на Централното настоятелство за одобрение.

На 17 март 1902 година в дома на известния адвокат Михаил Сребров, на ул. „Читалищна“ 12, съществуваща и сега, се свиква второ събрание за обсъждане и приемане на устава и избор на ръководство. На това събрание като учредители присъстват: Моско Москов, Стоян Коледаров, Васил Огнянов, Димитър Багрилов, Петър Димитров, Петър Киселов, Борис Джамбазов, Никола Иванов, Боню Даваджиев, Георги Тотев, Атанас Радев, Ангел Рашев, Васил Русчев, Михаил Сребров и др. На събранието, считано за учредително, е поставено началото на туристическото движение в града, приет е уставът и се избира първото настоятелство. За председател е избран Моско Москов — учител, секретар Стоян Коледаров — чиновник в общината, Димитър Багрилов — художник, касиер, и член Васил Огнянов — адвокат, съветник Боню Даваджиев, заменен впоследствие с Васил Русчев.

На 9 май се свиква ново събрание, на което са приети забележките по устава на Централното настоятелство и след оживени разисквания се определя името на дружеството „Трапезица“. Мотивите, изложени от председателя Моско Москов, са: на Трапезица след археологически разкопки са открити основите на 17 средновековни черкви с останки от ценни стенописи, извършени са защитни действия — покриване и укрепване, което предизвиква интерес у посетителите на хълма[6].

След учредяването започва активна и разнообразна дейност на дружеството. Интерес представлява оживената кореспонденция между председателя на Българското туристическо дружество Александър Балан и Моско Москов. Запазените почти неизвестни единадесет писма, съхранени в ДА — Велико Търново, ф. 18—К, показват не само голямата грижа на Александър Балан да подпомогне първите стъпки на новоучреденото дружество, но и любовта му към Велико Търново. В писмо № 216 от 20 април 1902 година той съобщава, че е получил пратения от Моско Москов устав на дружеството за одобрение, след което търновското дружество ще се признае официално за клон на туристката задруга в България. В заключение Александър Балан пише: „Нам е твърде драго, че се основава туристко дружество и в пълната с природни и наши културни бележитости стара българска столица.“ И добавя: „...дружеството в Търново не ще гледа на някои наредби в устава, но ще се вьодушевлява от идеята за отваряне широк достъп към бележителностите на своята област и ще насърчава пътуването.“[7]

Дейността на Моско Москов по учредяване на дружеството и подготвяне на проектоустава е забелязана от наблюдателния Балан и става причина по негово предложение във Велико Търново да се свика вторият туристически събор, на който дружеството, само няколко месеца по-късно, става гостоприемен домакин. Предвидено е съборът да се проведе на 2 и 3 юни. Поради краткия срок за подготовка Моско Москов веднага съставя програма за гостуването във Велико Търново, одобрена от настоятелството. Тя е изпратена на 17 май до Централното настоятелство. Предвидено е съборът да се проведе в салона на читалище „Надежда“, за да могат в галериите, на балконите да присъстват и гости. Освен това за 2 юни е предвидено посещение на историческия манастир „Св. Троица“ и други забележителности на града. Програмата със задълженията на Централното настоятелство и туристическото дружество „Трапезица“ е публикувана в списание „Български турист“, бр. 4[8]. В същото писмо Ал. Балан одобрява програмата, която Моско Москов му праща, и пише: „...туристите...ще се настанят в хотелите да се поопрашат, а после в 10/1/2 часа под главатарството на вашия клон на обиколка вън от Търново ...вие бъдете добри да наредите де и как ще ни водите, да видим ония хубави места, които видяхме в съобщената от вас програма.“ Балан предвижда и в деня на събора, след обяда „...туристите да разгледат знаменитостите на Търново“[9].

При подготовката на събора Моско Москов установява връзка и взаимодействие с музикално дружество „Струна“, женското дружество „Радост“, с общината и собствениците на хотели и ресторанти. С това той поставя началото на една традиция за връзките с организациите в града, които продължават десетилетия и до наши дни.

На събора присъстват делегати от съществуващите 12 клона: Перник, София, Враца, Плевен, Горна Оряховица, Варна, Бургас, Анхиало (Поморие), Сливен, Нова Загора, Ямбол и Долна баня. Образцовата организация получава високата оценка на делегатите, на Централното настоятелство и лично на Александър Балан. Той благодари „за труда и любезността, които клонът ви в лицето на неговия председател и членове положиха“. Освен това А. Балан чрез Моско Москов „сърдечно благодари на търновския кмет, на читалище „Надежда“, на всички търновски гражданки и граждани и на спортната организация „Търновски юнак“[10].

През 1902 година Моско Москов посреща във Велико Търново един забележителен французин, чието име не е посочено и който тръгнал „пешком“ да обикаля света. Запознава го с паметниците на културата във Велико Търново. Използвайки големия си авторитет, той „измолва“ от общината французинът да бъде подпомогнат с 10 лева.

През първата година на учредяването си в изпълнение на устава дружеството организира интересни излети до близките околности: Сини вир, манастира „Св. Троица“, Арбанаси, Ксилифор, земеделското стопанство „Боруш“, Никополис ад Иструм, Самоводене, Преображенски манастир, Раковите извори и др.[11] Екскурзоводът на тези излети е Моско Московъ. Впоследствие дружеството привлича в своята дейност музикалното дружество „Струна“, есперантското дружество „Лумо“ и др. Така то става неразделна част от обществения и културен живот на града и взема водеща роля.

Следващата година започва оживена пропагандна дейност на туризма. Уредени са три вечеринки със сказки — известният търновски учител Ханджиев чете пътните си бележки до Венеция (по-късно като първо издание на дружеството излиза книжката му „Италиански рози“ с много емоционалност и социална насоченост), Крамалаков разказва за своето пътуване из Алпите, новоприетият член арх. Георги Козаров, председател на първото туристическо дружество „Алеко Константинов“, съобщава някои интересни сведения за туризма[12].

По време на председателството на Моско Москов в заседанието на 8 март 1903 година се взема решение да се състави и отпечата пътеводител на Велико Търново и околността му. На 14 май се отпускат 90 лева от бюджета на дружеството за финансиране на пътеводителя. Той е отпечатан през 1907 година, днес има голяма познавателно значение и като библиографска рядкост се ползва от специалисти и любопитни[13]. На 31 март е решено да се направят две витрини на гарите Велико Търново и Горна Оряховица с исторически и туристически обекти в града и околностите му. В салона на читалище „Надежда“ е организиран бал, приходът от който, 173.85 лева, е използван за почистване и залесяване на мястото около руския паметник на хълма Света гора. На 13 декември е решено 1 май да бъде Празник на залесяването и започват залесителни мероприятия на Царевец, Трапезица, Света гора, поречието на Янтра и други околности на града[14].

На 28 февруари 1904 година по предложение на Моско Москов към дружеството се създава „Археологическа секция“. Членовете ѝ, макар и към дружеството, се подчиняват на свой правилник, различен от устава. По-късно, на 25 март е взето решение делегатите на „Трапезица“ да поставят на събора в Плевен въпроса за създаване на такива секции във всички клонове на Българско туристическо дружество[15]. Това е направено, защото целите на „Археологическата секция са да събере всички архитектурни, исторически, археологически, фолклорни, музикални и прочие останки в окръга и главно в историческите поселища

Велико Търново, Никюп, Арбанаси и да прояви грижа за запазването им, а също така да запознава с тях посетителите на града. Този пример може да служи и на другите дружества."[16]

През същата година дружеството получава списанията „Български турист", „Родина" и немското „Der Turist". Между търновското и горнооряховското дружество съществуват постоянни връзки за излети и срещи, а Моско Московотпечатва техния устав в Търново.

На 12 януари 1904 година се решава да се даде вечеринка в един от салоните на хотел „Борис" или „Роял", като се наема една от духовите музики и се кани дружество „Юнак". От тогава зимният бал на дружеството става традиционен, а събраните средства се ползват за различните му инициативи.

Според Димо Минев „Моско Московпридружава Иван Вазов по време на пребиваването му във Велико Търново и го запознава с историческите данни, за да документира своите романи и драми със сюжети от неговото героично минало"[17].

Като председател на „Трапезица" Моско Московразвива богата и разнообразна дейност и дружеството се налага като водещо в страната. С това във Велико Търново се поставя началото на традиция, която продължава и днес. При честване едновековния му юбилей на „Трапезица" на основоположника бе отделено подходящо внимание, а неговият портрет краси туристическия дом.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Москов, М.** Енциклопедия България. Т. 4. С. 1984, с. 354. Вж. **Москов, Моско.** Речник на българската литература. Т. 2. С. 1977, с. 406; Вж. **Москов, Моско.** — В: Бележити търновци. С., 1979, 185—186. **Москов, Моско.** — В: Бълг. книги. 1878—1944. Т. 4. С., 1979, 185—186.

[2] **Минев, Д.** Моско МосковГруев. — В: [Седемдесет и пет] 75 години туристическо дружество „Трапезица" 1902—1977. Юбилеен сборник. В. Търново, 1977, 134—136.

[3] Пак там, 19—20.

[4] Пак там, 19—20.

[5] **Държавен** архив — Велико Търново, ф. 18—К, оп. 1, а. е. 31, л. 2—4.

[6] Пак там.

[7] Пак там..., а. е. 47, л. 4.

[8] Пак там, ... л. 14.

[9] Пак там, ... л. 14.

[10] Пак там, ... л. 14.

[11] Пак там, ... л. 14.

[12] **Чолаков, Г.** Приносът на туристическото дружество „Трапезица" — Велико Търново за развитието на туризма в България (1902—1912). — В: [Деветдесет] 90 години организиран туризъм в България. С., 1986, с. 59.

[13] **Пътеводител на Велико Търново и околността му. В. Търново, В.Търновското дружество „Трапезица", 1907.**

[14] **Цонев, С.** Летопис на туризма във Велико Търново. – В: [Седемдесет и пет] 75 години туристическо дружество...., с. 20.

[15] Пак там, с. 20.

[16] Пак там, с. 20.

[17] **Минев, Д.** Моско Москов Груев. – В: [Седемдесет и пет] 75 години туристическо дружество..., с. 135.

МОСКО МОСКОВ И МУЗЕЙНАТА СБИРКА ПРИ ЧИТАЛИЩЕ „НАДЕЖДА“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Невяна БЪЧВАРОВА, Цветана ГЕНЧЕВА

Музейното дело през първата четвърт на XX век във Велико Търново е непосредствено свързано с живота и дейността на Моско Москов. Грижата за паметниците на културата по нашите земи се конкретизира със законодателната дейност на младата българска държава. Началото е поставено през 80-те години на XIX век и се развива в продължение на 30 години, до приемането на Закона за старините през 1911 г.[1] М. Москов има личен принос за изработването на закона, за издирването, съхраняването и популяризирането на културно-историческото наследство на гр. В. Търново. Включването на музейното дело като част от държавната културна политика на България е резултат от дейността на такива радетели за опазване на старините като Юрий Венелин, Васил Априлов, П. Алабин, проф. Марин Дринов, д-р К. Иречек, проф. Ив. Шишманов и други[2]. Към техните имена по право и заслуга ще запишем и името на Моско Москов.

В нашето изложение ще засегнем кратък, но много важен период от общественополезната дейност на учителя и археолога М. Москов. Това е времето от 1914 г. до 1921 г., когато Археологическото дружество във В. Търново взема решение и се присъединява към читалище „Надежда“, пренася находките, подрежда музейната сбирка и се грижи за обогатяването ѝ.

Изпълнението на законодателната си политика Министерството на народната просвета, в частта си за музейното дело, възлага на учителите. Те са цветът на българската интелигенция. Със солидното си образование, богата култура, в края на XIX в. и началото на XX в., голяма част от тях са обхванати от синовния дълг за възраждане на българската история. Отечеството най-после е извоювало свободата си, а В. Търново е историческата столица на България. Убедени сме, че това са част от мотивите, които М. Москов носи в изключително богатата си душевност и заради които се посвещава на археологическата наука и музейно дело.

На тази тема от историята на родния край се спират авторите Я. Николова[3], Д. Овчаров[4], Ст. Цонев[5], Н. Бъчварова[6] и други. Настоящото изследване е разработено на основата на документи, съхранявани в Държавен архив — В. Търново.

Моско Москов се свързва с читалище „Надежда“ през 1902 г. Читалище „Надежда“ е най-големият културен институт в града и да бъдеш негов член е престижно. На 27.V.1902 г. настоятелството приема неговата молба[7]. Година по-късно името му е сред членовете, предложени за помощник-библиотекар и съветник към настоятелството. Вероятно само едногодишното му участие в живота на града е причина да не спечели гласове сред 50-те членове на читалището. През април 1904 г. учителят Москов е предложен за библиотекар, но отново не е одобрен[8]. Следващите пет години той работи като учител, археолог, туристически деятел, преводач, писател и журналист. На 25.IV.1909 г. М. Москов е избран в комисията по сказките заедно с Н. Габровски, С. Събев — видни общественици и политически личности, Н. П. Димитров и Й. Марнополски[9]. Другият много важен въпрос по нашата тема е предложението на С. Събев да се направи пристройка към библиотеката, която тогава се е намирала в театралния салон. Годишното събрание веднага развива идеята му и решава да се построи „здание за читалищна библиотека“, определя мястото и образува фонд за събиране на средства[10].

През 1909—1910 г. 233-ма великотърновски граждани са членове на читалище „Надежда“. За тях комисията по сказките, с участието на М. Москов, организира 22 сказки по литература, политическа икономия, гражданско учение, история, популярна астрономия, хигиена, медицина, биология и практическа химия[11]. Като имаме предвид целокупната дейност на Москов в този период, вярваме, че и той е бил един от сказчиците. А това е най-активното време за Археологическото дружество, респективно и за него като председател. Убедени сме, че 47-годишният лясковчанин, който е в разцвета на жизнените си и творчески сили, има личен принос за читалищното дело във В. Търново.

И така, от 1909 г. читалище „Надежда“ е ангажирано с построяването на здание за библиотека и читалня. На 28.VI.1910 г. за първи път в протокол на настоятелството е записано новото предназначение на бъдещата сграда — за библиотека и музей[12]. За съжаление не открихме в архивните документи информация за водени разговори между читалището и Археологическото дружество в годините 1910—1911 по този въпрос. Единствено в книгата си „История на Археологическото дружество в Търново“ М. Москов пише: „В Св. Петка (на Царевец — б. а.) могат да се поместят едрите паметници. А за дребните и скъпите читалището „Надежда“ отстъпва долният етаж на зданието, което строи.“[13]

На 19.VIII.1912 г. библиотечната сграда е завършена[14]. Оптимизмът е голям. През септември книгите са пренесени в новата библиотека. Но започва Балканската война. На 1.VI.1913 г. земетресението във В. Търново поврежда горния етаж, а се появява и холера. Поради тези причини до 1.IX.1913 г. читалището е затворено. През пролетта на 1914 г. е извършен ремонт и дейността на читалище „Надежда“ е възстановена[15]. М. Москов е избран за председател на комисията по сказките на 20.IV.1914 г. На 8.VI. с. г. се насрочва извънредно общо събрание с дневен ред „Присъединяването на Археологическото дружество тук към читалището“[16]. Това решение Археологическото дружество взема на 1.VI.1914 г. и С. Събев, който е негов член и председател на читалището, го представя на общото събрание. „Това дружество ще поддържа своето съществуване като музей при читалището, уреждан от един комитет, избран в годишното събрание.“[17] Председателят В. Ангелов посочва, че е от голяма полза за читалището дружеството да се присъедини, и моли събранието да гласува. След приемане на присъединяването Паскал Михов и Петър Карачоров са избрани за членове на Археологическото дружество от страна на читалището. В правилника на същото се записва глава VIII — Комитет за музей. От 74 до 78 член са посочени изискванията за дейността му. В чл. 74 е записано, че „... от инвентара на Търновското археологическо дружество ... се образува музей при читалище „Надежда“. Чл. 75 се отнася до избирането на петчленен комитет „за уреждане музей“. В последния член 78 комитетът се задължава всички предмети да бъдат инвентирани и той да отговаря за тях.

След влизането на Закона за старините в сила развитието на читалищния музей в общи линии е аналогично на държавния Народен музей в София. Неразривната връзка с библиотеката е общото в ранния период поради голямата роля, която тя има в културния живот. М. Москов е член на Археологическия комитет през 1914 г. и 1915 г.[18] Той е в състава на комисията, която на 19.X.1914 г. трябва да пренесе старините, „гдето е определена стая за музей“[19]. Ив. Вителов е избран за „домакин“, в смисъл за уредник на музея. В годините 1908—1911 и 1919—1920 Вителов е кмет на В. Търново. Този факт потвърждава положителното отношение и на градските власти за създаването на музея.

На 15.II.1915 г. библиотечната сграда е открита. Поставя се началото на реалното съществуване на музейната сбирка. Реализира се възрожденската идея от 2.I.1871 г. да се състави малък музей в читалището. Сбирката е скромна, но подредена в западния салон на първия етаж, където остава до април 1954 г.[20]

На 9.III.1915 г. настоятелството взема особено важни решения. Музеят е определен като археологически. На М. Москов, П. Гъбев и П. Димитров се възлага да съставят брошура, с която да се приканят гражданите от окръга, които имат старини, да ги донесат за излагане в Археологическия музей. На Комитета се възлага да напише картони на находките[21].

Загрижен за старините, М. Москов поставя в средата на април 1915 г. въпроса за определяне в бюджета на читалището на средства за закупуване на музейни предмети. Предлага и извоюва параграф в бюджета за Археологическия комитет.

За два месеца брошурата е издадена. Средствата от продажбата ѝ се насочват за откупки. Интензивната работа на Археологическия комитет се доказва от протокол № 1, воден на 4.V.1915 г. Тогава е приет план за работа, подготвено е предложение до настоятелството с молба читалището да поеме разходите за разкопките на църквата „Св. 40 мъченици“, които са прекъснати от Народния музей[22].

Моско Москов предава на уредника на музея Ив. Вителов на 30 май с. г. един златен пръстен, пет копчета и фрагмент от глинена паница, открити в църквата. В бюджета на читалището са предвидени 300 лв. за откупка на старини и поддържане на музея. Обръщението към гражданите, поднесено чрез разпространената брошура, дава резултати. Сава В. Попов подарява на музея Мемоара на Тайния централен български комитет от 1867 г.[23]

В годините на Първата световна война читалище „Надежда“ е затворено. С възобновяване на дейността му на 1.XII.1918 г. се активизира и Археологическият комитет. Министерството на народната просвета подпомага с 500 лв. музея, а 1400 лв. изразходвало читалището. За председател на комитета е избран Д. Бояджиев. От 12 май 1919 г. за уредник на музея е назначен Тодор Николов[24].

Реставрирането на църквите „Св. 40 мъченици“, „Св. Димитър“ и хълма Царевец ангажира особено много дейността на Археологическия комитет. Трогателният им оптимизъм предвижда да се започне последователно работа според изработените планове. На 13 май 1919 г. окръжният инженер изпраща плана за реставрация на вратата на Царевец до Комисията по старините в София за одобрение. На 5 юни с. г.

М. Москов и Ив. Вителов са поканени „... да предадат инвентара на музея на новия уредник". За реставрацията на църквата „Св. Димитър" Археологическият комитет решава да обмисли начина за това с бригадния командир, председателя на читалището и 2—3 души от църковното настоятелство. По повод събирането на средства за реставрация се издирва дарението на царица Елеонора, предназначено за двете църкви. Комитетът иска от М. Москов да предаде двете фотографии на вратата на Царевец през 1919 г., 1920 г. и през април 1921 г.[25]

Комисията по старините към Народния археологически музей в София разглежда направеното до нея предложение едва на 4.II.1920 г. Като оценява усърдието на Археологическия комитет в Търново, тя препоръчва да се завършат разкопките на църквата „Св. 40 мъченици" и придобитите данни да се използват за реставрирането ѝ. Възстановяването на вратата на Царевец също отлагат. В края на декември 1920 г. от бюджета на музея в София се отпускат 1750 лв. за търновското археологическо дружество[26].

От 1921 г. Тодор Николов е избран за председател на Археологическия комитет. Ново поколение поема реализацията на музейното дело в старата столица.

В заключение ще посочим, че името и делата на Моско Москов от първите две десетилетия на XX век са тясно свързани с проучването на богатата материална и духовна култура на В. Търново. Той има изключително голям принос за сравнително доброто състояние на старините във Велико Търново и подреждането на Археологическия музей в читалище „Надежда". Стореното от него през годините дава основание на настоятелството да посочи в годишния отчет на 8 юли 1923 г., и то с подчертано самочувствие, че Велико Търново в археологическо отношение заема първо място в България. Публикациите на М. Москов на историческа, археологическа и краеведска тема допълват богатата му личностна характеристика.

Град Лясковец е дал на България редица бележити личности. Сред тях особено ярко през първата половина на XX век се откроява Моско Москов. Своя патриотизъм, родолюбие, любов към историята и науката той предава на своя син д-р Моско Москов — патриарх на българската ветеринарномедицинска морфология, както и на поколения дейци от Лясковец и Велико Търново.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Държ. вестник**, 33, № 37, 18 февр. 1911.

[2] **Манафова, Р.** Култура и политика. България в навечерието на Балканската война. С., 1987, 67—90, 252.

[3] **Николова, Я.** Музейното дело и читалище „Надежда“. — В: Народно читалище „Надежда“, Велико Търново, 1869—1969. С., 1969, 94—104.

[4] **Овчаров, Д.** Музейното дело в Търново и читалище „Надежда“. — Народно читалище „Надежда“. 12 окт. 1959. [Юб. л.]

[5] **Цонев, Ст.** Първи пионери на музейното дело. — В: Прослава на Велико Търново. С., 1978, с. 282.

[6] **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище „Надежда“ във Велико Търново (1871—1945 г.). — Изв. Ист. музей — В. Търново, 8, 1993, 57—75 [Библиогр. 72—74].

[7] **Държавен** архив — В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 5, л. 6.

[8] Пак там, л. 69.

[9] Пак там, а.е. 6, л. 22.

[10] Пак там, л. 22 а, 23, 72.

[11] Пак там, л. 71, 94.

[12] Пак там, л. 82.

[13] **Москов, М.** История на Археологическото дружество в Търново. Търново, 1912, с. 16.

[14] **Държавен** архив — В. Търново, ф. 112К---, оп. 1, а. е. 6, л. 134.

[15] Пак там, а. е. 7, л. 13, 44.

[16] Пак там, л. 79, 88.

[17] Пак там, л. 95.

[18] Пак там, л. 96, 97.

[19] Пак там, л. 116, 119, 143.

[20] Пак там, л. 126, 143.

[21] Пак там, л. 131.

[22] Пак там, л. 154.

[23] Пак там, л. 152, 157.

[24] Пак там, л. 182.

[25] Пак там, л. 183, а. е. 8, л. 10.

[26] Пак там, а. е. 7, л. 180; НА на БАН София, ф. 132-к, оп. 1, а. е. 211, л. 19, 20, 24.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

ПРЕВОДАЧЪТ МОСКО МОСКОВ

Павлина ВЛАДЕВА

Моско Москов завършва духовна семинария в Одеса (1882—1885 г.) и литература в Женева (1886—1890 г.). Овладява до съвършенство двата езика и се занимава с активна преводаческа дейност. В библиографския указател за Моско Москов, издаден от Регионална библиотека — „П. Р. Славейков“, фигурират над 75 преводни заглавия от руски и френски език. С тях Моско Москов приобщава българския читател към шедьоврите на световната литературна класика. Преводната литература в България след Руско-турската Освободителна война е важна част от българската култура. „Въпреки че наскоро след Освобождението за столица на възродената държава е избран град София, културният живот не се съсредоточава изведнъж в него. Важна културна роля продължават да имат Пловдив, Велико Търново, Казанлък, Стара Загора, Сливен, Русе, Шумен, Варна, Цариград, Солун, Битоля и др. В Пловдив разширява дейността си най-старото издателство — на Хр. Данов, което за две десетилетия (1879—1899) отпечатва над 500 книги.“[1] За същия период във Велико Търново излизат от печат 868 книги и 39 вестника и списания[2]. Както в политическия, така и в икономическия и културния живот има остра необходимост от широка и разностранна информация, главно чужда. Необходимо е за кратко време да се овладеят културните богатства и постижения на другите народи. С тази цел се засилва преводаческата дейност и се увеличава значително количеството на преводната литература.

Моско Москов превежда от 1886 до 1940 г. и отпечатва своите преводи в издателствата във Варна, Враца, Пловдив, Русе, София, Стара Загора, Чирпан, Шумен и др., като най-голям дял преводна литература обнародва в търновските издателства.

„В епохата на Възраждането ние нямаме професионални преводачи — пише Г. Германов. — Преводач е професионалният литератор, който предавайки на роден език произведение от руски автор, е търсел поетически израз на собствени мисли и настроения, на собствени стремежи и идеали. Разбира се, диапазонът на интересите е твърде широк, равнището на преводаческите вкусове — много различно, критериите дълго време остават неуточнени, често пъти не особено високи."[3]

Франция е страната, след Русия, с която българите са поддържали най-тесни духовни връзки. В първите десетилетия след Освобождението френската художествена литература намира най-радушен прием сред българските читатели. Благодарение на М. Москов българската аудитория се докосва до хуманизма на френската литература, до нейната морална красота и независимост. През XIX и XX век той превежда произведения на Луи Леже, Ги дьо Мопасан, Алфонс Доде, Молиер, Пиер Лоти, Франсис Рене дьо Шатобриан, Луи Бусенар, Пол дьо Кок, Фр. Берена. Преди и след Освобождението руският език се чете и говори от много българи и никога не е звучал като чужд. „В освободена България възникват широки възможности за проникване, разпространение и творческо възприемане на руската литература. В този процес е трудно да се разграничи точно периметърът на въздействие на превода от този на оригинала, тъй като руската литература се е четяла и се чете от българите в оригинал не по-малко, отколкото в превод. И при изследването им тези две страни на процеса също са неделими. Превеждането, разпространението и въздействието на руската литература в България след Освобождението е процес дълбок и разностранен."[4] М. Москов е един от многото преводачи от руски език. Името му на преводач е незаслужено забравено. За съжаление то не фигурира и в обзорната статия на Г. Германов „Руската литература и духовното развитие на българина". Една от целите на настоящото съобщение е да реабилитира преводача М. Москов и неговото голямо преводно наследство, несправедливо подминавано и игнорирано. Най-много преводи са направени от руски език, в рамките на настоящото съобщение не е възможно да се посочат всички. През 1892 г. М. Москов превежда поемата на М. Ю. Лермонтов „Болярин Орша". През 1894 г. запознава българския читател с „Биография на Лермонтова" от Л. Скабичевский. През 1900 г. неуморимият труженик превежда знаковия роман на Ф. М. Достоевски „Престъпление и наказание". В Търново през 1907 г. е издадена винаги актуалната Гоголева комедия „Ревизор". През 1918 г. М. Москов превежда повестта на И. С. Тургенев — „Ася". За интереса към творбите на руските класици Лермонтов, Достоевски, Гогол и Тургенев красноречиво говори фактът, че те претърпяват по няколко издания. Българският читател не само се наслаждава, но и облагородява от високите идеали на руската класическа литература.

Всеизвестен е фактът, че в продължение на дълги години след Освобождението повечето английски произведения преминават на български език чрез руски. Благодарение на М. Москов читателят достига до „Колибата на чича Тома“ от Хариет Бичер Стоу, приключенските романи на Томас Майн Рид, творбите на Оливър Голдсмит, Лудвиг Хойсер, Джон Лебок, Кнут Хамсун, Уолтър Скот. Тези автори също се преиздават, което говори, че читателската аудитория търси литературата, превеждана от М. Москов. Чрез преводи от руски език стават известни произведенията на Едмондо де Амичис „Дневник на един ученик“ и „Божествена комедия“ на Данте Алигиери.

За изключителния интелект на преводача М. Москов говори фактът, че той превежда литература, която е твърде обширна в тематично отношение: научна, научнопопулярна, художествена, сатирична, религиозна. Впечатлява и жанровият диапазон: речници, учебници, поеми, разкази, приказки, повести, беседи, романи, мемоари, драматични произведения.

Моско Москов превежда от руски език студии по етика и история на руския учен Николай Иванович Кареев: „Беседи върху изработване на мировъзрението“ (1896 г.), „Мисли върху основите на нравствеността“ (1896 г.), „Мисли върху същността на обществената деятелност“ (1897 г.), „Древните гърци и римляни“ (1900 г.). Н. И. Кареев (1850—1931 г.) е руски историк, професор във Варшавския и Санктпетербургския университети, член-кореспондент на Руската академия и почетен член на Академията на науките на СССР.

Обект на нашето съобщение е езиковедско проучване на двата превода „Беседи върху изработване на мировъзрението“ и „Мисли върху основите на нравствеността“, свързани с нравственото възпитание на подрастващите. В предисловието си към втората книга преводачът Москов искрено споделя за необходимостта от подобна етична литература, адресирана към младежта: „А аз ако се залових да го превеждам на български, направих това не от пълно съзнание на моите сили и не че имах онова свободно време, за да преработвам превода си и да го издам без погрешка, аз се залових за труд, който може да обърне строгото внимание на нашите критици и с това да си навлека неприятности, само от любов към нашите младежи, които са лишени от книги, които могат да ги опътят към саморазвитие, самообразование, за да могат, по-такъв начин, да създат от тях си добри и полезни граждане. Аз трябваше да отделя последното свободно време, определено за отдих, за почивка за превеждане на тия книги, като очаквам за труда си не некоя, в абсолютната смисъл на думата, материална облага, а само едно нравствено възнаграждение, една признателност от нашите младежи."[5] Тук ще приведем цитат от „Мисли върху основите на нравствеността", в който Москов е предал текста без влияние на русизми, такива абзаци не са изключение „Аз не мога да си представя по-голямо благо, от всеобщото благополучие. Ако ми покажат друга формула, която да съдържа и моето понятие за благото, аз ще се откажа от своята формула, а всичките други формули ще считам или като формули по-малко съвършенни, или като противоречиви на моето разбиране за благото."[6]

Новото културно влияние, което иде от Русия, особено от средата на XIX век, довежда у нас до масова употреба на книжовни отглаголни съществителни на *-ние*, както е при Л. Каравелов и други публицисти. М. Москов е твърде последователен при превода на отглаголни съществителни с наставка *-ние*, независимо от това, дали са заемки от черковнославянски и руски, или пък са образувани от наши народни глаголи: Например: при М. Москов „властвуване", „вменение", „изучвание", „изработване", „констатиране", „подбуждение", „ползувание", „представление", „появление", „припознавание", „происхождение", „разбиране", „разработване", „сукание", „съществование". С дриновско-иванчевския правопис от 1899 г. се въвежда писане на отглаголните съществителни имена от народен произход с наставка *-не*, но семантично те още не са се ограничили от отглаголните съществителни на *-ние*. Иван Вазов доста рано също подкрепя формата с наставка *-не* при българските отглаголни съществителни.

Като руски възпитаник М. Москов е свикнал с употребата на руския суфикс *-ющ*, например: „млекопитающи", „окръжаващи". Много по-късно, през първите десетилетия на XX век, се засилва процесът на изоставяне на очебийните черковно-руски форми на *-ющ*.

При преводите на М. Москов се наблюдава неправилното смесване на суфиксите на прилагателни от чужд произход със суфикс *-ически* вместо формите на *-ичен*. В българския книжовен език прилагателните със суфикс *-ически* са възприети от руски език. Тук ще посочим примери на лексика, преведена от М. Москов с наставка *-ически*: „етически", „анатомически", „физиологически", „егоистически", „систематически", „гедонистически", „критически", „механически", „биологически", „метафизически", „неорганически", „теоретически", „социологически". При една част от тази група прилагателни съществуват в руски и синонимните варианти на *-ичный*. Например: „эгоистичный" — „егоистичен". Голяма част от тези прилагателни са термини от научната лексика, навлизащи в българската реч под влияние на руския словообразувателен модел, техни носители са българи, възпитаници на руски училища и университети.

Много от думите, които се срещат в руския текст, са свързани с международната научна лексика. Те нямат еквивалент в българския език, затова навлизат в своя руски вариант. При тези термини имаме натрупване на съгласни в края на изходната форма на руската дума. При превода М. Москов използва руския словообразувателен модел и суфикса *-изм* вместо българския суфикс *-изъм*. Например: „догматизм“, „евдомонизм“, „еволюционизм“, „идеализм“, „идонизм“, „историзм“, „критицизм“, „материализм“, „оптимизм“, „организм“, „паралеллеизм“, „реализм“, „субективизм“, „утилитаризм“. Историко-филологическият клон на Българското книжовно дружество се изказва положително за вмъкване на *вокал ъ* между шумова и сонорна съгласна в края на думите при обсъждане на езикови и правописни въпроси 08.02.1894—15.03.1895 г. (Група прилагателни М. Москов превежда с окончание на *-ий*):

В руския текст	В превода на М. Москов
„русский“	„русский“
„животный“	„животний“
„адекватный“	„адекватний“
„нравственный“	„нравствений“
„правовой“	„правовий“

М. Москов се придържа към дриновските форми за членуване на прилагателните имена от м. р. ед. ч. на *-ий*. Членовете на Историко-филологическия клон единодушно ги отхвърлят и кодифицират като книжовни членуваните форми на *-ият*, *-ия*. Изоставят се нечленуваните прилагателни имена от м. р. ед.ч. с *-ий* и се приемат формите на *-и*.

Тук не можем да виним М. Москов, тъй като тази норма на писане и изговаряне на прилагателните имена се налага бавно и трудно в практиката.

Като руски възпитаник М. Москов съхранява руската орфография и пренася двойните съгласни при думи от интернационалната лексика: „галлюцинация“, „классове“, „классически“, „масса“, „пессимист“, „процесс“. Трябва да отбележим, че с въвеждането на дриновско-иванчевския правопис през 1899 г. се приема да не се пишат двойни съгласни в думи от чужд произход.

Интерференция (терминът е въведен в лингвистиката от Пражката школа) може да се нарече неосъзнатото използване елементите на единия език при другия език. Тя е характерна преди всичко при съвместяване на двуезичието. Интерференцията може да обхване различни нива на езика — фонетична, граматична, словообразувателна, лексикална, фразеологична.

И. А. Бодуен де Куртене пише: „Влиянието на смесването на езиците се проявява в две направления: от една страна, то внася в даден език от чужд език свойствените му елементи (речников запас, синтактични изрази, произношение), от друга страна, то е виновник за отслабване степента и силата на различаемост, присъща на отделните части на дадения език.“[7]

Интерференцията може да възникне както на базата на пълно несходство, и на основата на значително сходство на елементите на руския и българския език.

Лексикална интерференция наблюдаваме в група думи, при които преводачът М. Москов пренася точно руската дума и значението ѝ в българския текст. Тя се проявява при близкородствени езици. Силното влияние на руския език намира особено голяма проява при българския превод. Случаите на частично сходство пораждат илюзията едва ли не за пълно съвпадение. Безспорни грешки на лексикалната интерференция са следните примери:

пункт — точка
мир — свят
горе — мъка
пуста — празна
источник — извор
мироздание — вселена
введение — увод
обязанности — задължения
могила — гроб

Частична лексикална и графична асоциация откриваме в група думи с общославянски произход, които преводачът побългарява. Например: „человек“, „сърдце“, „сълдати“, „сълнечна система“, „постъпък“, „язик“, „третья“, „петья“.

М. Москов внася в българската реч и типичното руско *„г“*, което е резултат от интерференцията. То съответства на *„h“* в международната лексика. При думите „гуманитарни“, „гипотеза“, „галлюцинация“, „гармония“, „гедонистически“, „Шопенгауер“ има фонетично и графично различие в двата езика.

От всичко изложено дотук можем да направим следния извод. Чрез преводите от руски език Моско Москов обогатява лексикалния фонд на нашия език, подпомага освобождаването на българския език от турцизми, спомага за формирането на българския книжовен език. „Руското влияние се е движело в определени рамки и мащаби и никога не се е превръщало в русификация на българската реч. Напротив, то е предпазвало българския книжовен език от битов консерватизъм, от ненужно разтваряне в диалектите, от примитивизъм и провинциализъм.“[8] Видният български езиковед професор Б. Цонев заключава: „...чрез руския език и литература ние се издигнахме интелектуално много по-скоро, отколкото бихме се издигнали чрез френската или немската. Ние трябва да благодарим на практическия дух на българина, че е могъл да се възползва от руската литература. Чрез руската книга възприехме много културни понятия, запознахме се лесно с руската и европейската мисъл — с една дума, народният интелект се разви в късо време, а това е полза, която е много важна.“[9]

БЕЛЕЖКИ

[1] **Русинов, Р.** Българският книжовен език след Освобождението (1878—1944). В. Търново, 1985, с. 62.

[2] **Медникаров, Хр., М. Ковачев.** С напредничавите идеи на века. — Светлик (В. Търново), № 2, 28 февр. 1981. (Мес. прил. на в. „Борба“).

[3] **Германов, Г.** Руската литература и духовното развитие на българина— В: Преводът и българската култура. С., 1981, с. 62.

[4] Пак там, 69—70.

[5] **Кареев, Н. И.** Мисли върху основите на нравствеността. В. Търново, 1896, с. 5.

[6] Пак там, с. 44.

[7] **Хаджиева, Е.** Интерференцията между сродни езици в психолингвистичен аспект. С., 1995, с. 3.

[8] **Попов, К.** По някои основни въпроси на българския книжовен език. С., 1973, с. 26.

[9] **Андрейчин, Л.** Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, с. 133.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

ТВОРЧЕСКИТЕ ВРЪЗКИ НА МОСКО МОСКОВ С ПАТРИАРХА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ИВАН ВАЗОВ

Тодорка НЕДЕВА, Катя МИТОВА-ГАНЕВА

Лясковец и Велико Търново са сред малкото селища, вписани трайно в културно-историческия живот както на региона, така и на страната. Доказателство за това е цялостната дейност на Моско Москов Груев (12 септ. 1863—12 февр. 1947 г.) — типичен представител не само на категорията „местни дейци", приета като критерий в краеведската литература[1], но и личност със заслуги към националното духовно наследство. С изключение на учителстването си в Русе през 1890—1892 г. целия си живот изтъкнатият историк, литератор, туристически деец, библиотекар, педагог, общественик, писател и преводач прекарва в родния си град Лясковец, а след тридесетгодишнината си до края на своя живот работи и твори във Велико Търново.

Именно тук в началото на XX в. Моско Москов не само се запознава и установява творчески контакти с патриарха на българската литература Иван Вазов, но става и негов неуморен и компетентен придружител при посещенията му в града. Разказите на местния интелектуалец за историческите обекти и забележителности, както и даваната по искане на поета допълнителна информация, са в основата на класически Вазови творби със сюжет от търновското минало.

Сведенията за връзките между Иван Вазов и Моско Москов са известни на научната общественост въз основа на запазената и обнародвана тяхна кореспонденция, публикации в централния и местния периодичен печат до 40-те години на миналия век[2]. Отделни аспекти от творческите контакти между изследователя на търновската история и автора, претворил я в литературни произведения, са обект на внимание в редица съвременни научни и научнопопулярни публикации[3].

140-годишнината от рождението на Моско Москов е основателен повод да се обобщи и открои благодатната за националното ни духов-

„Бориславъ"
„Коледа"-1935 г.

Сцена от пиесата „Борислав", представена от самодеен театрален състав при читалище „Просвета", Беляковец, 1935 г.

но наследство близо двадесетгодишна връзка между изтъкнатите родолюбци.

За първи път Иван Вазов посещава Велико Търново през септември 1900 г. Той пристига с файтон от гара Горна Оряховица, минавайки през Самоводене и красивото дефиле Дервент. Впечатлен от видяното, Вазов пише в първия си пътепис за града: „Аз отивам пръв път на Търново, за чието живописно местоположение тъй много бях слушал. Отивам нарочно да видя Асеневската столица, да се поклоня на бледните останки на едно величаво и бурно минало. Затова душата ми е особено настроена и в напрегнато състояние пред непознатото, пълно с мъглява вълшебност за мене." Първият му престой е кратък. Иван Вазов успява да посети само средновековните църкви в Асенов квартал и околностите на града. Провеждащите се на хълмовете Царевец и Трапезица археологически разкопки осуетяват намерението му да се поклони на средновековните руини[4]. По-късно пред проф. Иван Шишманов авторът споделя, че още тогава у него възниква замисълът за написване на историческата драма „Борислав".

През 1902 г. комитетът „Българско отечество" отправя покана към Иван Вазов да опише някои живописни кътове на страната, сред които и долината на р. Янтра. „Аз приех с готовност предложението. Даваше ми се случай да пиша за чудната българска природа, която тъй обичах и обичам. За Търново особено ми беше драго да изкажа впечатленията си", споделя по този повод творецът през декември 1911 г.[5]

Сцена от пиесата „Към пропаст" в изпълнение на ученички от Стопанското училище, Велико Търново, 20-те години на XX в.

При това посещение проведените вече археологически разкопки спомагат за изясняване и коригиране на някои моменти от историята на Велико Търново. Поетът, сравнително добре запознат с миналото, огорчено изтъква, че докато хронистите на други народи отразяват и второстепенни факти, в България липсват летописци на важните събития, довели до завладяването на страната през 1393—1396 г.

В резултат на своето пътуване през 1902 г. Иван Вазов замисля поредица от исторически разкази и драми. Известно е, че при пресъздаване на далечното ни минало той се стреми да бъде исторически точен. Съществуват многобройни свидетелства — Вазови и на негови събеседници, за интереса му към научната историческа книжнина, за достигащото до „педантизъм" (по собствен негов израз) отношение към историческите факти. Пословичният му стремеж към правдиво и детайлно представяне на миналото го отвежда отново в старата столица през 1905 г. Жителите на града го посрещат изключително сърдечно. Великотърновската интелигенция му урежда вълнуваща вечеринка. На нея присъства уважаваният изследовател на местните старини Моско Московов. Съвсем естествено между двамата възникват ползотворни контакти, основани на общата им страст към създаването на литературни произведения с историческа тематика. Нещо повече, с непосредственото си участие в издирването, съхраняването и популяризирането на културно-историческото наследство на старата столица Моско Москов става един от основните консултанти на Ив. Вазов по редица исторически въпроси. Особено полезна информация той му дава във връзка с написването на някои пътеписи и драми. Част от авторизиран машинописен текст, съхраняван в Научния архив на БАН, гласи: „Но едно странно нещо: всичките разкопани черкви имат по православния обичай олтарите си обърнати към изток, само еднаго има обърнат на север. Това озадачава всекиго. Г-н М.Москов, търновски учител и български поет, който ме придружаваше, ми каза, че според г-н Успенски, вещият руски археолог, това здание може би да е било синагога еврейска, построена от Сара, жената на Александра..."[6] Макар и невключен в пътеписа „Велико Търново", публикуван в т. 17 на Вазовите съчинения от 1921—1922 г. с издател Паскалев, цитираният текст документира творческите контакти между Моско Москов и бележития писател. Особено полезна информация местният краевед дава във връзка с отделни детайли, придаващи достоверност на повествованието, какъвто е случаят с драмата „Ивайло"[7]. Това дава основание на Иван Вазов да оцени по достойнство и да благодари за „любезното другаруване и осветления"[8] и да определи Моско Москов като „един от най-компетентните познавачи на миналото на Търново"[9].

Съществен е приносът на Моско Москов и в популяризирането на Вазовото творчество във Велико Търново. През 1910 г. любителска театрална трупа представя в града „Борислав", една от първите постановки на тази историческа драма извън столицата. Ето защо интересът на Иван Вазов към нея е голям, особено като се има предвид появилата се спорна рецензия на страниците на списание „Реч" от февруари същата година. В писмо до Моско Москов от 8 февруари 1910 г. авторът се интересува коя трупа е играла пиесата, как са изпълнени ролите, подходящи ли са костюмите и декорът. В същата кореспонденция той съобщава на Моско Москов за предстоящото излизане на „Легенди при Царевец".

През февруари 1910 г. Моско Москов отправя молба към Иван Вазов да му изпрати ръкопис на историческата драма „Към пропаст" с оглед премиерата да се осъществи в старата столица. Патриархът на българската литература любезно отклонява поканата, тъй като счита, че единствено Народният театър — София притежава всички необходими условия за успешна постановка[10]. Вероятно за да намали огорчението от отказа, през ноември с. г. той обещава на Моско Москов да предостави драматизиран вариант на „Под игото", който може да се

Сцена от пиесата „Под игото", представено от ученици от Втора прогимназия, Велико Търново, 1927 г.

използва от любителска трупа[11]. През 20-те, 30-те и 40-те години на XX век Вазовите драми „Борислав" и „Хъшове"[12] са сред най-представяните театрални постановки във Великотърновски регион, а с драмата „Под игото" самодейната трупа към читалище „Надежда" многократно открива театралния сезон.

За уважението, добрите чувства и сътрудничеството между двамата автори свидетелства фактът, че взаимно си подаряват творби, уверени, че всеки от тях от позициите си на краевед и творец може да ги оцени по достойнство[13].

Признание за ползотворните контакти между тях е връченият на Моско Московорден „За гражданска заслуга"-IV степен по повод втория юбилей, свързан със седемдесетгодишнината от рождението и петдесетгодишната литературна дейност на всепризнатия народен поет през 1920 г.[14]

Смъртта на Иван Вазов Моско Москов посреща с голяма покруса. Осъзнавайки приноса му за националната ни култура, той пише: „Почина, почина той, за да влезе в пантеона на безсмъртието, в светлите страници на историята ни, която му е отредила видно място между великите безсмъртници на българското племе. Цели 50 г. не сложи той лирата от ръка и с нея пя за хубостите на нашата природа, за величието на нашата нация, която го роди и откърми."[15]

До края на своя живот Моско Москов запазва уважението си към Иван Вазов и категорично се противопоставя на опитите неговото творчество и граждански позиции да бъдат принизени. Това намира красноречив израз в позицията му, изразена на страниците на Общински в-к „Велико Търново“ през 1931 г.: „Когато в София наредиха да се отпразнува денят на Вазова, един от великите ни поети, по стените и дварите на Търново се полепиха покани да не взема никой участие във Вазовия празник. Защо ? Защото сме българи и защото Вазов е българин, защото изнесе името на България вън от нейните предели, защото накара просветените народи да заговорят за отечеството ни и защото името ни ще живее с векове благодарение на Вазова и защото най-сетне той ни научи да четем и пишем по български.“[16]

Контакти с Иван Вазов поддържа и синът на Моско Москов Груев — проф. Моско Москов Москов (1899—1982 г.). Той също е известен с разностранната си дейност, която включва и литературни занимания. Подареното на Иван Вазов от Моско Москов — син стихотворение „Приказка“ трогва народния поет, който в отговор му изпраща благодарствено писмо[17].

Под влиянието на Моско Москов и следващи поколения изтъкнати търновски краеведи, сред които Йордан Кулелиев, оценяват приноса на Вазовите произведения и особено тези, свързани с търновското минало в националното ни книжовно богатство[18].

В резултат на личното съприкосновение на народния поет със старата столица, нейните жители и духовните ѝ първенци в лицето на Моско Москов българската литература се обогатява с пътеписните очерци „В. Търново. Поклонение на Асеневската столица“; „Велико Търново“, „Царевец“ (1905); „Асенова махала“ (1905); „Новото Търново“ (1905); повестта „Иван Александър“ (1907); романа „Светослав Тертер“ (1907); баладичните поеми „Легенди при Царевец“ (1910); драмите „Борислав“ (1909); „Ивайло“ (1913); „Към пропаст“ (пиеса, извлечена из повестта „Иван Александър“, 1910); „Казаларската царица“ (1914), представляваща драматичен вариант на създадения през 1903 г. едноименен роман.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ковачев, М.** Моско Москов. — В: Лясковец в миналото. В. Търново, 1994, 449.

[2] **Вазов, Ив.** Събрани съчинения. Т. 22. С., 1979, с. 22, 23, 25, 36, 77, 79, 189; Лит. фронт, № 28, 8 юли 1965; Мир, № 1647, 7 септ. 1905, № 1651,13 септ. 1905; Дневник, № 1149, 7 септ. 1905; Общ. в-к „В. Търново“, № 4, 30 апр.1931 и др.

[3] **Ковачев, М.** Цит. съч., с. 453; **Сарандев, Ив.** Ем. Станев. Литературни анкети. С., БАН, 1977, 31—32; **Недева, Т., К. Митова.** Преди 100 години. Ив.

Вазов за първи път посещава В. Търново. — Янтра днес, № 126, 28 юни 2000; **Пенчева**,Р. Потопен в историята. — Юб. лист (Сопот), ноем. 2000.

[4] **Вазов**, Ив. Цит. съч. Т. 12. С., 1977, 185—192.

[5] **Вазов**, Ив. Цит. съч. Т. 10. С., 1977, с. 346.

[6] **Вазов**, Ив. Цит. съч. Т. 12. С., 1977, с. 461.

[7] **Вазов**, Ив. Цит. съч. Т. 22, с. 77.

[8] Пак там, с. 22.

[9] Пак там, с. 77.

[10] Пак там, с. 23.

[11] Пак там, с. 36.

[12] **Колева**, Цв. Търновци честват живите участници в борбите за национално освобождение. — Великотърновски новини, № 21, 18—24 юли 1997.

[13] **Вазов**, Ив. Цит. съч. Т. 22, с. 22, 36, 189.

[14] **Първи** годишник на Народна библиотека. В. Търново, 1942.

[15] **Московъ**, М. Почина той. — Най-ново време (В. Търново), № 38, 30 септ. 1921.

[16] **Москов**, М. Почитай избраниците си. — Общ. в-к „В. Търново", № 4, 30 апр. 1931.

[17] **Вазов**, Ив. Цит. съч. Т. 22, с. 196.

[18] **Кулелиев**, Й. Ив. Вазов и В.Търново. — Общ. в-к „В. Търново", № 16, 30 септ. 1931.

МАТЕРИАЛИ, СВЪРЗАНИ С ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА МОСКО МОСКОВ, СЪХРАНЯВАНИ ВЪВ ФОНД „НОВА ИСТОРИЯ“ ПРИ РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – В. ТЪРНОВО

Цветана КОЛЕВА, Весела МАРТИНОВА

Животът и разностранната културна и обществена дейност на енциклопедичната личност Моско Москов (12.09.1863—12.02.1947 г.) оставят трайна диря в историята на старата престолнина Велико Търново от края на XIX в. до 40-те год. на XX в. и продължават да бъдат предмет на проучване и до днес[1]. Целта на настоящото съобщение е да се приведат в известност материалите, издирени при събирателската работа на специалистите при РИМ — В. Търново, и съхранявани в Основен и Научно-спомагателен фонд „Нова история“, които хвърлят допълнителна светлина върху човека и общественика Моско Москов.

Оригиналните фондови материали са снимки и литература. Снимковият материал заема преобладаващо място. Той представя моменти от личния и обществения живот на Моско Москов и семейството му. Част от снимките отразяват любовта му към природните забележителности и историческите паметници на старата столица, на проучването на които той посвещава живота си[2]. Интересна е снимката на семейство Москови, както и тази от честването на 50-годишнината на Търновската държавна мъжка гимназия „Св. Кирил“, където Моско Москов е на първия ред сред най-заслужилите учители на гимназията. (кат. № 1—8)

Друга част от снимките са на дъщерята на Моско Москов — Мария Москова. Тя е родена във В. Търново. Учи във Великотърновската девическа гимназия „Митрополит Климент“. Свидетелство за това е и снимката от личната ѝ карта от 26.06.1907 г. с печата на Великотърновската девическа гимназия и подписа на директора Д. Габровски. Мария Москова завършва естествени науки в Женева. На някои от снимките тя е по време на следването си там, а на други — като учителка в Добрич и в Девическата гимназия във В. Търново. (кат. № 10—19)

Интерес представлява и една ранна снимка на Моско Московсин от 1918 г. (кат. № 20) Той е роден през 1899 г. във В. Търново и завършва Мъжката гимназия в родния си град. Покъсно учи право в София и ветеринарна медицина в Берлин. Моско Московсин е първият ректор на Висшия ветеринарномедицински институт[3].

Притежание на РИМ — В. Търново, е и семейният албум на Моско Москов, който съдържа 102 броя черно-бели снимки на семейството и най-вече на родственици и приятели. (кат. № 9)

Мария Москова, 26.06.1907 г.

Другите материали за Моско Москов са свързани с дейността му като писател и преводач на научна и художествена литература на два езика — френски и руски. От богатото литературно наследство на Моско Москов РИМ — В. Търново, притежава едни от най-интересните му произведения, свързани с черковната борба през периода на Възраждането, икономическото развитие на града и археологическите разкопки на църквите „Св. Димитър" и „Св. Четиридесет мъченици". Притежаваме и една от първите творби на Моско Москов, написана след установяването му във В. Търново — „История на новата руска литература" от 1895 г., с която той популяризира руските класици в България[4]. (кат. № 21—32)

Надяваме се, че представените материали, съхранявани от РИМ — В. Търново, представляват интерес за всички изследвачи на живота и делото на Моско Москов и илюстрират добре разностранните интереси на този бележит българин.

КАТАЛОГ

1. **Инв. № 826 НИ–Сн ОФ** — Моско Москов със съпругата си Ана, по-малката си дъщеря и сина си Моско. В. Търново, б. д. Черно-бяла, каширана, запазена. Размер 12,5/19 см.

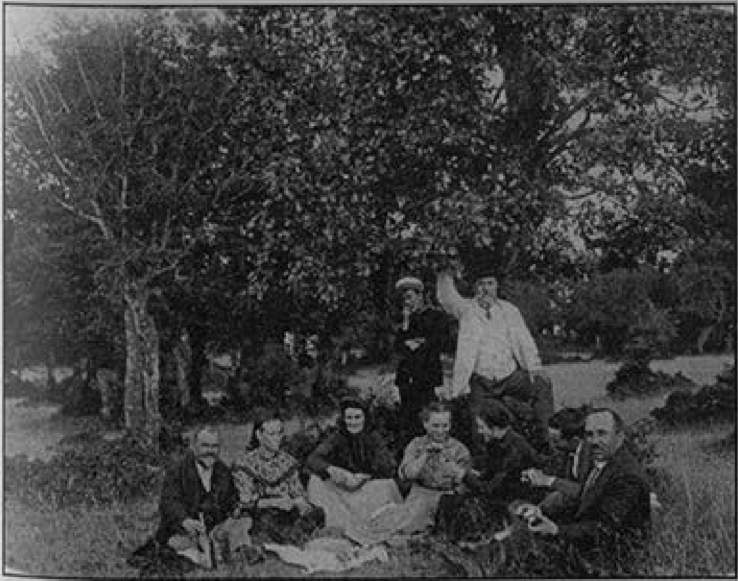

Моско Москов (с бяло сако) с близки край Петропавловския манастир, 1916 г.

2. **Инв. № 827 НИ–Сн ОФ** – Моско Москов със свои близки край Петропавловския манастир, 1916 г. На гърба на снимката има писмо с лично съдържание от Моско Москов. Запазена, тонирана. Размер 9/14 см.

3. **Инв. № 828 НИ–Сн ОФ** – Моско Москов в околностите на В. Търново, 15.09.1910 г. Сниман на фона на жп моста и квартал Варуша. На гърба има текст – писмо от фотографа от гр. София. Запазена, тонирана. Размер 9/13,5 см.

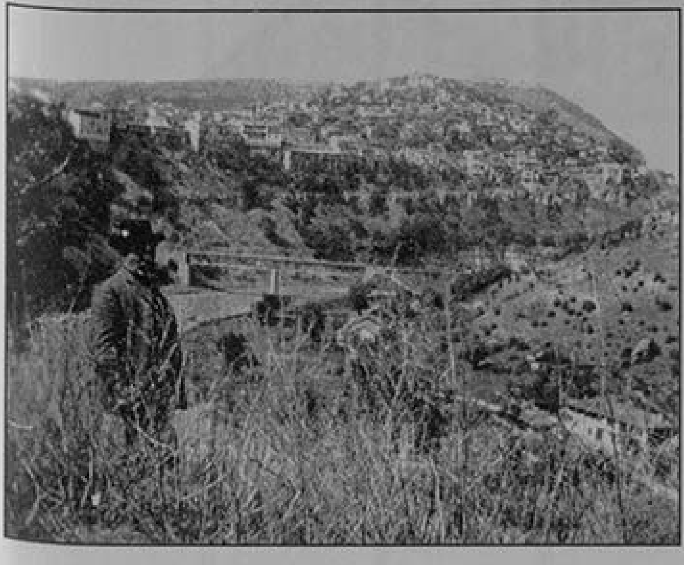

Моско Москов в околностите на Велико Търново, 1910 г.

4. Инв. № 829 НИ–Сн ОФ – Моско Москов със свой приятел. Снимани пред втората порта на главния вход на хълма Царевец, В. Търново, 20–30-те год. на XX в. Запазена, тонирана. Размер 9/14 см.

5. Инв. № 830 НИ–Сн ОФ – Моско Москов със свой приятел на хълма Царевец. Снимани на фона на града, В. Търново, б. д. Черно-бяла, запазена. Размер 9/14 см.

6. Инв. № 1161 НИ–Сн ОФ – Участници в тържеството по случай юбилея на Великотърновската народна мъжка гимназия „Св. Кирил", В. Търново, 1931 г. Запазена. Размер 8,8/13,8 см.

7. Инв. № 392 Рд–Сн ОФ – Табло с бюстови снимки на учителския персонал при гимназия-

Моско Москов (седнал) с приятел на хълма Царевец, 20–30-те години на XX век

Моско Москов (вляво) с приятел на хълма Царевец, б. д.

Моско Москов — син, В. Търново, 1918 г.

та „Св. Кирил“. Сред тях е и Моско Москов, В. Търново, 1895 г. Каширано, тонирано, запазено. Размер 65/81 см.

8. **Инв. № 978 Р/ТОМ** — Табло с бюстови снимки на учителския персонал при гимназията „Св. Кирил“. Сред тях е и Моско Москов, В. Търново, 1895 г. В долния ляв ъгъл надпис с мастило: „Учителите при В. Търновската м. гимназия през 1895 г. 30.8.1946 г. Ив. Йорданов.“ Каширано, тонирано, запазено. Размер 42,5/55,5 см.

9. **Инв. № 837 НИ–Сн ОФ** — Семеен албум на Моско Москов. Светлосив, орнаментиран, твърда подвързия. Съдържа 102 броя черно-бели снимки на Моско Москов, семейството му, негови познати, снимки на военна тематика и изгледи от В. Търново и околностите му. На втората страница има посвещение: „На уважаемите госпожа и господин М. Москови от семейство Н. Начови. 28.XII.1905 г. София.“

Участници в тържеството по случай юбилея на Великотърновската народна мъжка гимназия „Св. Кирил“, В. Търново, 1931 г.

Учителският колектив на Девическата гимназия. На последния ред, втора от ляво на дясно – Мария Москова, В. Търново, ок. 1924 г.

10. **Инв. № 740 НИ–Сн ОФ** – Учителският колектив на Девическата гимназия. Сред тях е и Мария Москова, В. Търново, ок. 1924 г. Тонирана, каширана. Размер 25,5/34 см.

11. **Инв. № 750 НИ–Сн ОФ** – Курс по френски език с ръководител Мария Москова, В. Търново, 1944 г. Запазена. Размер 6/9 см.

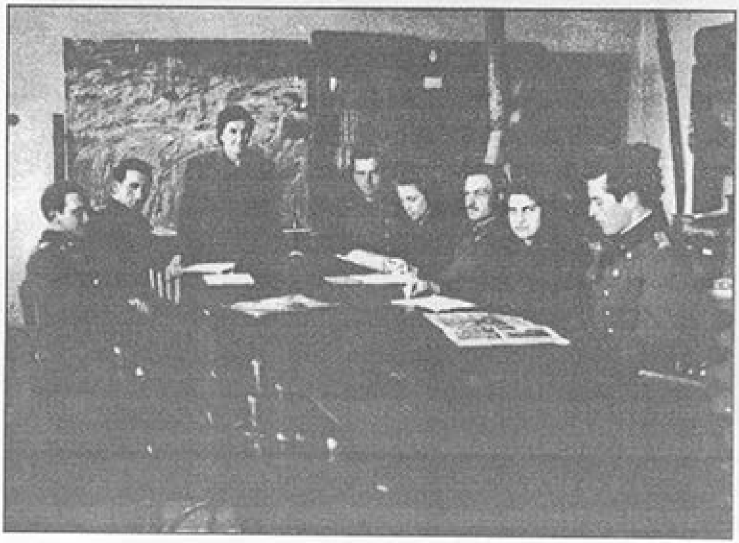

Курс по френски език с ръководител Мария Москова, В. Търново, 1944 г.

12. **Инв. № 819 НИ–Сн ОФ** – Мария Москова с приятелки в Женева, 10.III.1914 г. На гърба има посвещение: „На обичните си родители за спомен от Женевския ми живот. Целувам ви горещо дъщеря ви Марийка.“ Черно-бяла. Запазена. Размер 9/14 см.

13. **Инв. № 820 НИ–Сн ОФ** – Мария Москова с приятелка в Женева, 1914 г. Запазена. Размер 4/6 см.

14. **Инв. № 821 НИ–Сн ОФ** – Мария Москова с членове на Юношеския туристически съюз „Царевец“ пред кино „Модерен театър“, В. Търново, 12.05.1939 г. Черно-бяла, запазена. Размер 9/12,5 см.

15. **Инв. № 822 НИ–Сн ОФ** – Мария Москова със свои колеги, гр. Лвов, 28.04.1937 г. Черно-бяла, запазена. Размер 9/14 см.

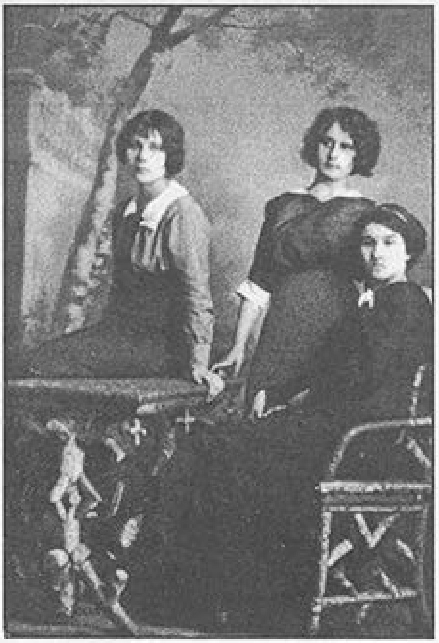

Мария Москова с приятелки в Женева, 10.III.1914 г.

16. **Инв. № 823 НИ–Сн ОФ** – Група хора, сред които е и Мария Москова, б. д. Черно-бяла, запазена. Размер 9/14 см.

17. **Инв. № 824 НИ–Сн ОФ** – Снимка на Мария Москова като ученичка. На лицевата страна има печат на Търновската девическа гимназия „Митрополит Климент“. На гърба – същият печат и надпис: „Предявителката е Москова Мария учен. в II кл. гр. В. Търново, 26.VI.1907 г. Директор: Д. Габровски.“ Запазена, тонирана. Размер 8,5/11 см.

18. **Инв. № 825 НИ–Сн ОФ** – Мария Москова като учителка в гр. Добрич със свои роднини, Добрич, 26.07.1918 г. На гърба има писмо с лично съдържание от нея до родителите ѝ. Запазена, изсветляла в дясната половина. Размер 8,5/13,5 см.

19. **Инв. № 831 НИ–Сн ОФ** – Конференция на учители. Снимката е направена пред входа на Мъжката гимназия „Св. Кирил“. Между учителите е и Мария Москова. В. Търново, б.д. Черно-бяла, запазена. Размер 12,5/17 см.

20. **Инв. № 834 НИ–Сн ОФ** – Моско Москов–син. Сниман до колената, сред природата, В. Търново, 1918 г. Черно-бяла, тонирана, запазена. Размер 5,5/8,5 см.

Моско Москов със семейството си, В. Търново

21. **Инв. № 840 Рд–Кн СпФ** – Москов, М. (Учител при Търновската държавна мъжка гимназия). История на новата руска литература. В. Търново, 1895, 64 с. Издава книжарницата на Т. П. Джамджиев. Печатница на Х. Т. С. Фъртунов, Търново.

22. **Инв. № 2737 Рд/ТОМ** – Москов, М. Миналото и бъдещето на В. Търново в икономическо отношение, В. Търново, 1910 г. 30 с. Печатница на Н.В. Церовски, Търново.

23. **Инв. № 706 Рд-Кн СпФ** – Москов, М. (Председател на Археологическото дружество). История на археологическото дружество в Търново, Търново, 1912 г., 16 с. Печатница на Панайотов и Момчев, Търново. Библиотека на В. Търновското археологическо дружество № 1.

24. **Инв. № 707 Рд–Кн СпФ** – Москов, М. (Председател на Археологическото дружество). Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиредесет“ в Търново. Търново, 1912, 30 с.

25. **Инв. № 708 Рд–Кн СпФ** – Москов, М. По какъв повод са издигнати черквите: „Св. Димитрий“ и „Св. Четиредесет мъченици“ в Търново. Търново, печ. Х. Т. С. Фъртунов, 1913, 8 с.

26. **Инв. № 3722 Рд/ТОМ** – Москов, М. Търново в черковната борба. Търново, 1915. 32 с.

27. **Инв. № 3787 Рд/ТОМ** – Москов, М. Начало на индустрията в Търново. Търново, 1925. 32 с.

28. **Инв. № 574 НИ–Кн ОФ** – Москов, М. От обич към Бога, В. Търново, 1929. 38 с.

29. **Инв. № 681 Рд–Кн СпФ** – Ватсон, М. В. Данте, негова живот и литературната му деятелност. Прев. М. Москов. Търново, изд. Еф. П. Христов, 1894. 76 с.

30. **Инв. № 3669 Рд/ТОМ** – Кареев, Н. И. Мисли върху основите на нравствеността. Прев. Моско Москов. В. Търново. Печ. Тодор Фъртунов, 1896. 166 с.

31. **Инв. № 555 Рд–Кн СпФ** – Кареев, Н. И. Беседи върху изработване на мировъзрението. Прев. М. Москов. В. Търново. Скоропеч. П. х. Панайотов. 1896. 128 с.

32. **Инв. № 839 Рд–Кн СпФ** – Алигиери, Данте. Божествена комедия. Ад – Чистилище – Рай. Прев. М. Москов. Търново. Книгоиздателство Е. п. Христов. 1922. 105 с.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Генчева, Цв., Т. Драганова** и **Йорд. Димитров**. Бележити търновци, С., 1985, 294–295; **Моско Москов**. 1863–1947. Състав. Б. Червенкова. Биобиблиограф. указател. В. Търново, 1984; **Ковачев, М.** И се раждаше книгата. С., 1984 и др.

[2] **Москов, М.** История на Археологическото дружество в Търново. Търново, 1912; **Москов, М.** Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиредесет“ в Търново. Търново, 1912; **Москов, М.** По какъв повод са издигнати черквите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново. Търново, 1913.

[3] **Генчева, Цв., Т. Драганова** и **Йорд. Димитров.** Цит. съч., 295–297.

[4] **Ковачев, М.** И се раждаше книгата.... С., 1984, с. 78, 85, 88–89, 109, 111, 112, 114, 116, 124, 128, 138, 166, 169; **Моско Москов.** 1863–1947. Биобиблиографски... Състав. Б. Червенкова. В. Търново, 1984.

ЛЕГЕНДИТЕ НА МОСКО МОСКОВ

Живка РАДЕВА

Преданията и легендите за Търново и особено за Търновското царство (Втората българска държава) вълнуват в продължение на стотици години всички българи, запленени от идеята, че ние (въпреки ударите на съдбата) сме силен, юначен и горд народ, извоювал мястото си на тази земя с битки и победи над силни врагове. Особено голямо става тяхното значение в дългите години на робството — тогава те са опора, сила и вяра, че нас отново ще ни има, че ще дойдат светли дни за народ и държава, че отново ще дойде българското време.

Търновските предания и легенди се разказват по цялата българска земя, но без съмнение най-популярни са сред търновци, които ги чуват още в люлката и сами ги разказват на децата си. Тук, в близост до светите руини, сред останките от царската древност, легендите живеят в естествената си среда, подхранвани от народната фантазия. Първата работа на Киро Тулешков, когато влиза като дете в Хисар, била да огледа дърветата и да потърси свидетелството на стария ходжа при Ферузбейовата джамия, че наистина имало такова дърво (става дума за Шишмановото дърво), но турците го изкоренили, „когато се разлистили и трите му клона“[1]. Славейков, който едва след Освобождението публикува някои от търновските предания, не пропуска да отбележи, че ги е чувал още като дете от хаджи Хамза, учител в потурчената църква „Св. 40 мъченици“. Старият човек изрично настоял да му разкаже преданието за цар Шишман и наставлявал, обръщайки се към баща му: „Аз ще умра, подире и ти, пък той ще остане и ще приказва... и кой знае, може и да го напише биля.“[2]

Първото публикувано търновско предание е за изгорената патриаршеска библиотека. Публикацията е на Христо Даскалов на руски език. В своята книга „Археологически и исторически изследования“ (1886 г.) д-р Васил Берон неведнъж се позовава на търновските народни предания. При посещенията си в Търново от тях се вдъхновява и Иван Вазов[3].

Интересът на Моско Московкъм темата е логичен и кореспондира хармонично с интересите му към старините, към фолклора и литературата. Като всеки просветен човек Москов търси корените на народа си и ги намира в останките от средновековните дворци, църкви и във фолклорните наслоявания — песни, приказки, легенди, предания. Ето какво пише той в края на своята „Приказка за чумата" (1886 г.): „В намерение съм да издам около 10-на такива книжки, в които под вид на простодушни разкази ще бъдат описани суеверията и понятията за всичко, което е интересувало българина и от което е бил окръжен. Интересно е, разбира се, човек да знае вярванията на своите деди, които някогаш им са биле свещени и които са им служили за мерило на нравствеността."[4]

Пръв опит да издаде самостоятелно една от прекрасните търновски легенди Москов прави през 1911 г. Нарича я „Къз хисар (Момина крепост) в Търново". Изданието е със съвсем малък формат, обем, а вероятно и тираж, тъй като не е регистрирано от българската национална библиография. За Къз хисар легендите са две, през 1906 г. Вазов разказва едната от тях — за юначната мома, намерила смъртта си до своя любим, със знамето на бунта в ръце. Москов предпочита да разкаже другата, романтичната история на една несбъдната любов и дава воля на въображението си, като дори именува своите герои. Интересно в случая е, че желанието му да популяризира легендата за красивата мома, на която според народния разказ дава име на хълма, не се противопоставя на резултатите от археологическите проучвания, които той неведнъж публикува и според които на същото място е имало римска крепост (castel), от която идва наименованието „къс".

През 1922 г. в търновската печатница „Прогрес" Моско Москов издава книгата „Силуети около Търново". В предговора е посочено, че единственото желание на автора е да представи в „къси, поетични картини различните предания, които е запазил Търново за себе си през тъмното робство". Освен това се уточнява, че издаването на други книжки за старата столица ще зависи от интереса, разпространението и подкрепата на тази, че автор и издател искат да бъдат полезни на своя град и не търсят материална облага.

Изданието е непретенциозно като полиграфия — меки корици, джобен формат и съдържа 9 от най-красивите търновски легенди и 1 спомен — не бихме могли да наречем по друг начин вълнуващия разказ „Зеленка". В него Москов се опитва да съхрани част от забравената вече местна топонимия и припомня за времето, когато над Марно поле, на място, което днес свързваме с известната улица „Зеленка", сред високи брястове и техните прохладни сенки, търновци отдъхвали „поне един ден в годината от световните залиси и обезпокоителни грижи"[5]. С убедителността на лично преживяното авторът представя търновския градски бит, вкуса на търновци към живота и малките радости. „Разпослали трапеза, разположили плоски с руйно вино от местността Саламатя, Пишмана, Картала, а около трапезата се наредили стари, млади, деца, моми. Зурли, тъпани, гайди..., а наоколо ония ми ти баири към запад Шейдетата, към север Голият мех, към юг Дългата поляна, покрити с лозя, обрасли с плодни дървета..."[6]

Когато е убеден, че разказва действително случили се истории, Москов е последователен в желанието си да остави точните координати и имена на местности. В преданието за смелия болярин Трошан и неговия славен род, живели винаги в услуга на царя и държавата, той се позовава на синодика на цар Борил и описва историческите и географските граници на Трошановото имение — „дозад сегашно Присово, дозад Малкия Чифлик и шосето за Габрово"[7].

Благодарение на Москов и неговата малка книжка през годините прекрачват легендите за Жидов гроб, за Шишмановото дърво, за несбъднатото посичане на Патриарх Евтимий, за чудесата, случващи се в църквите „Св. Петка" и „Св. 40 мъченици". Много интересен е неговият вариант на легендата за последните дни на цар Иван Шишман, съчетание между народното вярване, че за да защити българския цар, Господ направил така, че от засяването до узряването на дините в Горнооряховското поле минали едва няколко дена, и библейската легенда за пещерата спасителка, чийто вход бил затворен от паяжина. В книгата си той разказва и малко известното предание за Ксилифор, което от място за лов и добиване на дърва („дървоносец", Ξυλοφορεω, както сочи името му на гръцки език) се покрива през робството с тъмна слава и се превръща в място за престъпни деяния. Загадка за нас остава защо Москов пропуска да разкаже красивото търновско предание, известно по цялата българска земя, което народът дори претворява в песен — за Балдуин Фландърски и царицата куманка, невярната Калоянова жена, както и много популярното предание за чудото в църквата „Св. Димитър", свързано с възцаряването на Асен и Петър. Може би е смятал да издаде и други книги с търновски предания. Заявка за това намираме в местния периодичен печат[8].

Москов разказва търновските предания и легенди искрено, одухотворено и поетично, част от използваните думи и изрази са вече позабравени, но все още понятни за всеки българин и припомнят някогашната красота на езика ни. В повествованието си той е ту разточително многословен в стремежа си да опише забележителни картини в тяхната пълнота, ту лаконичен и пестелив, но от това словото му е даже по-вълнуващо и търсеният ефект — по-силен. Ето как апокалиптично описва запустението в поробената търновска земя: „Изсякоха гората, прогониха дивеча, пресъхнаха изворите, занемяха птиците ... и тъгува земята за минало време..."[9]

Ще завърша с това, че прекрасните търновски предания и легенди представляват интерес още за мнозина. Вдъхновени техни разказвачи от по-старо време са Фани Попова-Мутафова, Димитър Багрилов, Ангел Каралийчев. Десет години след Московата книга с легенди журналистът Иван Йорданов издава своите „Сенки край Янтра. Легенди и балади", като започва с препоръката на Паисий „Ти, болгарине, знай своя род..." През 1969 г. излиза книгата на Снежина Попова и Кинка Панайотова с поетичното заглавие „Янтра тече и разказва", в която легендите са съпроводени с исторически бележки, книгата има и второ издание; през 2000 г. излиза от печат книгата на Живка Радева „Легенди за Търновското царство" с превод на руски и английски език. През годините по темата публикуват Василка Кузманова и Йорданка Коцева, Цветана Романска, Елена Огнянова, Анчо Калоянов, Йордан Алексиев, Стефан Поптонев, Петко Тотев, Денчо Куцаров, Милка Денева, Марин Маринов... Поредицата от имена е дълга и непълна, но не те са важни в случая. Важно е, че търновските легенди преминават през времето и живеят, защото народът помни своите любими герои и наказва тези, които не обича, като ги оставя безименни.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тулешков, К.** Моето чиракуване в живота. В. Търново, 1997, с. 119.

[2] **Славейков, П.** Как се превзело Търново без цар. — В: Славейков, П. Съчинения. Т. 3. С., 1979, с. 314.

[3] **Даскалов, Хр.** Возрождение болгар или реакция в европейской Турции. — Русская беседа, 3, 1858, № 10; **Вазов, Иван.** Легенди при Царевец. Балади и поеми. С., 1910. 134 с.

[4] **Москов, М.** Приказка за чумата. В. Търново, 1886.

[5] **Москов, М.** Силуети около Търново. Търново, 1922, с. 3.

[6] Пак там.

[7] Пак там, с. 9.

[8] **Москов, М.** Трапезица в Търново и преданията за нея. (Из книгата ми „Търново и преданията за него"). — Най-ново време (В. Търново), 2, № 39, 9 окт. 1920.

[9] **Москов, М.** Силуети около Търново. Търново, 1922, с. 10.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

АРАБСКИТЕ ПРИКАЗКИ НА МОСКО МОСКОВ

Нелифер **РУЖДИ**

Ще ви разкажа за една може би малко известна любов на Моско Москов — източното фолклорно богатство, превъплътено в арабските приказки. През целия си творчески живот той не се е занимавал с други, освен с източни приказки.

Още в самото начало у мен възникна въпросът от какъв език Москов ги превежда. Дали е владеел арабски или турски. Оказа се, че за техния превод е ползвал руски и френски източници — преводите на Допелмайер и на Галан. Всъщност арабските приказки като фолклорна разновидност, чийто оригинал е писан преди повече от 1001 години, са открити за Европа именно от френския учен ориенталист Жан-Антоан Галан — секретар на френския посланик в Истанбул. Той превежда от арабски на френски език сборника „Хиляда и една нощ“ и от 1704 г. до 1717 г. го издава в 12 тома — събитие, което разтърсва френската общественост. Оттогава арабските приказки придобиват широка известност. През 1712 г. те се превеждат на английски и немски език, през 1722 г. — на италиански, през 1732 г. — на холандски и през 1763 г. — на руски език.

Преди френското издание на науката са известни три редакции на този сборник. Към ранната **багдадска** версия, чието оформяне се отнася около X—XI в., се числи рамкиращата приказка „Хиляда и една нощ“, част от индо-иранските приказки на „Хиляда предания“ и ред разкази с арабски произход. Повечето от тях са възникнали в градовете на днешен Ирак в резултат на преработката на местния фолклор, а някои са били заимствани от литературни произведения, разнообразни исторически и географски съчинения, описания на пътешествия, антологии и други източници, в т. ч. и от християнската библия.

Втората, **разширена** редакция, се появява в Кайро и съдържа вече приказки с египетски произход, много мотиви и сюжети, които отвеждат към древноегипетския фолклор. При превода на арабски език иранското заглавие „Хиляда предания“ се превръща в „Хиляда и една нощ“. Точно такова заглавие се среща в запазения дневник на един лекар и книготърговец, живял през XII в. в Кайро.

Последната редакция на „Хиляда и една нощ“ се отнася към XVI–XVII в. Оцелели до днес са само ръкописни версии от тази редакция. В нея за първи път приказките са разпределени в 1001 глави (нощи). За да се изпълни това голямо число, в сборника са включени много нови разкази и дълги епически повествования. През този период в сборника е включен и цикълът с разкази за пътешествията на Синдбад Мореплавателя, основани на книгата „Чудесата на Индия“, написана от един персийски морски капитан, живял през X в. Не е случаен фактът, че родина на окончателната версия на сборника става Египет. Неговите големи градове се превръщат в културни центрове на арабския свят, след като монголците превземат и разрушават Багдад.

За пръв път Моско Москов издава приказките през 1897 г., когато излиза първата книга от многотомното издание „Хиляда и една нощ. Арабски приказки“. Тогава Москов е на 34 години. След още точно 34 години излиза друга книга със същото заглавие, но в един том с обем 826 страници. С това, вероятно случайно съвпадение, авторът може би е искал да осмисли приказките по-добре, да подложи и тях и себе си на една еквивалентна, и винаги справедлива, проверка на времето. Наричам Москов автор на приказките, защото преводът на едно произведение, било то и приказка, е абсолютно индивидуален творчески процес, в резултат на който оригиналният текст може да бъде представен в съвършено различна светлина от отделните разказвачи. Докато през 1897 г. освен арабските приказки той прави и други преводи, най-вече от руски автори, то „Хиляда и една нощ“ е единствената книга, която превежда през 1931 г.

Москов не е първият, който превежда арабските приказки в България, но той пръв прави най-пълно тяхно издание. Преди 1897 г. излизат три малки книжки с арабски приказки, само една от които надвишава 100 с. (118 с.). За разлика от предшествениците, а и от много от следовниците си, в своите пет книги на първото издание на „Хиляда и една нощ“ авторът събира 51 приказки на общо 1074 страници.

За периода 1897—1914 г. излизат всичките заявени седем книги, както пише Москов, „последователно, щом стане каква-годе благоприятна разпродажба от всяка предшествующа“. Тук е мястото да отбележа, че в библиографията на Москов, издадена от великотърновската библиотека през 1984 г. със съставител Божидара Червенкова, е допусната грешка и вместо 1914 е посочена 1915 г.

Интересно е да се отбележи, че първия превод на арабските приказки Москов е печатал при трима различни търновски печатари: първите две книги излизат в скоропечатницата на П. х. Панайотов, третата — в печатницата на Н. М. Церовски, четвърта и пета книга, както и двете книжки от второто издание са отпечатани при печатаря Х. Т. С. Фъртунов. Всички книжки от първата книга са подписани с псевдонима М. Велинов. За разлика от тях арабските приказки от 1931 г. са вече софийско издание, с преводач М. Москов.

През 1908 г. излиза книгата му „Приказки и легенди“. От заглавието не личи, но в нея Москов събира 11, отново източни приказки и предания. В тях са засегнати проблеми, свързани с човешките добродетели и ценности (щастие, истина, съвест, приятелство), някои от тях представени в сатирична светлина. Изобличават се обществените порядки в Китай и Индия, осмиват се богдахините (китайските царе), тънещи в неведение относно бедния живот на поданиците си. Засяга се дилемата пари — щастие; мотиви за равноправието, експлоатацията, несправедливите управници; отношението на арабите към жената, което всъщност е в основата на приказките от Хиляда и една нощ.

Своите арабски приказки авторът започва с кратък, но съдържателен предговор, в който заявява: „Като даваме за пръв път пълния превод на българските арабски приказки, известни в литературата с името Хиляда и една нощ, мислим, че обогатяваме нашата литература с една доста занимателна, увлекателна книга.“ Москов осведомява читателя за досега излезлите „откъслеци от това дивно произведение на източната фантазия, но те не могат да дадат възможност на читателя да си състави идея за цялото произведение, за Шехерезада — царицата на източните приказки...“ След това проследява накратко историята на арабите и другите източни народи, техния бит и култура; начина, по който възникват арабските приказки, тяхното попълване и разпространение; посочва източниците, които е ползвал за своя превод, и изброява какви други съществуват. Москов има особена слабост към арабските приказки. Това личи от думите му: „Никоя книга не е тъй фантастична, никоя книга не пленява с такава увлекателност четеца, като 'Хиляда и една нощ'. Вълшебните картини, извънредно занимателните приключения на героите... омайват човека, отвличат го от реалния мир и го правят жител на друго поднебие. Човек се намерва далеч от... тази груба действителност, в която всичко се движи бавно, монотонно, досадително... Да, четението на такива приказки е истинско наслаждение на духа...“ (Може би това е причината да преведе от френски именно арабски приказки, а не например френски.)

Следва изложение на историята на арабския епос, на структурата на приказките и на легендата, която стои в основата им. Предговорът е написан на 1 юли 1897 г. и е подписан от „Преводачът“.

Първа книга започва с приказката „Хиляда и една нощ“. В нея увлекателно се разказва легендата за Шехерезада и цар Шахриарх (всъщност това е нейната най-подробна версия от източниците, които имах възможността да прегледам). Всички следващи приказки са вписани в следната рамка: Шехерезада разказва на султана приказка, в която главният герой също разказва приказка... (Книга втора, например, съдържа две приказки — „Приказка за трите ябълки“, която включва в себе си още две приказки, и „Приказка за камбура“, която се състои от 11 отделни истории.) Шехерезада винаги прекъсва приказките на най-интересното място, като с това печели още една нощ. Моделът *приказка в приказката* неусетно увлича читателите, те потъват в света на измислицата и вълшебствата и за разлика от други истории тези могат да бъдат прочетени на един дъх.

Следвайки многовековната им история, Москов обособява преведените арабски приказки в няколко групи. **Първа** група — индо-ирански приказки, които са преди всичко фантастични, отличават се с поетичност и изящество на композицията, свързани са с митологията на народите от Персия и Индия. В тези приказки действат свръхестествени същества, добри и лоши духове, които по своя воля променят съдбата на хората. (Книга I) **Втора** група са приказките, създадени на арабска почва, или т. нар. Багдадски новели. Те са кратки и разказват за необичайните неща от бита. В тях свръхестествените сили не играят съществена роля. Главен герой в този цикъл е халиф Харун ал Рашид, който е реална историческа личност (786—809), но както пише Москов, „това не означава, че приказките на арабите имат историческо значение“. По-скоро са създадени в памет на този известен със своята мъдрост и справедливост халиф (по-голямата част от приказките в книги II, III, V). **Трета** група са египетските приказки, за които са характерни реалистичните и сатиричните елементи със силно социално звучене. В тях най-често главен герой е дребен търговец или занаятчия, който благодарение на своите находчивост и ум спечелва голямо богатство или обществено признание. Тези приказки преобладават в Книга IV, където е и „Аладин и вълшебната лампа“. В нея също има свръхестествени сили, както у индийските приказки, но те са подчинени на човека, съдбата на героя зависи от собствените му постъпки. **Четвърта** група са приказките, в които присъстват мотиви от всички групи. Тя съвсем естествено е най-многобройна.

Докато първите две книги съдържат повече и по-кратки приказки, то Книга III се състои само от 4 приказки, едната от които е и най-дългата арабска приказка на Москов — „Камаралзаман и китайската царица Будура" — 84 с. Тази приказка е и единствената, която е с объркана поредност на част от страниците. Освен това в цялата Книга III правят впечатление изключително многото правописни грешки. Може би точно това е и причината, поради която за следващата книга Москов търси друг печатар. В IV и V книга приказките отново придобиват по-сбита форма. В последната книга авторът помества съдържанието на всичките пет, но допуска едно несъответствие — посочва, че Книга III се състои от три приказки, а в действителност те са четири. I, II и IV и V книга имат илюстрирации или както Москов ги нарича „картини".

Много са авторите след Москов, които дават своя интерпретация на арабския фолклор. Преводът на Страшимир Славчев, например, издаден от книгоиздателство „Ал. Паскалев и С-ие", е илюстриран, но съдържа само две приказки — за Кододад и неговите братя и за Али баба. За сметка на това е джобен формат. Книгата на Александър Порняков „Арабски приказки" на издателство „Книго-лотос", София, съдържа шест от най-популярните приказки — за Али баба, за Синдбад, за Аладин, „Принц Ахмед и феята Бану", „Вълшебният кон" и „Лудият принц и лудата княгиня" (друго заглавие на Московата приказка „Камаралзаман и китайската царица Будура").

През 30-те — 40-те години на миналия век излизат две детски поредици — „Детско другарче" и „Приказен свят", в които освен английски, френски, руски, китайски, японски, индуски и индийски се издават и арабски приказки. В първата от тях историите са преразказани от Вл. Рангелов, който е и издател, а преводач на част от приказките във втората е Дим. Симидов. Всяка книга от двете поредици съдържа отделна история. По този начин една приказка на Москов се представя в 4—5 книжки.

Проследявайки историята на арабските приказки в България, се забелязва тенденция към съкращаване броя на текстовете. Обособява се кръг от приказки, които се издават по-често (както се казва, *класика в жанра*) — Аладин, Синдбад Мореплавателя, Али баба, Вълшебният кон, принц Ахмед и феята Бану. Съкращава се и дължината на приказките, като се спестяват някои „не толкова важни" за основната сюжетна линия събития. С времето се променят заглавията на приказките, имената на героите, илюстрациите. В повечето нови издания отпадат въвеждащите и заключителните към всяка приказка думи на Шехерезада или на цар Шахриарх. (По мои наблюдения това се харесва на съвременните майки, но, струва ми се, ощетява детската душевност.)

В по-ново време с преразказване на арабски приказки се занимава писателят Светослав Минков, който почти изцяло се придържа към превода на Москов в своите „Приказки на Шехерезада“, които неколкократно са преиздавани. В предговора на „Приказки от хиляда и една нощ“ на издателство ПАН, наред с Галан, се споменава и Москов – авторът, превел арабските приказки на български. В тази книга, която е превод от немски, се нарушава откритата от мен тенденция към съкращаване на текстовете — приказката „Аладин и вълшебната лампа“ е на 148 страници.

„Златна книга на приказките“ на издателство „Колибри“ от 1996 г. съдържа 76 приказки, само 3 от които са арабски — за Али баба, за Синдбад и за Аладин, написани в доста сбит вариант. Останалите в преобладаващата си част са приказки на Братя Грим и на Андерсен.

Сред богатството от български издания на арабските приказки се откроява книгата „Храм на чудесата“, която е в превод от арабски език. Преводачката Катя Ахмад включва 10 приказки, някои от които издавани само от Москов, други — неизвестни досега. (Приказката „Зайн ал-Асам“ дори не е включена в официалния арабски сборник „Хиляда и една нощ“.) Сред тях няма да намерите нито Али баба, нито Синдбад, нито Аладин, но историите са не по-малко интересни и майсторски разказани. Авторката насища приказките си със стихове като „опит да се доближи българският читател до оригинала, за да почувства поезията на това безсмъртно произведение“.

В арабските приказки е въплътено цялото фолклорно богатство на изтока. Те са колективно дело, обединяващо с много усет за хармония фантастичния свят на митологията с реалистични картини от всекидневието. Дълбоко повлияни от арабско-мюсюлманската цивилизация, те дават богати сведения за живота и нравите на арабите от времето на Абасидите (750—1258), за социалната структура на големите арабски градове. Мисля, че не е пресилено, ако кажа, че Моско Москов е човекът, който пръв ни разкрива това богатство в неговата цялост и пищност; човекът, който пръв ни описва един съвършено нов свят. Аргументи в полза на това твърдение са не само количеството на преведените от него приказки (непостигнато от никой друг автор), но и езикът, стилът и структурата, които в максимална степен се доближават до оригинала. Може би далечната 1897 г. е спасила Москов от така често срещаното „осъвременяване“ на текста. Той съхранява автентичния език на бедуините, които си разказвали приказките нощем, в пустинята, под звездното небе; запазва стиховете — неизменните лирически отстъпления в арабския фолклор; запазва дори „непристойните“ (тъй като слушателите били изключително мъже) любовни сцени. Тези и други негови „следи“ можем да открием в много следващи „версии“ на арабските приказки в България.

Приказките на Моско Москов ме върнаха години назад и не само си припомних някои от тях, но и научих много нови. От горещия черноморски пясък се пренесох сред пясъците на арабската пустиня, в разкошни дворци и градини, където малки и големи герои правят вълшебства, втурват се в интересни приключения, случват им се най-невероятни неща, преодоляват трудности и достигат нечувани земи в търсене на красотата, в името на любовта.

„Сезам, затвори се!“

ЛИТЕРАТУРА

Арабски приказки (Прев. Страшимир Славчев). — София: Ал. Паскалев, б. г. — 66 с.: с ил.

Златна книга на приказките (Състав. и ред. Жечка Георгиева). — София: Колибри, 1996. — 544 с.: с ил.

Индийски приказки. Подбрани случки из стариння индийски епос МАХАБХАРАТА (Прев. от фр. Надя Трендафилова; Ил. Серджо Ридзато. — София: Нар. Младеж, 1974. — 88 с.: с цв. ил.

Минков, Светослав. Приказки на Шехерезада/Светослав Минков. — 7. изд. — София: Бълг. писател, 1985. — 216 с.: с ил.

Приказки и легенди /Събр... — В. Търново: Цаню Николов, печ. Н. М. Церовски, 1908. — 63 с.

Приказки от хиляда и една нощ /Прев. Цветана Узунова-Калудиева, Павлина Кюльовска-Мурат. — София: ПАН, 1997. — 352 с.: с ил.

Хиляда и една нощ: Арабски приказки /Пълен прев. М. Велинов [Моско Москов]. Кн. 1—5. — В. Търново: Н. П. Недялкович, печ. П. х. Панайотов, 1897—1914.

Кн. 1. 1897. — IV, 183 с.: с ил.

Кн. 2. 1899. — 179 с.: с ил.

Кн. 3. — В. Търново: Цаню Николов, печ. Н. М. Церовски, 1911. — 224 с.

Кн. 4. — В. Търново: Цаню Николов, печ. Х. Т. С. Фъртунов, 1913. — 264 с. : с ил.

Кн. 5. — В. Търново: Цаню Николов, печ. Х. Т. С. Фъртунов, 1914. — 224 с.

Храм на чудесата. Приказки от хиляда и една нощ/Прев. от араб. Катя Ахмад. — София: Нар. младеж, 1986. — 255 с.: с ил.

Червенкова, Божидара. Моско Москов 1863—1983: Биобиблиографски указател/Състав. Божидара Червенкова. — В. Търново: Окр. библ. П. Р. Славейков, 1984. — 94 с.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

МОСКО МОСКОВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БИБЛИОГРАФА

Александър КОВАЧЕВ

Моско Москов не е от лицата, които се нуждаят от извънредно представяне, като имаме предвид твърде многобразната му творческа дейност, значението му за град Велико Търново, на който е посветил най-много от времето си, а така също и на цялата българска общественост. Въпреки това обаче е важно да споменем, че той е един от изявените учени у нас от втората половина на XIX и средата на XX в. (1863—1947 г.), с когото би трябвало да се гордее не само градът ни.

В негова чест са проведени редица научни конференции, симпозиуми, годишнини и други прояви, още повече че на 13.IX.2003 г. се навършиха 140 г. от рождението му. На него са посветени стотици страници изследвания, проучвания от голям брой наши и чужди специалисти, научни работници, представители на институти, архиви, музеи, библиотеки. Откриваме ги в книги, в периодични и в непериодични сборници, но най-вече това са публикации в периодичния печат. Факт е и издаденият от Окръжна библиотека „П. Р. Славейков“ — В. Търново, в 1984 г. био-библиографски указател, съставен от Божидара Червенкова[1] и обхващащ пълно цялото му творчество.

За нас великотърновците, за краеведите, за специалистите по библиотечно дело Моско Москов е от значение и с това, че е директор на Народната библиотека в града (днес Регионална Народна библиотека „П. Р. Славейков“ — В. Търново) от откриването ѝ през 1922 г. в продължение на 10 г. Като за всяка новосформирана институция, нуждаеща се тепърва от изграждане и утвърждаване, за библиотеката това е твърде важен момент от работата ѝ. Тук все пак трябва да напомним, че тя е третата по онова време народна библиотека и третата депозитна у нас. Москов е основател и на туристическо дружество „Трапезица“ — В. Търново, чийто председател е от 1902 до 1905 г. Не на последно място поставяме и възобновеното от него Археологическо дружество в града.

В творчеството му срещаме твърде разнообразни теми, както това ще стане дума по-нататък, но сме длъжни да отбележим, че той е също историк, археолог, туристически деятел и т. н. В конкретния случай обект на нашата разработка е делото му на книжовник, преводач, редактор, рецензент, от гледище на библиографа.

След проведените изследвания по библиографски и други източници стигаме до заключението, че той е автор на 69 самостоятелно публикувани книги, въпреки че точна цифра е трудно да посочим поради факта, че не всички можем да регистрираме „de vizu", а други са преиздавани по няколко пъти. Първата от тях е приказка, излиза в 1886 г. със заглавие „За старите времена"[2] и обем от 20 страници, а последните две са от 1940 г., като едната отново е на фолклорна тематика — „Борбата на дядо Трак със страшния змей..."[3] в 24 страници, а втората е „Разкази"[4] в 32 страници.

Ако ги разгледаме спрямо съвременните терминологични изисквания на понятието за книга, че това е книжно тяло с над 48 страници, то 22 от тях отговарят на този критерий, а останалите 47 са с обем на брошура — до 48 страници. Предвид издателското и печатарско дело у нас през този труден за България следосвобожденски период и последвалите го по-късно три войни то обемът на горепосочените произведения е напълно оправдан.

В жанрово отношение са твърде разнородни, но с превес към творбите на исторически теми — 16 на брой, следват 7 книги с разкази, по пет са със стихотворения, повести и речници. Ако обединим комедиите и драмите в една група, то техният брой е 4, колкото са и приказките. Естествено най-много са така наречените „други" произведения, които не можем да причислим само към един конкретен жанр, а те са около 12 на брой.

Според критерия година на излизане картината е следната: Преобладават публикуваните в 1895 г. — 8, следват 1918 — 6, 1915 и 1925 по 4, 1889, 1894, 1913, 1923, 1927—1930 с по три броя, 1888, 1891, 1912, 1924, 1940 по две. Само по едно заглавие откриваме в 1886—1887, 1890, 1900—1901, 1904, 1908, 1910—1911, 1914, 1926 и 1933 г. Във всички останали години като 1892, 1893, 1897—1899, 1902—1903, 1905—1907, 1909, 1916—1917, 1919, 1921, 1931—1932, 1934—1936 не открихме обнародвани книги.

За периода 1888—1942 г. Моско Москов твори и над 550 статии, различни по съдържание и характер, обнародвани в много периодични издания и няколко в сборници. В зависимост от тяхната насоченост ги обособяваме в следните групи: материали с краеведски характер, по злободневни въпроси, критически, публицистични, очерци и други подобни, общо около 305 на брой, и дял „Художествени материали“, публикувани отново в същия вид източници, но по-малко — около 245 броя. За разлика от книгите, които установяваме лесно, при статиите положението е доста по-различно поради следните причини. Някои заглавия са обнародвани не само в един вестник или списание, а в повече, често и в различни години, с което цифрата не е точна, други са продължаващи и излизат в следващи броеве, като понякога достигат дори до 15.

По отношение на съдържанието им най-голям дял заемат краеведските материали, посветени на Велико Търново и околните му населени места — Лясковец, Горна Оряховица, Дебелец. От другите градове в страната присъстват Русе, Пловдив, София, Шумен и т. н. Заедно с тях са и тези на историческа и филологическа тематика. Това са съобщения по повод на археологически открития, годишнини, празници, за черковната борба[5] (1914 г.), за земетресението в града[6] (1914—1915 г.), за Търново в древното му минало[7] (1915 г.), публикувани в списание „Илюстрация светлина“, на което Москов сътрудничи в определен период от живота си, както и други интересни теми, като, разбира се, не можем да се спрем на всички. По литература срещаме сведения за открити дамаскини в 1904, 1905[8] на няколко места, за историята на честването на празника 11 май[9] от 1916 г. и т. н.

Малко след тях по количество се нареждат биографичните произведения за възхвала, за дейността на отделни лица, съвременници на Москов, или почит към тях, за бележити исторически личности като Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев[10] публикувани в 1908 г., по повод срещата му с Иван Вазов на 3 септември 1905 г. в Търново[11] и др. Не по-маловажна, но по-малобройна е групата материали, свързани с образованието ни и по въпроси на училищните задачи[12] от 1915—1916 г., в 1933 г. — по проблеми на гимназиалното ни образование[13], за празника на българската книга[14] и т. н. Налице са и критически публикации по злободневни въпроси, като в 1920 г. научаваме за лошото състояние на старините на Царевец с препоръка за подобряването им[15], в 1929 г. — предпочитанията на младото поколение към професията служащ[16], следват няколко материала, поместени в „Общински вестник Велико Търново“ от 1930 г. за възпитанието на младежта[17] и т. н. Значително по-малко с дотук посочените са публикации за фолклорни обичаи, природни бедствия, размисли за честване на различни празненства, паметни дати и други.

От всички споменати по-горе над 305 статии най-голям брой — 14, са излезли през 1929 г., по 13 са в годините 1921 и 1930 г., а в 1922 те са 12. Най-малко присъстват в 1893, 1903, 1904, 1908, 1909, 1919, 1934 г. — по една. Естествено е да има и годишнини, в които да липсват публикации, тъй като периодът е твърде обширен, а те са: 1889, 1890, 1891, 1894—1902 включително, 1907, 1910, 1912, 1913, 1917, 1918, 1938—1941 включително.

Относно периодичните издания, в които са публикувани произведенията на Москов, прави впечатление, че повечето от тях са местни и по-малко национални, но все пак ето каква е ситуацията: Преобладават във вестниците „Най-ново време" (В. Търново) и „Общински вестник Велико Търново" — по 72 броя, след тях се нарежда в. „Велико Търново" с 30 материала, сп. „Илюстрация светлина" — 22 броя, сп. „Българска сбирка" — 16, в. „Търновски епархийски вести" — 14, „Търновски окръжен вестник" — 9, в. „Ново време" и „Борба" с по 7 броя, сп. „Развитие", сп. „Труд" и в. „Янтра" — по 3, сп. „Юноша" и „Трезва мисъл", в. „Провинциален възход" — по 2 публикации, а по една са във в. „Македония", сп. „Утро", „Годишник на Великотърновската държавна девическа гимназия", сп. „Училищен преглед", като съществуват и три статии в непериодични сборници.

Другият много съществен дял в творчеството на Моско Москов, както казахме и по-горе, е „Художествени материали" — около 245 броя. За тях е валидно това, което и за досега посочените публикации, а именно, че: трудно установяваме точната им цифра поради факта, че някои от тях са отпечатани не само в един брой или книжка на определено периодично издание; едно и също заглавие откриваме публикувано едновременно на няколко места и т. н. Поради тази причина произведения с подобен характер регистрираме еднократно само при първата им поява, а по-нататък не. В началото са 7 стихотворения от 1884 г., намиращи се в пловдивското списание „Наука", а последната творба от тази група е в 1942 г., отново стихотворение, озаглавено — „Песен на отчаянието", но този път публикувано във великотърновския вестник „Борба".

Най-голям е броят им в 1889 г. — 12, от които 1 повест, 1 разказ и 10 стихотворения, след което е 1921 г. с 11 произведения — 1 легенда, 8 разказа и 2 стихотворения. По отношение на жанра естествено найголям дял заемат стихотворенията — около 75 на брой, следвани от разказите — 52, драските — 24, а по 4 са повестите и легендите. Послабо присъстват поемите, драмите, песните, басните, баладите, пътеписите, преданията, приказките, спомените, но тях все пак ги има, което само по себе си говори за богатото на идеи и жанрови похвати творчество на създателя им.

Според друг критерий — източник на публикуването им, първо място отреждаме на сп. „Илюстрация светлина“ с 42 материала, на великотърновските вестници „Най-ново време“ с 33, „Борба“ — 23, сп. „Труд“, отново от старата столица — 21, сп. „Искра“ (Шумен) — 14. Значително по-малко са те в другите периодични издания като напр.: в. „Македония“ (Русе), сп. „Младина“ (Шумен), сп. „Българска сбирка“, които са с по 9 материала, сп. „Съвременна илюстрация“ и „Общински вестник Велико Търново“ — с по 8, сп. „Наука“ (Пловдив) и сп. „Търновски епархийски вести“ — по 7, вестниците „Ново време“, и „Провинциален възход“ от В. Търново — с по 6 броя, списанията от Русе „Утро“ — 5, „Развитие“ и „Юноша“ с по 4 броя, в сп. „Светлина“ са 3, по две във в. „Литературни записки“ (Свищов), сп. „Економия и домакинство“, „Художествена култура“ и най-малко количество, само по 1 произведение, в сп. „Денница“, „Светулка“ (Плевен), „Наблюдател“ и във вестниците „Търновски новини“, „Търновски вестник на вестниците“, „Велико Търново“, „Великотърновска трибуна“ и „Сладкодумче“, които са все местни издания за града.

Освен личното творчество на Москов редно е да отделим внимание на преводите му, предимно от руски и френски език, които съвсем не са малко — около 75 произведения. От тях 62 са на книги и 13 — на статии, поместени в различни периодични издания. Интерес за нас представлява присъствието на редица автори от западноевропейската и руската класическа литература. Естествено е, че не можем да се спрем на всички тук, но бихме споменали авторите и заглавията на по-значимите от тях, като например романите на Алфонс Доде — „Порт-Тараскон. Последни приключения на знаменития Тартарен“[18] и „Тартарен Тарасконеца. Весел хуморист“[19] в превод от френски език и издадени през 1896 г., когато се появяват и три други превода на книги, но от руски език, дело на Николай Иванович Кареев, а на следващата 1897 г. още една от него. Откриваме също и две публикации на поемата „Болярин Орма“[20] от Лермонтов в 1892 г. в сп. „Утро“ (Русе) и в 1897 г. в сп. „Илюстрация светлина“. Отново в 1892 г. са два разказа от Ги дьо Мопасан[21], намерили място в списание „Труд“ (В. Търново), а в 1895 г. и романът му „Нашето сърце“[22]. Пълният превод на арабските приказки „Хиляда и една нощ“[23] в 5 тома се появява през периода 1897—1915 г., като първите два от тях претърпяват преиздания в 1912 г. В тях Моско Москов се е подписал с един от осемте си псевдонима, които е използвал — М. Велинов. В 1898 г. се появява превод от френски, но на небезизвестния Молиер[24], комедията — „Скъперникът“, преиздадена в 1914 г.

С основание можем да отбележим, че сред преводите на Москов най-осезателно присъстват произведенията на Томас Майн Рид, като първото от тях е романът „Огнена земя“[25] в 1898 г. от руски език, издаден отново в 1905 и 1910 г. Други произведения от него са „В северните страни. Роман“ от 1908 г., „По море. Роман. Из живота на африканци и американци“ от 1909 г., повестта „Животът сред индийците“ от 1927 г., на които сега не е време да се спираме, и т. н.

Налице е и превод на „Божествена комедия“ в проза от Данте Алигиери[26] в 1922 г., а от представителите на руската литература си заслужава да споменем още Фьодор Михайлович Достоевски[27] с оригинален превод на романа му „Престъпление и наказание“ от 1900 г., комедията в 5 действия — „Ревизор“ от Николай Василиевич Гогол[28] в 1907 г., преиздадена в 1917 г., повестта на Иван Сергеевич Тургенев[29] „Ася“ в 1918 г. и т. н., но не сме в състояние да се спрем на всички.

Не бива да пропускаме, че едновременно с личното творчеството и преводите на Москов, които проследихме, той участва в редактирането и издаването на 4 списания. Сред тях са първите 7 книжки на започналото да излиза в Русе от 1888 г. книжовно списание „Развитие“[30], съвместно с още 4 лица, по-късно на две годишнини (I. 1892–1893; II. 1894—1896) от месечното литературно-научно списание „Утро“[31], отново русенско, заедно с Д. Панайотов, на 5 броя от търновското — „Историческо четиво. Месечно списание с историческо общообразователно съдържание“[32], през единствената годишнина от съществуването му — 1903—1904, и на местното — „Търновски епархийски вести. Двуседмично епархийско издание. Списание за църковна организация, религия, изкуство и наука“[33] в годините 1929—1933. Освен на периодични издания Москов е редактор също и на петте тома от пълното издание на съчиненията на Майн Рид[34], обнародвани през периода 1926—1929 г.

Интерес от библиографско гледище представляват и 13 на брой рецензии, на които той е автор, посветени на трудове на значими лица от нашата и чуждестранна история и литература. Отнасят се за различни по жанр и народност произведения, но все пак преобладават за стихосбирките. Първата от тях е от 1888 г., поместена в списание „Развитие“ (Русе), за книгата на Евтим Дабев — „Тъгите ми. Стихотворения“[35], а последната е от 1930 г. за списание „Българска книга“[36], във вестник „Най-ново време“ (В. Търново).

В заключение към така проведения библиографски преглед, посветен на творческото дело на Моско Москов, би било добре да кажем, че въпреки желанието ни не можем да изчерпим докрай създаденото от него като цяло, а и това е твърде трудна задача поради богатия изворов материал. Тематиката на изследванията и публикациите на тази интересна личност с висок интелект, позволяващ му да работи в различни клонове на науката, както сами се убедихме в това, обхващат важни страни от обществено-икономическия, политическия и културен живот на Велико Търново и на редица други населени места. Може би авторът да бъде обект на едно по-нататъшно и по-обстойно изследване на всестранната му дейност, пречупена през друг ъгъл на времето, която отново да се яви като ярък пример в тези трудни години, и за голям брой други изследвачи, работещи в тази сфера.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Червенкова, Божидара.** Моско Москов 1863—1947. Био-библиогр. указ./Състав. Божидара Червенкова; Ред. Марин Ковачев; Худож. Марчо Караджов. — В. Търново: Окр. библ. „П. Р. Славейков“, 1984. 94 с.

[2] **Москов, Моско.** За старите времена.: (Разказ на една баба) / Състав... Приказка I. За чумата. — Търново: скоропеч. П. Х. Панайотов, 1886. 20 с.

[3] **Москов, Моско.** Борбата на дядо Трак със страшния змей; Циганския цар Шакир Манго и Педя човек — 40 педи брада. Три много интересни приказки. — Пловдив: Сполука (печ. Братски труд) [1940]. 24 с.

[4] **Москов, Моско.** Разкази./Моско Москов. — В. Търново: печ. Е. п. Христов, 1940. 32 с.

[5] **Москов, Моско.** Страничка от историята на черковната борба в гр. В. Търново. (По неиздадени още писмени и устни документи)/Моско Москов/ / Илюстр. светлина, 1914, № 7, с. 16—20; № 8—9, с. 14—20.

[6] **Москов, Моско.** Земетресението в Търново на 1 юни 1913. (Бележки на очевидец)/Моско Москов/ /Илюстр. светлина, 1914, № 10—12, с. 9—20; 1915, № 1, с. 9—13.

[7] **Москов, Моско.** Търново в древното си минало/Моско Москов/ / Илюстр. светлина, 1915, № 5—6, с. 2—6; № 7, с. 18—22.

[8] **Москов, Моско.** Друг нов дамаскин/Съобщава.../ /Бълг. сбирка, 1905, № 4, с. 213—218.

[9] **Москов, Моско.** Из историята на празника 11 май. (Случайна бележка) / Моско Москов/ /Илюстр. светлина, 1916, №7, с. 3.

[10] **Москов, Моско.** Нашите революционери — поети в делото на политическото ни освобождение. (По случай тридесет годишнината от освобождението ни)/Моско Москов/ /Бълг. сбирка, 1908, № 6, с. 359—369.

[11] **Москов, Моско.** Ив. Вазов и Търново/Моско Москов/ /Ново време (В. Търново), № 26—27, 23 окт. 1920.

[12] **Москов, Моско.** Задачите на нашето училище/Моско Москов/ / Илюстр. светлина, 1915, № 9—12, с. 11—15.

[13] **Москов, Моско.** За нашето гимназиално образование/Моско Москов/ /Юбилейна книга на В. Търновската народна мъжка гимназия „Св. Кирил“. — В. Търново, 1933, с. 127—128.

[14] **Москов, Моско.** По случай празника на българската книга. (Неофициален отдел)/Моско Москов/ /Търн. епарх. вести (В. Търново), 1933, № 21, с. 163—164.

[15] **Москов, Моско.** За Хисаря в Търново/Моско Москов/ /Най-ново време (В. Търново), № 37, 24 септ., 1920, с. 1—2; № 38, 1 окт. 1920, с. 1—2.

[16] **Москов, Моско.** Ученият пролетариат в България/Моско Москов/ / Илюстр. светлина, 1929, № 2—3, с. 2—4.

[17] **Москов, Моско.** Нашата младеж/Моско Москов/ /Общ. в-к В. Търново (В. Търново), № 6, 9 май, 1930, с. 44—47; № 7, 23 май, 1930, с. 50—53; № 9, 7 юни, 1930, с. 66—68; № 10, 17 юни 1930, с. 74—76.

[18] **Доде, Алфонс.** Порт-Тараскон: Последни приключения на знаменития Тартарен/Алфонс Доде; Прев. от фр. Моско Москов. — В. Търново: изд. и печ. П. х. Панайотов, 1896. — 172 с. III с.: с 1 л. портр.

[19] **Доде, Алфонс.** Тартарен Тарасконеца. Весел хуморист: Роман/Алфонс Доде; Прев. от фр. Моско Москов. — В. Търново: изд. и печ. П. х. Панайотов, 1896. — 102 с. II с.

[20] **Лермонтов, [М.]** Болярин Орша: Поема от Лермонтов/[М.] Лермонтов; Прев. Моско Москов/ /Утро (Русе), 1892, № 1, с. 2—4.

[21] **Мопасан, Ги дьо.** Самотията: Разказ/Ги дьо Мопасан; Прев. Моско Москов/ /Труд (В. Търново), 1892, № 5, с. 618—623.; МОПАСАН, Ги дьо. Раскаяние: [Разказ]/Ги дьо Мопасан; Прев. Моско Москов/ /Труд (В. Търново), 1892, № 6, с. 730—735.

[22] **Мопасан, Ги дьо.** Нашето сърце: Роман/Ги дьо Мопасан; Прев. от фр. Моско Москов. — В. Търново: книж. Т. Джамджиев (книгопеч. Х. Т. Фъртунов), 1895. 192 с.

[23] **Хиляда и една нощ: Араб. приказки.**/Пълен прев. М. Велинов [Моско Москов]. Кн. 1—5. — В. Търново: Н. П. Недялкович, печ. П. х. Панайотов, 1897—1914.

Т. 1. 1897. IV. — 183 с.: с ил.

Т. 2. 1899. — 179 с.: с ил.

Т. 3. — В. Търново: Цаню Николов, печ. Н. М. Церовски, 1911. — 224 с.

Т. 4. — В. Търново: Цаню Николов, печ. Х. Т. С. Фъртунов, 1913. — 264 с.: с ил.

Т. 5. — В. Търново: Цаню Николов, печ. Х. Т. С. Фъртунов, 1915. — 224 с.

2. изд. Кн. 1—2./Пълен прев. Моско Москов. — В. Търново: печ. Х. Т. С. Фъртунов, 1912.

Т. 1. — 179 с.: с ил.

Т. 2. — В. Търново: Цаню Николов, печ. Х. Т. С. Фъртунов. 172 с.

[24] **Молиер.** Скъперникът: Комедия/Молиер Прев. от фр. Моско Москов. — Търново: книж. Е. п. Христов (Варна, печ. Зора), 1898. 64 с.

[2. изд.]. — Варна: книж. К. Евстатиев (печ. Д. Тодоров), 1914. 64 с. (Клас. Библ. № 4)

[25] **Рид, Томас Майн.** Огнена земя: Роман/Томас Майн Рид; Прев. от рус. [Моско Москов]. — Ва-рна: книж. К. Евстатиев, 1898. V, 128 с.

2. изд. — В. Търново: Цаню Николов, [печ. Н. М. Церовски], 1905. V, 119 с.

3. изд. — В. Търново: Цаню Николов, [печ. Н. М. Церовски], 1910. 140 с.

[26] **Данте Алигери.** Божествена комедия. Ад. Чистилище. Рай.: (Поема, приспособена за младежта)./Данте Алигери; Прев. от фр. [в проза] Моско Москов. — Търново: Е. п. Христов, 1922. — 105 с. — (Библ. Видни писатели № 7—8)

[27] **Достоевски, Фьодор Михайлович.** Престъпление и наказание: [Роман]/Фьодор Михайло-вич Достоевски; Прев от ориг. [Моско Москов]. Кн. 1—2. — Търново: Хр. х. Панайотов, 1900. — 176 с.

[28] **Гогол, Николай Василиевич.** Ревизор: Комедия в 5 действия/Николай Василиевич Гогол; Прев. Моско Москов. — Търново: книж. Е. п. Христов, 1907. — 125 с.

[2. изд.]. — Търново: книж. Е. п. Христов, 1917. — 116 с. — (Библ. Видни писатели № 4—6).

[29] **Тургенев, Иван Сергеевич.** Ася: Повест/Иван Сергеевич Тургенев; Прев. Моско Москов. — 2. изд. — Шумен: книж. П. Кънчев, 1918. — 90 с. — (Попул. библ. № 60—62 в.).

[30] **Развитие.** Книжевно списание. Излезва два пъти на месеца: на 15 и 30 число. / Ред. — изд. Д. П. Смедовский, Ив. Т. Йонков, Моско Москов, Т. Ц. Трифонов, Г. Ю. Кирков. — Русе: п-ца Ст. Ив. Роглев.

I. 1—7 15 апр. — 15 юли 1888.

[31] **Утро.** Месечно литературно-научно илюстровано списание./Сътр. — изд. Д. Панайотов, Моско Москов. — Русе.

I. 1—12 май 1892 — май 1893.

II. 1—7 ян. 1894 — март 1896.

[32] **Историческо четиво.** Месечно списание с историческо общообразователно съдържание/Ред. Моско Москов. — Търново: п-ца Фъртунов.

I. 1—5 окт. 1903 — [февр.] 1904.

[33] **Търновски епархийски вести.** Двуседмично епархийско издание. Списание за църковна организация, религия, изкуство и наука. — В. Търново: п-ца Ст. Фъртунов.

VIII—XII 1—22 15 ян. 1929—31 дек. 1933.

[34] **Рид, Томас Майн.** Пълно издание на Майн Ридовите съчинения Т. I—V./Под ред. на Моско Москов. — Търново: Е. п. Христов, [1926—1929].

I. Огнена земя, 1926. — 78 с.: с 1 л. портр.

II. В северните страни. [1926]. — 64.

III. Ловци на бобри, [1926]. — 64 с.

IV. По море, [1927]. — 127 с.

V. Приключения по наводнената гора/Прев. М. Москов, [1929]. — 160 с.

[35] **Тъгите ми,** стихотворения от Е. К. Дружелюбова/ /Развитие (Русе), 1888, № 1, с. 31—32.

За книгата на ДАБЕВ, Евтим. Тъгите ми.: Стихотворения/Евтим Дабев. — Габрово, 1886.

[36] **Българска книга...** (Хроника)/ /Най-ново време (В. Търново), № 267, 3 апр. 1930.

ЛИТЕРАТУРА

Библиография на българската библиография. 1852—1944. /Състав. Христо Тренков и др.; [С предг. от Зорница Петкова]. — София: Нар. библ. „Кирил и Методий“, 1981. 312 с.

Булева, Анелия и др. Стопанска и социална книжнина в България: Библиогр. на бълг. книги и статии от началото до днес. 1850—1945. / Анелия Булева, Наталия Буссе; Под ред. на Тодор Владигеров. — Свищов: ВУССН, Инст. за стоп. изследвания, 1948. — VI. 952 с.

Български книги 1878—1944: Библиогр. указ. (Азбучна поредица). Т. I. — VIII. /Под. общ. ред. Димитър Иванчев. — София: Нар. библ. „Кирил и Методий“, 1978—2000.

Иванчев, Димитър И. Български периодичен печат. 1844—1944. Анот. библиогр. указ. /Състав. Димитър Иванчев; Под обща ред. Т. Боров, Г. Боршуков, Вл. Топенчаров. Т. I—III. — София: Наука и изк., 1962—1969.

Ковачев, Марин. Моско Москов/Марин Ковачев / / Лясковец в миналото: [Сборник] /Ред. кол. Петър Славчев и др. — В. Търново, 1994, с. 449—460.

Др. ред. Христо Глушков, Тодорка Драганова.

Минев, Димо. Моско Москов/Димо Минев / / [Седемдесет и пет] 75 години Туристическо дружество „Трапезица“ 1902—1977. — В. Търново, 1977, с. 134.

Попйорданова, Николинка. Първият директор на библиотеката /Николинка Попйорданова / / Библиотекар, 1989, № 11, с. 15—22.

Червенкова, Божидара. Моско Москов. 1863—1947: Био-библиогр. указ. /Състав...; Ред. Марин Ковачев. — В. Търново: Окр. библ. „П. Р. Славейков“, 1984. 94 с.

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник

Научна конференция, Велико Търново, 2003

БОРБАТА НА ТЪРНОВЦИ ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА МОСКО МОСКОВ

Светлозара **ЧЕПКЪНОВА-СТАНЕВА**

Научноизследователската дейност и творческите интереси на Моско Москов са свързани до голяма степен с миналото и историята на Велико Търново, града, в който той живее и работи от 1892 г.

Борбата на търновци за църковна независимост съвсем логично предизвиква интереса на изследователя М. Москов. През 1915 г. той написва книгата „Търново в черковната борба“[1]. Втората му книга, озаглавена „Борбата ни за църковна независимост“, излиза през 1933 г.[2] Негови статии, посветени на тази тема, са поместени в отделни броеве на списанията „Търновски епархийски вести“ от 1933, 1934 и 1942 г.[3] и „Илюстрация светлина“ от 1914 г.[4] В 14 последователни броя на Общински вестник „Велико Търново“ от 1928 г. е отпечатано изследването му „Управлението на Велико Търново преди нашето освобождение“[5]. С изключение на първите два броя в него подробно са разгледани събитията в Търново, свързани с църковната борба.

Подчертавайки ролята и мястото на Търново в националната ни история като столица и седалище на българския патриарх през Средновековието, М. Москов се спира на политиката на гръцката патриаршия да асимилира българското население и на произтичащата от това опасност да се унищожи чувството за национална принадлежност у сънародниците ни. Той подробно описва всички форми, през които минават тези усилия на фанариотите: изборът само на гръцки духовници, много от които невежи и неграмотни, разпространението на нравствена поквара, отстраняването на българския език от църквите, училищата и писмените документи. Така постепенно и неусетно българите в градовете, страхувайки се да не бъдат обявени за варвари, започват масово да се гърчеят. В същото време в селата, където ревниво се пази българският дух, гърците, според М. Москов, са превърнали населението в „непросветена маса“, държана в невежество[6].

Изследователят прави най-обща характеристика на поведението на търновските митрополити от първите десетилетия на XIX век, тоест времето, когато народното недоволство прераства в брожение, а след това в открита борба. Той подчертава стремежа на всеки един от тях да разпространява елинизма и да преследва всичко българско.

Митрополит Иларион Критски (1821—1838) полага неимоверни усилия за налагането на гръцката просвета. По негово време в Търново е открито гръцко училище, посещавано от момчета и момичета, и гръцко класно училище, в което се изучават съвременен гръцки език и граматика, старогръцки, произведенията на древните автори. Авторът подчертава, че Иларион е от онези фанариоти, слуги на патриаршията, чиято единствена цел е „да претопят българщината в гръцкото море“[7].

Панарет, според М. Москов, предизвиква възмущението на търновци с безобразното си поведение и униженията, на които подлага българските свещеници. По негова заповед са затворени църквите в много села. Всичко това става причина населението да издигне искането той да бъде заменен с българина Неофит Бозвели, един от организаторите на акцията срещу Панарет и на църковната борба в този край[8]. Прошенията, изготвени по този случай, са подписани от първенците на 16 кази в Търновска епархия и отнесени в Цариград през пролетта на 1839 г. от специални пратеници. Според някои изследователи това са Никола Кетенджиоглу от Търново, х. Стойко Бончоолу от Елена и Калчо Басмаджията от Габрово, а според други — Иван Карамаринов, Никола Кетенджиоглу, х. Койчо х. Славов и Калчо Басмаджията[9].

Така търновци поставят за първи път въпроса за заменянето на гръцки духовник с българин. В този смисъл движението в Търновска епархия от 1839—1840 г. против митрополит Панарет може да се счита за начало на всенародната борба за църковна независимост[10]. М. Москов твърди обаче, че горепосочените българи са изпратени от гъркоманите в града, за да настояват за назначаването на Неофит Византиос за търновски митрополит. Според него водеща роля в акцията в подкрепа на Неофит има Димитър Бегликчията, един от местните първенци и виден търновски търговец[11]. Той е женен за една от сестрите на Никола Пиколо — Мариола, и е баща на доктор Петър Протич, виден представител на възрожденската ни интелигенция.

Неофит Византиос, който пристига в Търново на 1 август 1840 г., продължава политиката на гръцката патриаршия. Осигурил си подкрепата на турската администрация и на гъркоманите в града, той организира преследването на видните участници в църковната борба. Поведението му отново предизвиква вълна от негодувание в Търновско. В своите изследвания М. Москов се спира много подробно на събитията, съпътстващи пребиваването на Неофит Византиос в града през годините 1840—1846 и 1849—1857. Той пише за многобройните махзари и прошения, подготвени в Търново и региона, особено след Кримската война, когато борбата за църковна независимост се разгаря с нова сила. Изследователят коментира поведението на българското население, разделено на противници и поддръжници на Неофит. Пише за пътуванията до Цариград на представителите на двата лагера и действията им пред Високата порта, целящи съответно да предизвикат отзоваването на Неофит Византиос от Търново или да го подкрепят[12].

Авторът дава сведения за оформилите се две партии в града и дейността на водачите им. Спира се и на скандала, избухнал във връзка със събирането на беглика по време на Кримската война, при който е злепоставен х. Минчо х. Цачев, известен търговец и един от водачите на търновци в църковната борба[13].

Интригите и скандалното поведение на Неофит Византиос въвличат в борбата и представителите на турската администрация, които се опитват да защитят българското население. Тяхното ангажиране в събитията, съпътстващи борбата на търновци за църковна независимост, става причина за неколкократната смяна на окръжния управител, на служителите в конака и на кадията[14]. М. Москов отделя внимание на пътуването на търновската делегация, включваща трима българи и шестима турци, която отнася един от махзарите против Неофит в Цариград. Авторът отчита приноса и помощта на турските представители, които успяват да убедят министъра на външните дела Али Галиб паша в правотата на търновци и смисъла на нейната борба, насочена единствено срещу гръцкото духовенство[15].

За първи път, убедително и аргументирано, М. Москов се опитва да докаже, че въстаническият опит от 1856 г. (въстанието на Капитан дядо Никола) е изцяло дело на търновския митрополит, с което той цели да злепостави търновци пред централната власт и да докаже, че борбата им против гръцката патриаршия всъщност има политически характер. Авторът подчертава, че Никола Филиповски е протеже на Неофит, а десетината лясковски младежи, тръгнали с него, са подведени от свещеник Стоян Брусев — също приближен на митрополита[16].

През март 1857 г., след 14-годишна борба срещу Неофит Византиос, той е отзован окончателно от града. Една година по-късно в Търново пристига новият митрополит Григорий. Отношението на населението към гърка е открито враждебно и съпроводено с много конфликти. В своите изследвания М. Москов отделя внимание на пребиваването и на последния гръцки владика в Търново. Той проследява всички опити на българите да направят непоносим престоя му в търновската митрополия. Те отказват да плащат владичина, забраняват му да влиза като духовно лице в храмовете в града (можел да влиза в църква само като обикновен мирянин), заставят свещениците да служат на църковно-славянски и не им позволяват да посещават митрополията. М. Москов разказва и за подготвения в Браила заговор срещу Григорий, във връзка с който от Румъния пристигат в Търново през 1864 г. група българи. Сред тях са Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Димитър Дишлията и търновецът Никола Странджата[17].

В края на 60-те г. на XIX в. назряват събития от вътрешен и международен характер, които дават възможност на българите още по-решително да поставят въпроса за своята църковна независимост. Възползвайки се от създадената обстановка, населението в Търново пристъпва към крайни действия. М. Москов подробно описва последните месеци от престоя на Григорий в Търново и безкомпромисното отношение на търновци към него. Така на 25 и 26 януари 1867 г. тълпа обгражда митрополията и настоява да се срещне с Григорий, за да го предупреди да напусне града. На следващия ден всички търговци и занаятчии от пл. Баждарлък се отправят към митрополията. Дори след намесата на турската власт и на цяло отделение войска духовете не се успокояват. Търновските младежи предприемат обиколка в съседните села, за да активизират действията на населението. В същото време те организират протести въпреки предупрежденията на властта, че смутителите на реда ще бъдат наказани. Така митрополията е обсадена от разгневените граждани и дошлите от селата християни. Тези решителни действия принуждават мютесарифа да обещае, че Григорий ще напусне незабавно града[18].

В своите изследвания, посветени на църковната борба, М. Москов отделя специално внимание на дейността на х. Николи х. Димов и приноса му като един от водачите на търновци в тази борба и техен представител в Цариград след 1856 г. Той разказва за открития сблъсък още през 1850 г. на младия търговец с Неофит Византиос. Отделя място и на конфликта му със секретаря на митрополията Мегавулис, в който се стига до физическа разправа между двамата. Тази случка предизвиква х. Николи да заяви, че ще жертва цялото си състояние за изгонването на гръцкото духовенство от Търново[19]. Авторът подробно проследява неговата дейност в Цариград; достойното му поведение като един от тримата българи, взели участие във всенародния събор, свикан от Патриаршията през 1858 г.; участието му в събитията по време и след Великденската акция от 3 април 1860 г. в българската църква „Св. Стефан“; включването му в протестите на цариградските българи по повод изпращането на тримата български владици — Иларион Макариополски, Паисий Пловдивски и Авксентий Велешки на заточение. В най-критичните моменти х. Николи поддържа контакти и разчита на подкрепата на великия везир Али Галиб паша, който симпатизира на българите, тъй като в жилите му тече българска кръв[20].

Родолюбивото чувство на х. Николи е засегнато от речта на Каратеодоридис, представител на гърците в Одрин, произнесена при закриването на църковния събор в Цариград на 16 февруари 1860 г. В нея той твърди, че българите нямат право на църковна независимост. М. Москов дава висока оценка на отпечатаната в отговор на това брошура на х. Николи, в която той напомня, че сънародниците му са имали своя църква, патриарх и духовенство, и заявява дълбоката си увереност, че това време неминуемо ще се върне[21].

Три от статиите на М. Москов са посветени на съдбата на книжовното наследство от Второто българско царство (тъй наречената митрополитска библиотека), съхранено в църквата „Св. Петър и Павел“. Неговото унищожаване е свързано с името на гръцкия митрополит Иларион Критски, който попада случайно на скривалището, съхранило книжнината, при опит да се направи вход към олтара на църквата от юг. Авторът критикува онези историци, които отричат достоверността на това. Като доказателство за случилото се М. Москов цитира „Месецослов на Българската книжнина“ от 1859 г., в който се коментира това събитие и който е издаден двадесетина години след смъртта на Иларион. Тогава, според него, все още е имало живи свидетели на случилото се.

През 1929 г. в Общински вестник „Велико Търново“ М. Москов публикува превода на статия, която, по негови сведения, е поместена в книгата на Хр. Даскалов „Възраждането на българите“ и препечатана през 1858 г. в руско списание, чието заглавие той не споменава. В статията е направен преглед на обстановката в Търново. Описана е подробно борбата на населението за църковна независимост, отделено е място на безредиците в църквите, когато търновци унищожават гръцките книги, за да принудят свещениците да служат на църковно-славянски. Следва пълно описание на събитията, свързани с изгарянето на българската книжнина. Подчертано е достойното поведение на занаятчиите от Асенова махала, отведени в митрополията, където Иларион Критски безуспешно се опитва да ги застави да хвърлят разгорени въглени върху ръкописите[22]. Към това събитие М. Москов се връща през годините 1933, 1934 и 1942, за да го коментира отново[23].

Важен момент в борбата за църковна независимост представлява решението на търновци да открият духовна семинария в града. За тази идея М. Моско пише в статия от 1931 г., поместена в Общински вестник „Велико Търново"[24]. Целта, според него, е била да се подготвят будни младежи за свещеници и учители, „за да може да се издигне нравствено и умствено нашето духовенство и да се засили неговият авторитет, за да може окончателно да се побългари църковната служба". На 21 май 1859 г., според разказа на автора, се събират видните граждани и представители на еснафа. Те избират 14 първенци, на които е възложена задачата да работят за осъществяването на това начинание, подкрепено и от турската власт в града. Било решено за директор на „епархиалната" семинария да бъде поканен видният възрожденец Неофит Рилски, тогава калугер в Рилския манастир. М. Москов отчита и причините, поради които е осуетено откриването ѝ — нежеланието на съседните селища да подкрепят начинанието; Великденската акция и последвалите я събития, които ангажирват вниманието на търновци; изострените взаимоотношения с гръцкия митрополит в града.

Темата за борбата на търновци за църковна независимост, продължила повече от три десетилетия, присъства трайно в научноизследователската дейност на М. Москов. Интересът му към нея не секва почти до неговата смърт. В своите изследвания той разглежда многократно основните етапи и моменти на църкоовната борба, като ги обогатява с нови факти и коментари.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Москов, М.** Търново в черковната борба. Търново, 1915.

[2] **Москов, М.** Борбата на търновци за църковна независимост. Търново, 1933.

[3] **Москов, М.** Борбата ни за църковна независимост. (Неофициален отдел). — Търновски епархийски вести, 1933, № 15, 16, 17; **Москов, М.** Горена ли е старата библиотека в Търново? (Неофициален отдел). — Търновски епархийски вести, 1933, № 21, 1934, № 1—2; Изгарянето на Търновското митрополитско книгохранилище библиотека. — Търновски епархийски вести, 1942, № 8—9.

[4] **Москов, М.** Странички от историята на черковната борба в гр. Велико Търново (по неиздадени още писмени и устни документи). — Илюстрация светлина, 1914, № 7, 8—9.

[5] **Москов, М.** Управлението на Велико Търново преди нашето освобождение. — Общ. в-к „В. Търново“, № 6 до № 21, 1928.

[6] **Москов, М.** Борбата ни за... — Търновски епархийски вести, 1933, № 15, 115—116; № 16, 121—122.

[7] **Москов, М.** Търново в черковната борба. Търново, 1915, 4—5.

[8] Пак там, 6—7.

[9] **Ников, П.** Възраждането на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, 31—33; **Янков. Т.** Първенството на великотърновци. — Общ. в-к „В. Търново“, № 5, 27 апр. 1928.

[10] **Чепкънова-Станева, С.** Участието на търновци в борбата за църковна независимост. — В: Култура, църква и революция през Възраждането. Сб. Сливен, 1995, с. 227.

[11] **Москов, М.** Управлението на... — Общ. в-к „В. Търново“, № 13, 22 юни 1928; **Москов, М.** Търново в черковната..., 20—22.

[12] **Пак там,** 15—17.

[13] **Москов, М.** Управлението на... — Общ. в-к „В. Търново“, № 9, 25 май 1928, № 10, 1 юни 1928.

[14] **Пак там, № 11—12, 8 юни 1928.**

[15] **Москов, М.** Търново в черковната..., 21—22.

[16] Пак там, 27—29.

[17] Пак там, 30—32.

[18] **Москов, М.** Управлението на... — Общ. в-к „В. Търново“, № 15, 6 юли 1928.

[19] **Пак там,** № 15, 6 юли; № 19, 3 август; № 20, 10 август 1928.

[20] **Пак там,** № 16—17, 20 юли 1928; Борбата на ... — Търновски епархийски вести, 1933, № 16, с. 123.

[21] **Изгаряне** на търновската библиотека. Прев. М. Москов. — Общ. в-к „В. Търново“, № 24, 21 декември 1929.

[22] **Москов, М.** Горена ли е ... — Търновски епархийски вести, 1933, № 21; 1934, № 1—2; 1942, № 8—9, с. 5.

[23] **Москов, М.** Мисълта за откриването на духовна семинария във Велико Търново през 1859—1860 г. — Общ. в-к „В. Търново“, № 22, 12 дек. 1931.

[24] **Пак там,** с. 31.

СПОМЕНИ НА МОСКО МОСКОВ ЗА ОБЯВЯВАНЕ НА НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ – 1908 Г.

Виолета ПАВЛОВА, Юлия ДЕНЧЕВА

На 22 септември (5 октомври) 1908 г. в старопрестолния град В. Търново, в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ княз Фердинанд I тържествено провъзгласява с „Манифест към българския народ“ „съединената на 6 септември 1885 г. България за независимо Българско царство“.

Икономическото укрепване и политическото стабилизиране на държавата в началото на XX в. дават възможност на правителството на Демократическата партия с министър-председател Александър Малинов да подготви и обяви българската независимост, поставяйки Европа пред свършен факт.

С този дипломатически акт са отхвърлени несправедливите клаузи на Берлинския договор от 1878 г. — изплащане на годишен васален данък, участие в погасяването на турския държавен дълг, ограничаването на външнополитическите и дипломатическите инициативи на страната. Ликвидира се чуждата собственост и експлоатацията на Източните железници в Южна България, премахнат е капитулационният режим в страната. Постига се окончателно национално и държавно обединение на Северна и Южна България и се укрепва суверенитетът на държавата. Завършва се възстановяването на българската държава. Отбелязва се нов успех в осъществяването на националния идеал — обединена Санстефанска България. В юридическо отношение България се нарежда като самостойна и равноправна държава сред балканските и европейски държави.

Спомените за обявяване на независимостта на България са малко на брой. Това се дължи на характера на събитието, което е един дипломатически акт. Спомени са написали членове на демократическия кабинет на Ал. Малинов, дипломати, обществени дейци и съвременници на събитието[1].

Целта на настоящия труд е да бъдат публикувани спомените на Моско Москов, неизвестни на широката публика. Като съвременник на разглежданото събитие чрез бележките в дневника си той е оставил ценни данни и интересни впечатления за търновския акт.

Моско Груев Москов е роден на 12 септември 1863 г. в гр. Лясковец. Първоначалното си образование получава в родния си град, а след това постъпва в Петропавловската духовна семинария. Продължава образованието си в Одеса и Женева. Учителства в Лясковец и Русе. От 1892 г. се установява завинаги във В. Търново като учител по български език и литература в Мъжката и Девическата гимназия. Когато през 1922 г. се открива Великотърновската народна библиотека, той е първият ѝ директор. М. Москов е с много активно присъствие в обществения живот на В. Търново. Той се проявява като книжовник, писател, историк, археолог, общественик, туристически деятел, сказчик и популяризатор. Според Иван Вазов, Москов е „един от най-компетентните познавачи на миналото на Търново“. Умира на 12 февруари 1947 г., оставяйки огромно литературно и историческо наследство[2].

През целия си живот Москов проявява интерес към обществено-политическия живот в страната. Това личи от кратките бележки в личния му дневник. Спомените му за независимостта представят цялостно събитието. Той отразява различните етапи в осъществяването му: „инцидента Гешов“, стачката на служителите по Източните железници, напрежението в българо-турските отношения, тържественото провъзгласяване на независимостта на България във В. Търново и признанието на великите сили. Решението за обявяването на независимостта се пази в тайна, за да се избегне евентуално противодействие от европейските държави. Поради това в предлаганите тук спомени има някои неточности. М. Москов представя обявяването на независимостта главно като патриотичен акт, желан от българския народ.

Дневникът е написан на обикновен тефтер с много нечетлив почерк. Съхранява се в Музея на градинарството, гр. Лясковец[3]. Воден е нередовно за периода 1903—1918 г. При публикуването на спомените текстът е предаден дословно. Запазени са всички характерни особености на езика на автора, като са осъвременени пунктуацията и правописът. Съкратени са части, които не се отнасят пряко до интересуващото ни събитие или не са разчетени. Това е отбелязано с многоточие. В квадратни скоби са поставени всички добавки към съдържанието, направени за по-голяма точност и яснота.

Тук за пръв път публикуваме отделни части от дневника на М. Москов, касаещи обявяването на независимостта на България.

11 юли 908 — се провъзгласи в Турция Конституцията от 1876 г.[4] Няколко офицери се отделиха от армията и с няколко войника се обявиха против държавната наредба. Към тях се присъединиха и други и тъй младотурската партия успя. В Солун и в други градове се облепиха обявления и се провъзгласи свобода на печата, на словото, държаха се митинги. Най-сетне и султанът на 11 юли се принуди да провъзгласи конституцията от 1876 год., като се говори даже и за депутати и Нар[одно] събрание.

16 юли 908. Вестниците донасят по-солени подробности за движението в Турция. Още миналата година младотурските комитети имали съвещания върху взаимна и по-сериозна работа в политиката на Турция. Решили да отпечатат възвания и да ги пръснат между войската. Направили това. И наистина намерили съмишленици. От друга страна, английският дипломат Е[дуард] Грей предал проект да станат реформите. Турското правителство разбрало, че ако не се въведат някои реформи в държавата, ... и се решава на конституция. Освен това Австрия и Русия гледали само да станат спорове и да се възползуват. Турция предвиждала това и прибягна до реформи. Нашият княз при тия съдбоносни времена се разхожда вън от България. Той не се смущава от нищо. Гледа си кефа. Пише се, че министрите го викали да се върне (?). В Турция много затвори били отворени и затворниците освободени. Паспорти няма вече — свободно могат вече българите да минават турската граница. Даже пишат вестниците, че се устройва увеселителен трен за Солун.

Септември 1908. Чиновниците по източните направиха стачка. Българското правителство завзе тия железници със свои служители[5]. Стачката се прекрати, обаче правителството ни не рачи да отстъпи железниците на компанията. Появи се голямо недоразумение между България и Турция. Турция протестира. Князът иска да откупи право на експлоатация. Към тоя инцидент се прибави друг по-раношен. А той е: при приемането на консулите един паша [Тевфик] не дал ония почести на нашия дипломатически агент [Иван Стефанов] Гешов и той се докачил и напуснал Цариград. Поиска се да се уреди инцидента, но турците настояваха, че не могат да дадат чест на агента на една зависима от тях държава, каквато чест дават на другите евр[опейски] агенти. Почна да се говори за независима България. Митинги станаха при София да не се връща железницата на компанията.

Князът още липсва от България. Стана вече няколко месеца не се завръща. Бил при австрийския император. Вестниците пишат, че той сам водел вънкашната политика, без да съобщава нещо някому. Той бил оръдие на Австрия в тия времена, когато заедно с провъзгласяването на конституцията в Турция Австрия много ще изгуби. Затова тая държава държи нашия княз в ръцете си да прави смутове и тревоги в Европа. България губи симпатията на др[угите] държави.

В София се говори за независимост.

21 септември 908. Няколко запасни офицери били залепили обявления по улиците да канят гражданите на митинг, но полицията скъсала тия обявления и забранила митинга. ...

22 септември 908. Провъзгласяване на независимостта ни.

Сутринта отидох на училището, ученици и учители по улиците. Иде съобщение от управителя да отидат учителите на гарата да срещнем княза. Отиваме и чакаме на гарата до 11 часа. Там беше окр[ъжният] управител М. Радославов, кметът Вителов, комендантът и др. официални лица. Дойде една само машина (локомотив) и съобщи, че князът чака на спирката в Долна махала. Тутакси всички тръгнаха, кой с пеши, кой с фаетон. В това време князът слезнал на спирката и с адютанта си отишли пеша до черковата „Св. Четиридесет“ и се разходили из двора и дори седнал на двора. Пристигнали сетне министрите и управителят и кметът. Той навярно е мислил сам какво ще стане. Влизат в черкова „Св. Четиридесет“ и след като ..., той [Фердинанд] от трона си прочете манифеста, в който се говори: Освободена България показала способности да живее, но среща спънки и иска да ги махне. Това е желанието на народа и той провъзгласява независимостта на държавата си — Сев[ерна] и Южна България. Малинов доста развълнувано каза да се именува [князът] „светлий цар“. Сетне отидоха в черковата митрополитска [„Св. Петър и Павел“]. След това хорът ..., цар Фер[динанд и] министрите дойдоха на Хисаря [х. Царевец] и току след двара на Хисаря по югозападните двари на бракованата гимназия, гдето имаше една малка построена барака, окичена със зеленина. Влезна Фердинанд и министрите. След това Малинов прочете пред народа манифеста. Вителов, кметът, каза, че е велик акта и царят ще намери подкрепа у народа. Князът стъпи на стола и каза, че благодари на търновчани за всичко и обичта на търновци [му] е много скъпа. След това се отместиха по дварите към изток и местният фотограф ги сне. Към 2 часа всички се разотидоха.

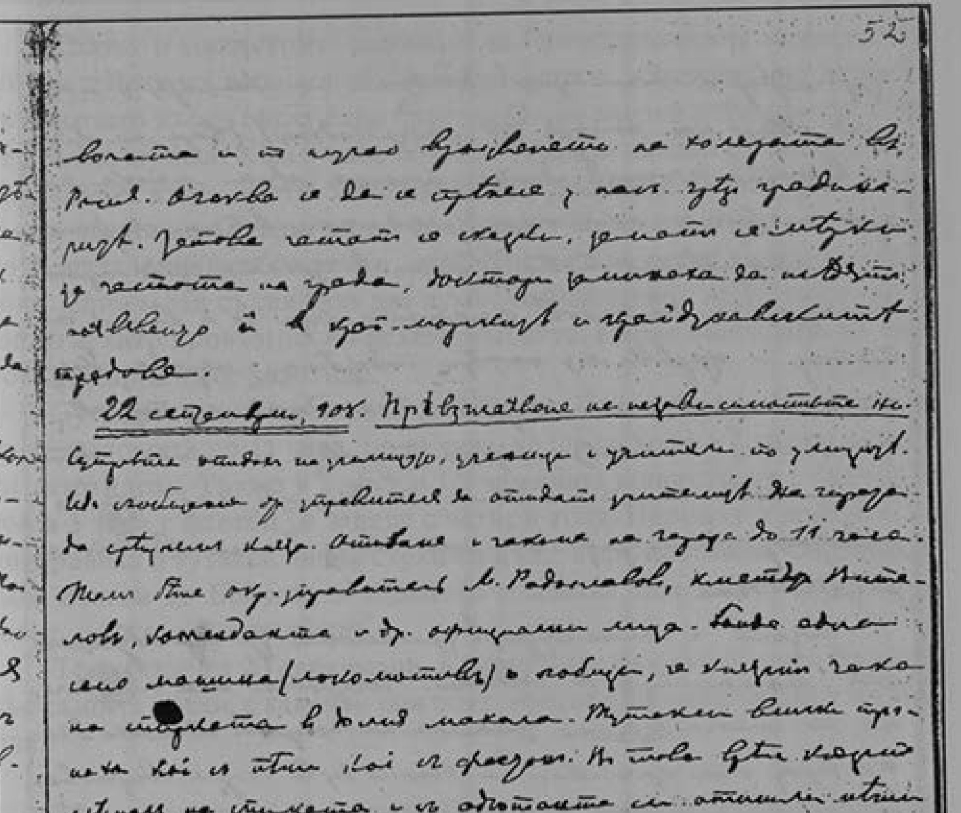

Страница от дневника на Моско Москов

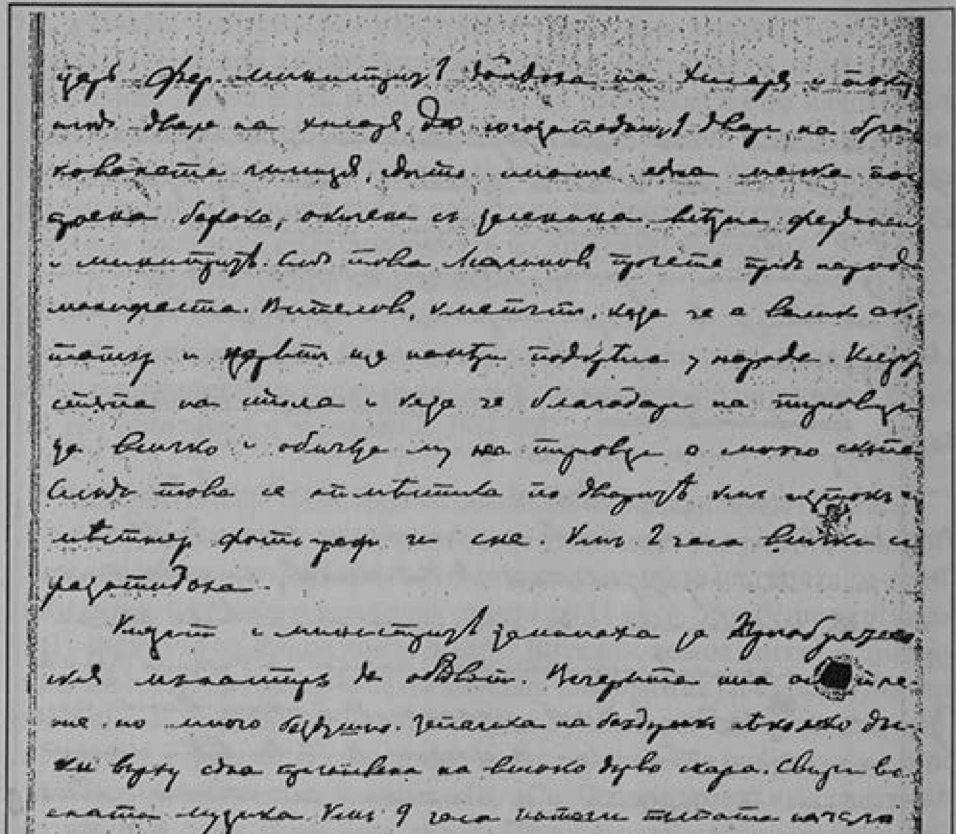

Страница от дневника на Моско Москов

Князът и министрите заминаха за Преображенския манастир да обядват. Вечерта имаше осветление по много ... Запалиха на Баждарлък няколко дъски върху една приготвена на високо дърво скара. Свири военна музика. Към 9 часа потегли тълпата начело с гамените към Славковата къща, гдето беше царят на аудиенция. Някои от тълпата имаха свещи по 10 пари или 5 стот[инки]. Музиката напред, стигнаха до къщата и почнаха да викат „ура“. Князът или царят излезна на балкона. Един млад съдия каза две думи, че Фердинанд направил големи заслуги, като провъзгласил независимостта. Царят благодари на търновци. Народът се разотиде.

Сутринта щеше да си ходи за Габрово. Чакахме го на Марно поле, пред казармата до 11 часа, но се каза, че ще си ходи в 2 часа и всички си разотидоха. Тъкмо в 2 часа и 1/2 заминаха министрите с фаетон, а той в 3 часа с фаетон се зададе с четири коня. Народът и войската го поздравиха и тутакси ливна страшен дъжд с гръмотевици. Фердинанд едва стигна до Белчовата воденица и влязъл там да си почине под завет, докато замине дъжда.

Това беше на **23 септември**. Князът бил обут със същите ботуши, със същите дрехи, с каквито бил обут, когато дошъл пръв път в България.

23 септ[ември] – 8 август[6]. През това време не станаха особени събития. Говори се за война, за мир. Свикаха се по три набора за всеки случай. Турците правиха бойкот на австр[ийските] стоки. Най-сетне почна да се говори настоятелно за конференция, която да разгледа новото положение и да реши работите.

8 август 908[7]. [П.] Димитров и [Ив.] Стоянович заминаха в Цариград да преговарят за условията, с които може Турция да признае нашата независимост. Преговорите не се продължиха много време, защото турците искаха много пари и делегатите се върнаха[8]. Тръгнаха всички, като се мислеше за сигурна война.

15 август[9] се отвори Народното демократическо събрание. „Царят“ с царицата биле срещнати в Народното събрание, в залата. Всички депутати, така също и тронното слово и отговора признаха независимостта, но за царството негодуваха, а Земеделската партия осъди и едното, и другото, като ненавременни и ... за народа. Дори демократите от Радикалната партия не поздравиха, не се поклониха при влизането на Фердинанда. И техните речи бяха насочени против провъзгласяването на царство.

Октомври. Министър Ляпчев замина за Цариград да преговаря с турското правителство за някаква си спогодба. Само се говори, че Турция иска около 2 000 000 лв. глоба, за да се съгласи да признае независимостта.

1 ноември 908 ...

Ляпчев отиде в Цариград да преговаря. Всичко се държи в тайна. През това време вестниците пишат, че България в съгласие с Австрия решила да наруши евр[опейския] мир. Фердинанд се обвинява, че дал някакви си обещания на Австрия да държи Сърбия да не нападне на Австрия, като присъедини Австрия, Босна и Херцеговина към себе си.

...

23 декември 908 ...

Преговорите ни с турците вървят много бавно. Ляпчев се върна от Цариград да внесе бюджета си.

...

12 януари 909. Вчера правителството направи разпореждания да се мобилизира тракийската дивизия — казанлъшката. Запитан, министър Паприков отговори, че Министерският съвет взема мерки да се предпази от случайни нападения от страна на турците, които съсредоточавали войските си на границата ни, за да нападнат някои места край ..., за да си закръглят държавата и да земат някои стратегически места за защита на Одрин. Но някои тълкуват тая мобилизация като средство да сплашат Турция и да я накарат да се съгласи с нашите условия за примирие, други казват, че това се правело за услуга на Австрия, когато тя правела договор с Турция ... Ляпчев още не е знаел за мобилизацията, има и такава версия. Везирът се съгласява да влезе в преговори с България, но турците не искат и България се въоръжава, за да отстъпят турците на везирските искания. Турците отричат да имат намерение да превземат от наша територия и казват, че България със своята мобилизация прави топурдия да повлияе върху преговорите.

21 януари 909. Политическите работи не са се изменили. Англия, Русия и другите държави гледат да се свърши работата по миролюбив начин, без война, като се плати на Турция 100 милиона лева. Турция готви войската си, но дава заповед да се избягват и всякакви стълкновения.

...

18 март 909. До днес не държах редовно дневника, но станаха доста важни събития. От 21 януари до сега станаха събития от исторически интерес. ... на цар Николая умря и князът или царят ходи на погребението му[10] повече да гледа да уреди въпроса за независимостта. Даже се казваше, че Русия ще признае нашата независимост. През това време ходи и Георгий, сръбският престолонаследник, в Русия и там му обещали да поддържат Сърбия против Австрия. Като се връща в Сърбия, Георгий организира военна партия да иска война против Австрия. И наистина Сърбия се въоръжи и пристъпи към австрийските проблеми. И Австрия се приготви и войната се очакваше да избухне. В това време подготвиха падането на Георгия, който исперираше военния дух. Георгия обвиниха, че ритнал камергера си и той умрял. Австрийците нападнаха за това Георгия и той с писмо до скупщината си подава оставката от наследството на престола в полза на по-малкия си брат. Казва се, че ще отиде в Русия на служба. Дори вестниците писаха, че в Русия му вложили суми, от които ще получава 120 000 лв. в годината да преживява. През това време Русия влезе в преговори с Турция и България, да земе дълга на България върху себе си срещу дълга на Турция още от времето на войната. Ляпчев е в Цариград да води преговорите за железниците и независимостта.

29 април 909. Султанът намери свои хора и с тяхната помощ направи смут в държавата си, като искаше да премахне конституцията. Но реакцията не сполучи: дойдоха войници от Солун, заобиколиха Цариград и след една слаба битка с цариградския гарнизон влезна в града, стигна до палата, арестува султана, свали го от престола и на негово място туриха брат му Мехмеда V, а самия султан Абдул Хамид [II] пратиха на заточение в Солун. Това помогна много на бъл[гарската] кауза. Нашите усилиха исканията си да бъде призната независимостта ни и сполучиха, като ни призна Русия, Австрия и другите държави.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Спомени** за обявяване на независимостта на България 1908. С., 1984; **Драганова, Т.** Велико Търново и обявяване на независимостта на България. – В: Обявяване на независимостта на България през 1908 г. Сб., С., 1989, 123–127.

[2] За живота и творчеството на М. Московвж. **Моско Москов** 1863–1947. Био-библиогр. указател. Състав. Б. Червенкова. В. Търново, 1984, 94 с.

[3] Инв. № 1232, Музей на градинарството, гр. Лясковец.

[4] М. Москов има предвид Младотурската революция от 11 юли 1908 г.

[5] В случая става дума за отсечките от Източната железопътна линия Мустафа паша (дн. Свиленград) — Белово и Търново Сеймен (дн. Симеоновград) — Нова Загора — Ямбол.

[6] Авторът погрешно е вписал м. август вместо м. октомври.

[7] Вж бележка 6.

[8] Става дума за плащането на годишния румелийски данък в размер на 2 951 000 лв.

[9] Авторът погрешно е вписал м. август вместо м. октомври.

[10] В началото на м. февруари 1909 г. Фердинанд пристига в Санкт Петербург за погребението на великия княз Владимир Александрович.

ПРИЛОЖЕНИЕ

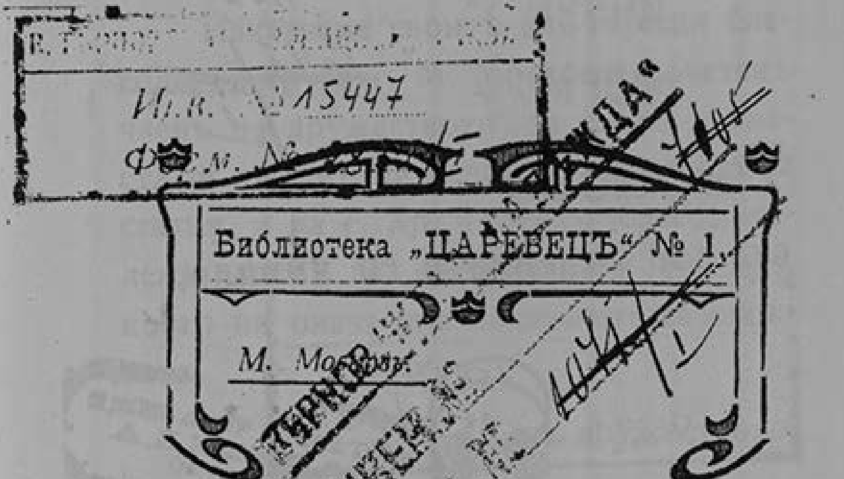

Библиотека „ЦАРЕВЕЦЪ“ № 1.

М. Московъ.

Търново

въ най-древното си минало.

ИЗДАВА
Юношкото
Туристко
Д-во „ЦАРЕВЕЦЪ“
Търново.

Инв. № 15447
„Надежда“
Търново
Българско читалище
„Надежда“
Търново

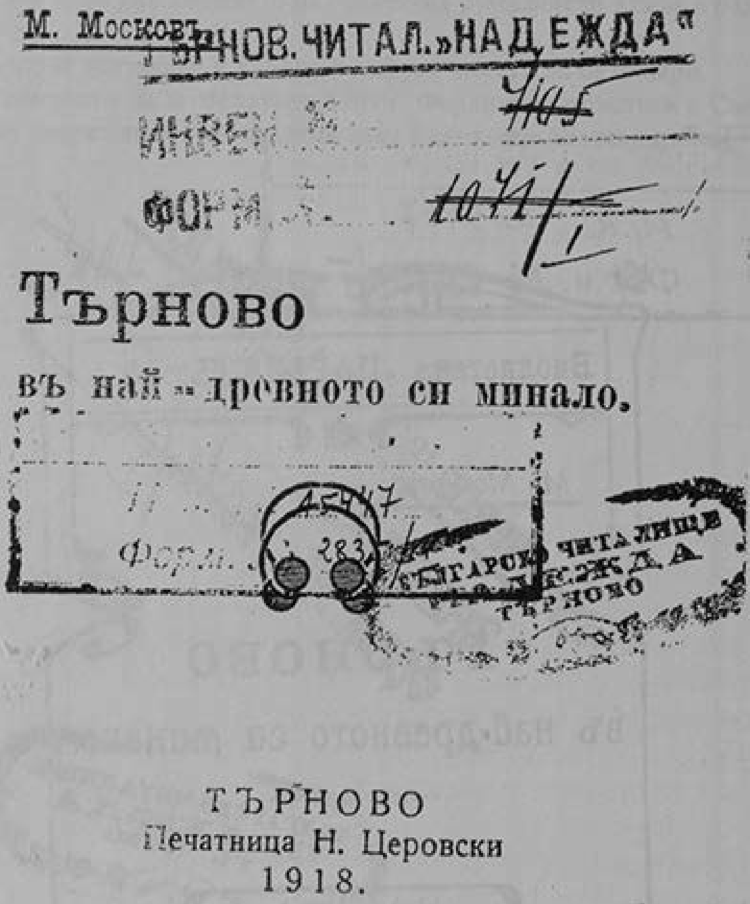

М. Московъ

Търнов. читал. »Надежда"
Инвен. № ~~7105~~
Форм. ~~1071~~/1

Търново

въ най-древното си минало.

Инв. № 45947
Форм. 283
Българско читалище Надежда Търново

ТЪРНОВО
Печатница Н. Церовски
1918.

Изказваме своитѣ най-горещи благодарности на г. М. Московъ (почетенъ членъ на дружеството), за гдѣто ни отстѫпи даромъ да печатаме тази негова статия, и на г. Хр. Тереевъ (благодѣтеленъ членъ) за материалната помощь, която ни оказа при издаването на книжката.

От҃ъ дружеството.

I.

Първиятъ въпросъ за Търново, до колкото зная, не е подиганъ, а той е: „Откждѣ си води името този градъ?" Има въ околнитѣ села нѣкои прѣдания за Търново, и тѣзи прѣдания сж послужили дори за поетически мотиви на познатия нашъ поетъ Н. Козлевъ. Тѣ казватъ, че старата столица на България получила името си отъ растението трънъ. Въ едно прѣдание се казва слѣдното: свинаринъ изгубилъ стадото си, дирилъ го дълго врѣме, и най-сетнѣ го намѣрилъ по тѣзи мѣста, по които е разположено деншно Търново. Нѣкой си царь срѣщналъ случайно свинарина и го запиталъ, гдѣ може да си избера мѣсто за столаца. Свинарьтъ отговорилъ на царя, че знае такова мѣсто, което може да се защити само съ единъ трънъ. Царьтъ се запозналъ съ това мѣсто и тамъ съградилъ своя столица.

Както се вижда, това прѣдание като че нѣма никакво основание поне върху нѣкоя исторически догатки. Търново става познатъ въ историческа България, когатъ станало столица на второто българско царство. Навѣрно народ-

— 4 —

ната фантазия създала това прѣдание, като се повела по името на града и по нѣкои други идентичаи случаи съ други градове, като приближила Търново до трънъ.

Растението трънъ не се срѣща само въ една область или въ една околность, то, може да се каже, расте най-малко около Търново, а нѣкога си, когато околноститѣ на Търново били отънали въ непроходими гори, трънътъ е билъ най-малко познатъ около този градъ.

За да можемъ да намѣримъ, откѫдѣ си води името Търново, трѣбва да се обърнемъ къмъ миналото на този градъ, да изучимъ старинитѣ му. А като направимъ това ще видимъ, че този градъ е сѫществувалъ много рано, прѣди да дойдатъ още славянитѣ по тѣзи мѣста и слѣдователно прѣди да го нарекатъ съ името на едно растение. Щомъ се докаже, че Търново е сѫществувалъ много рано, то ще ни стане ясно, че думата Търново не е славянско, а етимологията й трѣба да се дири въ другъ езикъ, чуждъ на славянския.

Че Търново е сѫществувалъ прѣди да дойдатъ славянитѣ въ Балканския полуостровъ, се вижда отъ много съображения и обстоятелсва. Историята му е тѣсно свързана съ историята на римския градъ Никополисъ при Росица, построенъ въ втори вѣкъ слѣдъ Христа за споменъ на побѣдата, която Траянъ одържалъ надъ дивитѣ тогавашни племена — дакитѣ задъ Дунава. Този градъ билъ важенъ за Мизия; той билъ срѣдище на умствения, политическияи стопанствения животъ на римлянитѣ въ новозавоеванитѣ земи. По богатства, по архитектура, по значение заемалъ първо мѣсто въ крайдунавскитѣ римски земи.

А знае се отъ историята, че въ такива градове се изпращали римски гарнизони да пазятъ населението отъ случайни неприятелски нахлувания. Ако имало въ самия градъ или въ околностьта добрѣ запазени стратегически мѣста, въ които да се приютятъ гарнизонитѣ, войскитѣ оставали тамъ. Ако нѣмало на близо такива мѣста, избирали се малко по-далечко отъ града и тамъ се установявали войскитѣ да живѣятъ. Ако неприятельтъ, който нападалъ града, билъ слабъ, римската войска го нападала и го разбивала. Но ако той идѣлъ съ голѣми и яки сили, гарнизонътъ не можалъ да излѣзне срѣщу му, а се оттеглювалъ въ добрѣ защитено мѣсто и чакалъ да му дойде подкрѣпа, и тогава излизалъ да разбива своя непрятель.

Най-добро стратегично мѣсто край Никополисъ на Русица сѫ височинитѣ, върху които по сетнѣ се издигнаха черковитѣ и палатитѣ на царетѣ отъ второто българско царство. Хисаръ, Късъ-хисаръ, като добри естествени укрѣпления, не сѫ могли да не обърнатъ очитѣ на римлянитѣ къмъ себе си и да не станатъ мѣста за защита и прибѣжище на римскитѣ легиони. Пѫтьтъ отъ Габрово къмъ Никополисъ е минавалъ прѣзъ тѣзи естестествени укрѣпления, и не е могла да не остане часть отъ римската войска по тѣзи височини, а сѣмейството имъ край тѣхнитѣ подножия.

Че дѣйствително пѫтя отъ Габрово за Никополисъ върви края търновскитѣ височени, се видѣ отъ разкопитѣ, които станаха, когато се трасираше желѣзнопѫтната линия Търново — Борущица. Като изкопаха работницитѣ около единъ метъръ дълбочина прьсть въ мѣстностьта Дълга-лѫка, откри се пѫть — старъ калдъръмъ, който въ продължение на много вѣкове билъ затрупванъ отъ рѣката и отъ водитѣ, които се стичатъ отъ близкитѣ височини. Пѫтьтъ е идѣлъ откъмъ Дрѣново все по р. Янтра, край която има и до днесъ развалини отъ укрѣпления, въ които сѫ живѣли невѣрно войници да пазятъ пѫтя отъ разбойници. Населението нарича тѣзи развалини градища, и намѣрва римски монети изъ тѣхъ.

Пѫтьтъ се прѣкѫсвалъ съ Дълга-лѫка, като стигалъ до сегашното шосе, което иде отъ Дебелецъ за Търново. Тамъ, като копаха работницитѣ по желѣзния пѫть за мостъ, намѣриха основи на голѣми здания. Откриха се колони, плочи съ фигури, зидове, монети, а това показва, че тамъ е имало нѣкои голѣми постройки. Оттамъ пжтьтъ отново тръгва източно, минава по долината, която иде откъмъ Малкия-чифликъ, закривявалъ сѣверно и отивалъ къмъ върха на Къзъ-хисарь. И тъй, щомъ римлянитѣ сж имали пжть къмъ тѣзи височини. не може да не се прѣдположи, че по тѣхъ е имало римски укрѣпления. Късъ-хисарь е естествено укрѣпено мѣсто, и навѣрно римлянитѣ сж го избрали много рано да пазятъ тамъ своитѣ войски, като сж го защитили и съ изкуствени крѣпости.

Че Кзсъ-хисарь е билъ римска крѣпость, че тамъ сж живѣли римски войници, че е билъ добрѣ укрѣпенъ, се вижда отъ слѣднитѣ обстоятелства:

1) Тази негова стръмна часть, която е обърната къмъ сѣверъ, къмъ индустриалния кварталъ, има и до днесъ слѣди отъ каменни зидове. Надъ самитѣ краища на стръмнината има остатъци отъ хорасанъ и двари. Отъ начина на строежа и отъ самия материалъ се вижда, че римлянитѣ сж укрѣпявали тѣзи височини, за да прѣдпазятъ отъ неприятели жителитѣ, които сж живѣли по този върхъ.

2) На най-тѣсната часть на Къаъ-хисаръ има единъ напрѣченъ дваръ — стѣна, дебела около единъ метръ. Тази стѣна е градени изключително съ блокове. По срѣдата на тази стѣна има врата, широка около четири метра; прѣзъ

тази врата се влизало въ самата крѣпость, гдѣто сѫ живѣли войници, може и друго население, защото тамъ имало постройки, на които и до днесъ сѫ се запазиви основитѣ. Като се запознае човѣкъ поблизко съ Късъ-хисарь, като го разгледа, ще забѣлѣжи основи на кѫщи, ще намѣри римски пари, кѫсове отъ счупени сѫдове и др. Всичко това показва, че Късъ-хисарь е билъ застроенъ и населенъ.

3) На сѣвероизточната страна на късхисарскитѣ скалисти стръмнини имало голѣмъ резервоаръ, въ който се събирала вода да пои населението, което живѣло по този връхъ. Дали водата на този резервоаръ се събирала отъ покривитѣ на зданията или римлянитѣ сѫ я докарвали отъ далеко чрѣвъ водопроводи, не може положително да се каже, ала знае се, че римлянитѣ сѫ имали резервуари за вода. Знае се, отъ колко далечни мѣста сѫ докарвали вода за Никополисъ и прѣзъ какви водопроводи. Римлянитѣ имали на разположение хора, които работили като роби. Затова може да се допусне, че водата до Късъ-хисаръ е била докарвана чрѣзъ водопроводи. При това върху самия връхъ на Късъ-хисарь има кладенче, което наричатъ „божи кладенче". Всѣки, който иде тамъ и пие вода отъ него, трѣбва да остави за здравето си едно парче отъ дрехата си. Забѣлѣзано е, че българитѣ правятъ това само тогава, когато піятъ

— 9 —

вода отъ чешма или кладенече, което е останало отъ много стари врѣмена. Така напр. около Прѣславъ има „свето“ или „божи кладенче“ на мѣстото, гдѣто сѫ били водопроводитѣ на Прѣславъ. Като не могло населението да си обясни, какъ може да се намѣри вода по безводни мѣста, приписва на извора божественъ произходъ. Тъкмо на върха на Къзъ-хисаръ има изворъ! Откѫдѣ може да дойде водата? Не е лесно да се обясни това, и ето населението нарича този изворъ „свещенъ“ или божественъ. А тази вода по късхисарския баиръ може да дойде отъ по-високо мѣсто, като се докара чрѣзъ водопроводи.

Стари турци ме водиха веднажъ по Къзъ-хисарь и, като ми разправяха за резервоара, който тѣ наричаха „хамамъ“ или баня, казаха ми, че копали нѣкога си по тѣзи мѣста и намѣрили водопроводъ къмъ резервоара, но го заровили отново. Едни разкопки по тѣзи мѣста ще принесатъ много за историята на гр. Търново и за неговото минало.

4) По Къзъ-хисарь се срѣщатъ голѣми плочи съ латински надписи, жертвеници, подставки на статуи и други камъни, които показватъ, че тукъ имало нѣкога си животъ, култура, движение, борба и радости. Освѣнъ по Къзъ-хисарь, имало камъни паднали къмъ другата страна на този върхъ, въ лозята. Отъ всичко, що е останало днесъ по тѣзи мѣста, се

вижда, че тази височина е била населена и важно срѣдище въ всѣко отношение — и въ религиозно и въ политическо, и въ стратегическо. Вижда се, че тази височина е била най-рано укрѣпена, заселена и снабдена съ всички условия за добъръ и осигуренъ животъ. По нея нѣма почти никакви слѣди отъ български животъ, а всичко, що напомня миналото, е останало отъ римлянитѣ. Българитѣ по сетнѣ сѫ намѣрили готови укрѣпления, сгоди и се настанили тамъ.

5). Не само по Къзъ-хисарь има слѣди отъ римски животъ; такива слѣди намираме и по Хисаря, Трапезица. Напр. още като влизате въ Хисаря, погледитѣ ви се спиратъ върху първия дваръ, който ви се изпрѣчва налѣво и ще видите, че той ви говори за много отдалечени врѣмена, когато не се е чувала още тукъ българска рѣчь. Най напрѣдъ ще забѣлѣжите блокове. дѣлани и зидани тъкмо тъй, както сѫ зидавени всички римски двари, за които имаме положителни свѣдѣния днесъ. че сѫ останали отъ римско владичество на Балканския полуостровъ. Българитѣ се възползували отъ този дваръ и го запазили. На самия му край има други блокове каменни, сложени единъ върху другъ. Тамъ е била вратата, прѣзъ която се минавало за Хисаря Българитѣ, като укрѣпявали този върхъ, стѣснили сѫ входа, като издигнали голѣмъ дваръ, но запазили блоковетѣ и ги зазидали въ двара. Миналогодишного землетресение събори този дваръ и откри тѣзи блокове, които сѫ служили за подпора на вратата, която правила Хисаря недостѫпенъ за вънкашни лица.

6). Колкото влизате навѫтрѣ въ Хисаря, толкова по често се натъквате на остатъци отъ римско владичество. Колони, пиедестали, каменни фрагменти съ латински надписи—всичко това се срѣща на Хисаря. Върху Чанъ-тепе, най-високиятъ върхъ на Хисаря, има римски камъни отъ жертвеници и др. Какво показва всичко това? Че тамъ имало римски постройки. Въ оснавитѣ на български царски палати се намѣриха капители, колони, по които има римски надписи. Не може да се мисли, че тѣзи камъни сѫ носини отдалеко при толкова изобилие на материалъ.

Трѣбва да признаемъ, че българитѣ. като почнали да градятъ своитѣ палати, своитѣ черкови, обществени и частни постройки, възползували сѫ се отъ готовия материалъ. който имали на мѣстото и подъ рѫка. Вмѣсто да докарватъ камъни отъ Никополисъ. както прѣдполагатъ нѣкои, биха си натрошили отъ Хисаря. Тѣ не сторили това, защото имали въ изобилие градиво, останало отъ римскитѣ постройки, и него употрѣбили въ своитѣ градежи. Остатъци отъ римски постройки сѫ били запазени до 1640 година. Прѣзъ тази година миналъ прѣзъ

Българско читалище НАДЕЖДА Търново

Търново Петъръ Бакшичъ и пише въ едни свои бѣлѣжки, че по Трапезица стърчели високи стѣни отъ черкови и други постройки, а на Хисаря,на най-високото мѣсто — Чанъ-тепе, имало високи двари и голѣми камъни, по които имало латински надписи и съ дълбани образи на римски императори.

Сѫщото нѣщо забѣлѣзваме и на Трапезица. И тамъ, като се вгледаме въ основитѣ на храмоветѣ, на крѣпоститѣ, ще видимъ, че римската рѫка е дала много и разнообразенъ материалъ на българина да си издигне своитѣ постройки.

Ако се вгледаме въ частнитѣ кѫщи на Асѣновата махала, въ черковитѣ, въ банитѣ, край пѫтищата, — на всѣка крачка ще забѣлѣжимъ слѣди отъ нѣкогашенъ тукъ римски животъ. Откѫдѣ могатъ да се земнатъ толкова много камъни дѣлани и готвини за градиво? Мигаръ е ходилъ българинътъ да дири далечъ нѣколко часа материалъ за своитѣ постройки? Не. Той използувалъ готовия материалъ.

Отъ всичко, което казахъ, искамъ да извлѣка заключение, че по търновскитѣ хълмове, височини и скали сѫ живѣли римляни; имало кули, крѣпости, жилища, водопроводи, резервоари, — изобщо кипѣлъ животъ буренъ, воинственъ, културенъ. Римлянитѣ били издигнали укрѣпления, въ които живѣли и отъ които излизали да защищаватъ и пѫтищата си, по които се извършвала търговията имъ, и гр. Никополисъ, който билъ центъръ политически на Мизия.

Римлянитѣ живѣли не само по Къзъхисарь, по Хисаря и Трипезица, но и по върховетѣ къмъ Шерметя, Драгижево и Арбанаси. Навѣрно римски селища е имало най-много между Шарметя и Драгижево. Много разкопки сѫ правили малджиитѣ по тѣзи мѣста и сѫ открили гробища, основи на здания и други постройки. Въ послѣдно врѣме, когато почнаха селянитѣ да риголватъ мѣстата си за лозя по шосето Шерметя Козаревецъ, изкопаха статуи, колони, гробища, намѣриха римски пари и пр., а всичко това показва, че тукь е имало богати римски колонии. Между Арбанаси и Търново има двѣ чешми съ изобилна вода. Основитѣ на тѣзи двѣ чешми сѫ стари, мѣстностьта се нарича Лакото. Не е ли латинско име? И не означава ли езеро? Покрай самитѣ чешми има разхвърлени фрагменти отъ римски камъни. Пакъ повтарямъ: отъ всички старини, които се срѣщатъ имъ търновскитѣ развалини, се вижда, че тукъ сѫ владѣли римляни и сѫ имали своитѣ жилища.

Римскитѣ войници не били женени, но имъ било позволено да свързватъ сношения съ околното население и, като си изслужвали опрѣдѣленото врѣме, се оттеглювали като ветерани и се залавяли съ търговия покрай лагеритѣ на войската. Главниятъ центъръ на всички селища около днешно Търново били кулитѣ, въ които живѣли войницитѣ. А кула по латински се казва турисъ. Тѣзи кули, които били основани по търновскитѣ височини, имали главна цѣль да криятъ войницитѣ, които пазѣли Никополисъ и търговията му. Навѣрно около тѣзи кули или турни, като се казвали простонародно, се събирали и други жители да живѣятъ и да си търгуватъ съ войската. Ала името на цѣлото това селище останало отъ името кула или латинското турисъ — турнисъ — турни — търни — търнъ.

Не сѫ рѣдки въ историята села и градове, които сѫ получили имената си отъ кули или турни. Напр. отъ кулата или турна на Северина се нарекълъ и градътъ Турносеверинъ; отъ кулата на Магурели се нарекълъ Турномагорели. Покрай Русе има селце, което се нарича Кула отъ името на една кула, която се намѣрва надъ самото село. Нѣкои казватъ, че и градътъ Трънъ, софийско, си получилъ името отъ турна, кула, що се намѣрва надъ самия градъ.

Отъ историята се знае, че и Пиротъ си получилъ името отъ Кула, само че погърчено това име — Пиргосъ — Пиргъ — Пиротъ. И въ русенско има с. Пиргосъ.

Така щото, нѣма да бѫдемъ далечъ отъ истината, ако допустненъ, че Търново не е получилъ името си отъ растението трънъ, а отъ латинското турнъ, отъ което станало търнъ: латинското u минало въ славянски на ъ. Напр. сумнусъ — сънь.

Да се повърнемъ пакъ къмъ горната мисъль. Ако всичко, което наблюдаваме въ старинитѣ на Търново, ни води къмъ заключението, че градътъ е сѫществувалъ още въ римскитѣ врѣмена, то защо да не допустнемъ, че и името си води отъ онѣзи врѣмена? Щомъ градътъ е сѫществувалъ съ населението си. съ живота си, каква нужда е имало да се измѣня името му и да се нарича съ името на едно бодливо растение? Може ли да се мисли, че римлянитѣ не сѫ дали име на своето селище, че трѣбвало да се турга ново име и то подиръ нѣколко стотинъ години отъ основанието му?

И тъй, римлянитѣ турнали основа на Търново, укрѣпили го, направили обществени здания, заобиколили го съ кули или съ турни, отъ които си получи градътъ името си. Главниятъ административенъ центъръ билъ Никополисъ, а кулитѣ или турнитѣ били мѣсто, въ което се побирали войницитѣ, които пазили културния центъръ — Никополисъ.

— 16 —

Като отпаднала властьта на римската империя, гр. Търново продължавалъ да сѫществува, но измѣнилъ вече своето назначение и характеръ. Отъ военен градъ, отъ седалище на войски, станалъ градъ, въ който се настанили мирни жители, които имали друго занятие да изкарватъ прѣхраната си. Навѣрно е останала часть отъ гарнизона, останали сѫ и инвалидитѣ.

Между населението останало да сѫществува римското име на града и съ врѣме народната етимология измѣнила това име, като го приближила къмъ името на познатото у насъ растение, но гръцкото население го прѣвело на езика си и продължавало да го нарича Кастронъ или крѣпость, а по-сетнѣ славянитѣ почнали да го наричатъ Градъ. Ала официално се казвало Търново или Трънoво, а Цамвлакъ го нарича Троновъ и Триновъ. Въ кулитѣ или крѣпоститѣ му, колкото останали, се приютило населението и продължило живота на римското селище.

Като се основало българското царство, Търново не останалъ безъ особено значение. Като се намѣрилъ при политѣ на Балкана, въ такова едно хубаво разклонение на планината, съ околности, добри и за обработване и за пасбища, миналъ, навѣрно, въ рѫцѣтѣ на нѣкои голѣмци отъ прѣславскитѣ дворове.

II.

Гдѣ се е зародило първоначално Търново?

Търново се зародилъ върху Къзъ-хисарь и то по цѣлия върхъ, а укрѣпеното мѣсто било на сѣверния склонъ на този продълговатъ върхъ; ето защо прѣдполагамъ това: 1) тази мѣстность е най-достѫпна отъ всички други височини, а въ сѫщото врѣме доста стратегическо мѣсто. Откъмъ Шерметя може да се отиде свободно съ кола до най-отдалечения край на тази мѣстность, а като се направи — както е имало — една напрѣчна стѣна по най-тѣсното мѣсто, то сѣверозападниятъ край на Къзъ-хисарь става недостѫпенъ. При това тази височина е доста обширна къмъ юго-западъ, и населението могло да разпростре, да разшири своитѣ жилища чакъ къмъ Драгижево, къмъ кѫдѣто, дѣйствително, имало здания, на които основитѣ днесъ се разкопаватъ малко по малко.

2) Като се взремъ въ развалинитѣ на Къзъ-хисарь, убѣждаваме се, че постройкитѣ, които имало тамъ, водятъ началото си отъ римскитѣ врѣмена, напр. блоковетѣ отъ напрѣчната стѣна, остатъцитѣ отъ резервоара, голѣмитѣ камъни, монетитѣ, които се намиратъ по тази височина между развалинитѣ — ето всичко това показва, че тамъ имало население много рано и то римско.

Часть отъ населението отъ Къзъ-хисарь минава по-сетнѣ на Хисаря и на Трапезица: и по тѣзи височини има много слѣди отъ римлянитѣ.

III.

Какво е било първоначалното население по Къзъ-Хисарь, Трапезица и Хисаря?

Като се основалъ Никополисъ, имало нужда отъ войска, която да брани дѣлото на Траяна. Слѣдователно, първото население, което живѣло по търновскитѣ височини, сѫ били войскитѣ, които били отредени да пазятъ града и търговията му. Но при римскитѣ кохорти или дружини имало свободно население, което въргѣло търговия съ войската и между което живѣли женитѣ на войницитѣ. Римскиятъ войникъ, като живѣлъ опрѣдѣлено врѣме въ строя, освобождавалъ се или ставалъ ветеранъ, прибиралъ се при сѣмейството си покрай римския лагеръ и търгувалъ тамъ. Така ще е било и съ Търново. Войницитѣ живѣли въ крѣпоститѣ, а останалото население вънъ отъ тѣхъ

Като се основала българската държава, Търново, като добрѣ укрѣпено стратегическо мѣсто, минало отъ владѣнието на прѣславскитѣ голѣмци и тукъ имъ били пасбищата и богатсвата. Прѣзъ първото българско царство Търново

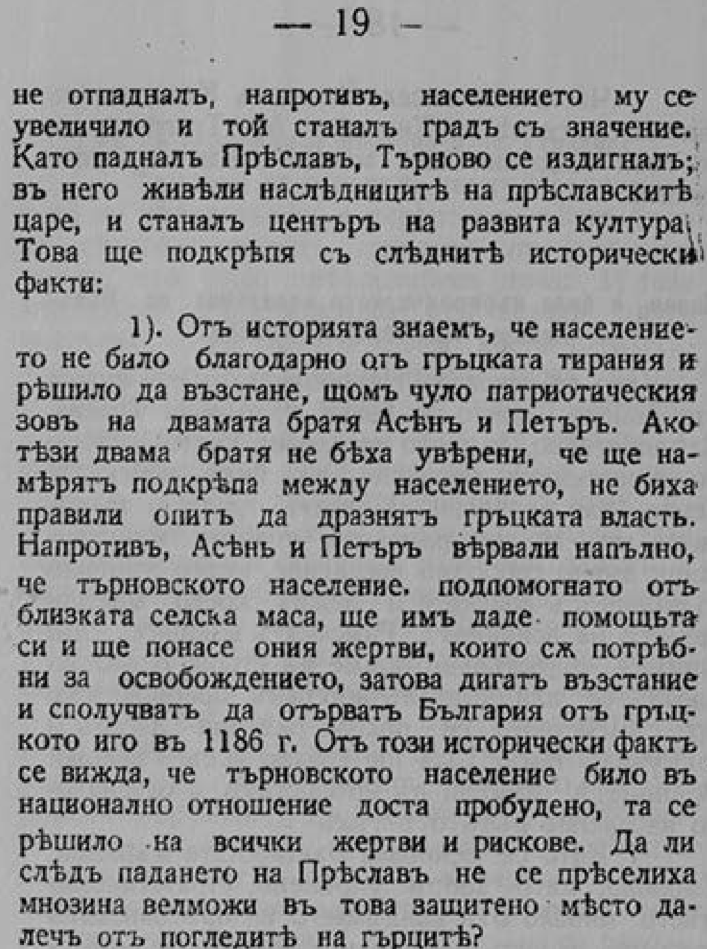

не отпадналъ, напротивъ, населението му се увеличило и той станалъ градъ съ значение. Като падналъ Прѣславъ, Търново се издигналъ; въ него живѣли наслѣдницитѣ на прѣславскитѣ царе, и станалъ центъръ на развита култура. Това ще подкрѣпя съ слѣднитѣ исторически факти:

1). Отъ историята знаемъ, че населението не било благодарно отъ гръцката тирания и рѣшило да възстане, щомъ чуло патриотическия зовъ на двамата братя Асѣнъ и Петъръ. Ако тѣзи двама братя не бѣха увѣрени, че ще намѣрятъ подкрѣпа между населението, не биха правили опитъ да дразнятъ гръцката власть. Напротивъ, Асѣнъ и Петъръ вѣрвали напълно, че търновското население. подпомогнато отъ близката селска маса, ще имъ даде помощьта си и ще понасе ония жертви, които сѫ потрѣбни за освобождението, затова дигатъ възстание и сполучватъ да отърватъ България отъ гръцкото иго въ 1186 г. Отъ този исторически фактъ се вижда, че търновското население било въ национално отношение доста пробудено, та се рѣшило на всички жертви и рискове. Да ли слѣдъ падането на Прѣславъ не се прѣселиха мнозина велможи въ това защитено мѣсто далечъ отъ погледитѣ на гърцитѣ?

2). Че Търново е билъ голѣмъ градъ

прѣзъ XI—XII вѣкъ се вижда отъ друго едно обстоятелство. Ние знаемъ, че когато се готвило и организирало възстание прѣзъ XII в., въ Търново имало епископъ, който благословилъ дѣлото на Асѣновцитѣ и насърдчилъ българитѣ да се борятъ за свободата си, като държалъ рѣчь по този случай, слѣдъ като се построила черквата св. Димитрий. Навѣрно въ града е имало епископъ много рано и то българинъ, който да благослови възстаналитѣ противъ гръцката власть. Ако допустнемъ това, то не можемъ да не признаемъ, че градътъ е билъ голѣмъ прѣзъ това врѣме, населенъ и просвѣтителенъ центъръ на цѣла една область. Просвѣщението и националното чувство сѫ били развити въ тѣзи центрове, гдѣто е било съсрѣдоточено религиозното образование. Слѣдователно, Търново, слѣдъ като падна България подъ гърцитѣ или слѣдъ унищожението на първото българско царство, става центъръ, и тукъ се зарежда мисъльта да се отмахне гръцкото иго.

Но защо става Търново извѣстенъ, слѣдъ като стана столица на второто българско царство, ако е сѫществувалъ по-рано? Защото нашитѣ писатели не сѫ обичали да пишатъ за народа, за нашитѣ градове, а чужденцитѣ писали само за тѣзи мѣста и градове, които били въ нѣкои отношения свързани съ тѣхнитѣ ин-

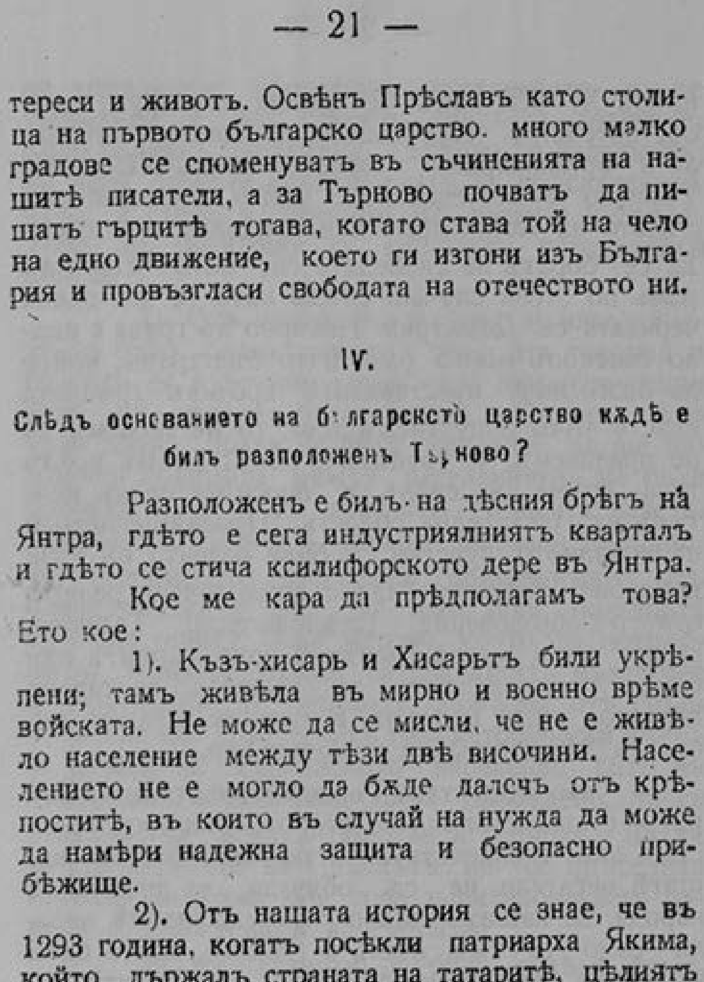

— 21 —

тереси и животъ. Освѣнъ Прѣславъ като столица на първото българско царство. много малко градове се споменуватъ въ съчиненията на нашитѣ писатели, а за Търново почватъ да пишатъ гърцитѣ тогава, когато става той на чело на едно движение, което ги изгони изъ България и провъзгласи свободата на отечеството ни.

IV.

Слѣдъ основанието на българското царство кѫдѣ е билъ разположенъ Търново?

Разположенъ е билъ на дѣсния брѣгъ на Янтра, гдѣто е сега индустриялниятъ кварталъ и гдѣто се стича ксилифорското дере въ Янтра.

Кое ме кара да прѣдполагамъ това? Ето кое:

1). Къзъ-хисарь и Хисарьтъ били укрѣпени; тамъ живѣла въ мирно и военно врѣме войската. Не може да се мисли, че не е живѣло население между тѣзи двѣ височини. Населението не е могло да бѫде далечъ отъ крѣпоститѣ, въ които въ случай на нужда да може да намѣри надежна защита и безопасно прибѣжище.

2). Отъ нашата история се знае, че въ 1293 година, когатъ посѣкли патриарха Якима, който държалъ страната на татаритѣ, цѣлиятъ градъ гледалъ това. Посичането е станало върху скалата, която стърчи надъ Янтра къмъ митрополията. Гдѣто ще се каже, Търново е билъ разположенъ на мѣстностьта, която днесъ е отстѫпена за индустриаленъ кварталъ, защото само отъ тамъ може да се види, когато сѫ посичали Якима: отъ друго мѣсто не може да се види.

3). Знае се, че брѣговетѣ, по които е разположена днесъ Асѣновата махала, сѫ били недостѫпни и ненаселени до царуването на Асѣня II.

И тъй, първото мѣсто на Търново трѣбва да търсимъ по върховетѣ на Кѫзъ-хисарь и по Хисаря, а по сетнѣ — между тѣзи два върха по дѣсния брѣгъ на р. Янтра. Дъното на кисилофорското дере навѣрно е било обраснали съ непроходими и вѣковни гори; оттамъ сѫ доставяли Търновци горивъ материалъ, отъ което самата мѣстность си е получила имета: Ксилофоръ, а не цилифоръ, и което значи на български дървоносецъ, дърводоставчикъ, дървосанбдитель.

Понеже градътъ къмъ кзтокъ границилъ съ високи недостѫпни скали, почналъ да расте къмъ сѣверозападъ или къмъ черковата св. Димитъръ, сѐ по дѣсния брѣгъ на рѣката.

Настава второто българско царство; Асѣнъ и Петъръ подигатъ възстание и по този случай издигатъ черковата Св Димитъръ. Явява се въпросъ: да ли търновското население не е имало черкова до това врѣме? Не може и да се мисли, че Търново е билъ безъ молебенъ домъ. Знае се отъ историята, че тукъ имало епископъ и градътъ билъ доста населенъ. Въ 1203 година дошли тукъ делегати отъ Римъ да донесатъ царска корона на Калояна, идвалъ е примасъ, изпратенъ отъ Папата. Отъ това се вижда, че градътъ е ималъ храмъ. Св Димитъръ е издигнатъ не защото нѣмало друга черкова; той е издигнатъ по случай, както се издигатъ и днесъ такива храмове. Споредъ прѣданието, св. Димитъръ билъ издигнатъ да се подмаме народътъ, като му се каже, че иконата на св. Димитъръ солунски оставила гърцитѣ и дошла въ Търново да помага на българитѣ.

Останали сѫ днесъ въ Търново двѣ черкови, на които историята много малко е позната; тѣ сѫ митрополитската черкова св. Петъръ и Павелъ и черковата св. Богородица близо до св. Четиридесетъ мѫченици. По архитектурата си и по материала, отъ който е градена, черковата св. Петъръ и Павелъ изглежда много стара. Въ нея имаше капители отъ разни епохи и школи и навѣрно намѣрени тукъ, въ Търново. Била е покрита съ цинкъ по образеца ни византийски-

Българско читалище НАДЕЖДА Търново

тѣ черкови. Малко тъмна, ала спретната като всички старинни византийски черковички. Ако е била градена прѣзъ второто българско царство, щѣше да се спомене за нея нѣщичко. А никждѣ нищо не се говори. Само въ нея се срѣщаше образътъ на св. Иоана Рилски и надписи отъ много рано врѣме съ голѣмитѣ и малки юсове. При това имаше изобразена цѣла история на вселенскитѣ събори. А всичко това мирише на дълбока старина. Нѣкои прѣдполагаха, че покрай тази черковичка имало голѣмъ Божи храмъ св. Иоанъ Рилски.

Миналата есень роби изравняваха мѣстото, което се нарича „Черковище" и което се намѣрва на изтокъ отъ митрополитската черкова. Намѣриха се дѣйствително основитѣ на тази черковичка и по стѣнитѣ имаше старобългарски надписи. Тази черкова е била много по-стара отъ всички черкови въ древно Търново.

Малко се знае и за другата черкова, която споменахъ, а именно за св. Богородица. Отъ историята се знае, че тамъ е билъ женски мънастиръ, който е сжществувалъ чакъ до 1778 година, както се вижда отъ единъ документъ, въ който се споменава, че прѣзъ 1778 година, 26 октомврий игуменка на този мънастиръ била нѣкоя си Пенка, въ духовното си звание Пелагия. Дали слѣдъ нея е имало друга игуменка, не

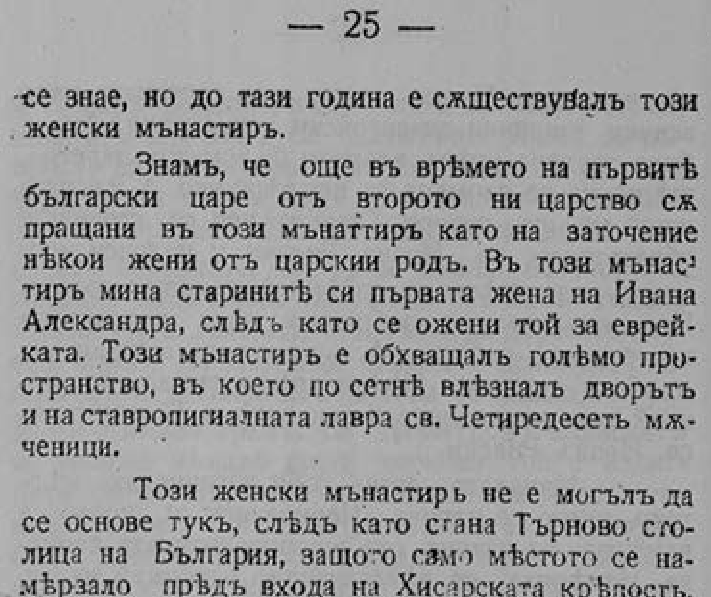

се знае, но до тази година е сѫществувалъ този женски мънастиръ.

Знамъ, че още въ врѣмето на първитѣ български царе отъ второто ни царство сѫ пращани въ този мънаттиръ като на заточение нѣкои жени отъ царскии родъ. Въ този мънастиръ мина старинитѣ си първата жена на Ивана Александра, слѣдъ като се ожени той за еврейката. Този мънастиръ е обхващалъ голѣмо пространство, въ което по сетнѣ влѣзналъ дворътъ и на ставропигиалната лавра св. Четиредесеть мѫченици.

Този женски мънастиръ не е могълъ да се основе тукъ, слѣдъ като стана Търново столица на България, защото само мѣстото се намѣрзало прѣдъ входа на Хисарската крѣпость, намѣрвало се до самото подножие на царскитѣ палати и почнало да се заселва вече. Както се знае, и днесъ тукъ се стѣснява входа въ Търново и входа къмъ Хисаря. Мънастирътъ е билъ основанъ много по-рано, когато градътъ се намѣрвалъ разположенъ на другата страна на Хисаря, и това пустинно мѣсто, гдѣто е разположена днесъ Асѣновата махала, било удобно да се приюти единъ женски мънастиръ. А че това мѣсто не е било заселено по рано, ще видимъ по-сетнѣ.

Тъй щото, като се има прѣдвидъ, че

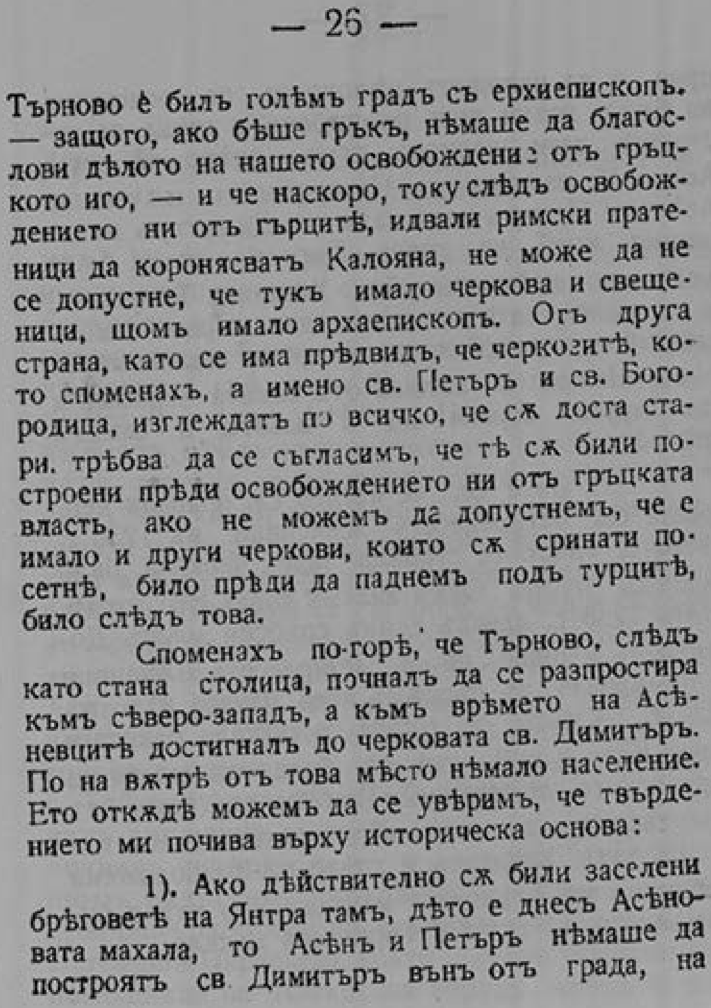

Търново ѐ билъ голѣмъ градъ съ ерхиепископъ. — защото, ако бѣше гръкъ, нѣмаше да благослови дѣлото на нашето освобождение отъ гръцкото иго, — и че наскоро, току слѣдъ освобождението ни отъ гърцитѣ, идвали римски пратеници да коронясватъ Калояна, не може да не се допустне, че тукъ имало черкова и свещеници, щомъ имало архаепископъ. Отъ друга страна, като се има прѣдвидъ, че черковитѣ, които споменахъ, а именно св. Петъръ и св. Богородица, изглеждатъ по всичко, че сѫ доста стари, трѣбва да се съгласимъ, че тѣ сѫ били построени прѣди освобождението ни отъ гръцката власть, ако не можемъ да допустнемъ, че е имало и други черкови, които сѫ сринати посетнѣ, било прѣди да паднемъ подъ турцитѣ, било слѣдъ това.

Споменахъ по-горѣ, че Търново, слѣдъ като стана столица, почналъ да се разпростира къмъ сѣверо-западъ, а къмъ врѣмето на Асѣневцитѣ достигналъ до черковата св. Димитъръ. По на вѫтрѣ отъ това мѣсто нѣмало население. Ето откѫдѣ можемъ да се увѣримъ, че твърдението ми почива върху историческа основа:

1). Ако дѣйствително сѫ били заселени брѣговетѣ на Янтра тамъ, дѣто е днесъ Асѣновата махала, то Асѣнъ и Петъръ нѣмаше да построятъ св. Димитъръ вънъ отъ града, на

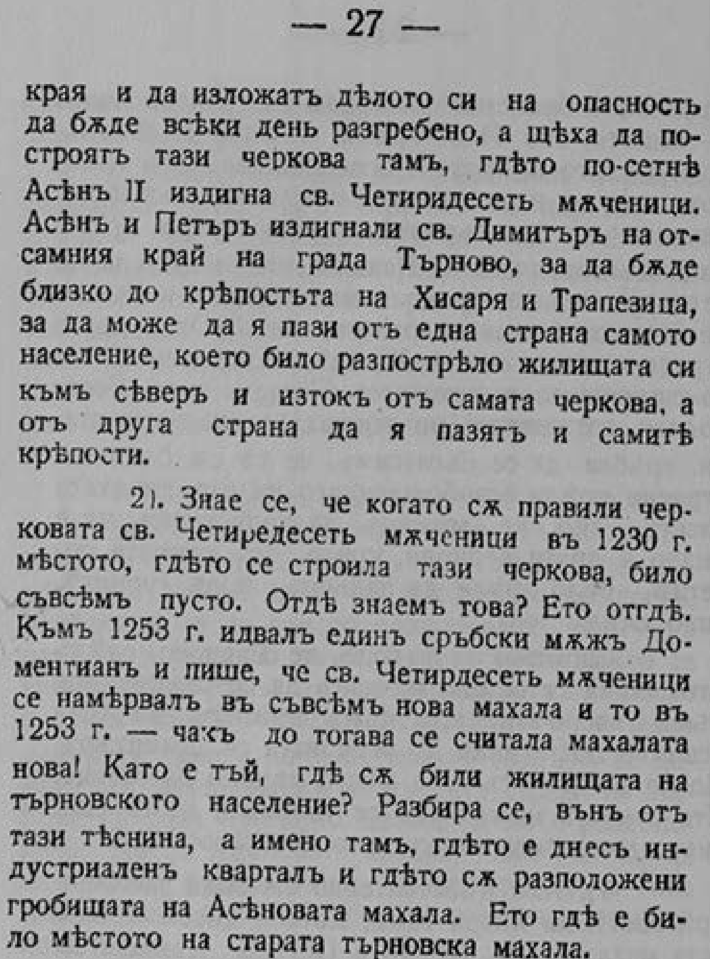

— 27 —

края и да изложатъ дѣлото си на опасность да бѫде всѣки день разгребено, а щѣха да построятъ тази черкова тамъ, гдѣто по-сетнѣ Асѣнъ II издигна св. Четиридесеть мѫченици. Асѣнъ и Петъръ издигнали св. Димитъръ на отсамния край на града Търново, за да бѫде близко до крѣпостьта на Хисаря и Трапезица, за да може да я пази отъ една страна самото население, което било разпострѣло жилищата си къмъ сѣверъ и изтокъ отъ самата черкова, а отъ друга страна да я пазятъ и самитѣ крѣпости.

2). Знае се, че когато сѫ правили черковата св. Четиредесеть мѫченици въ 1230 г. мѣстото, гдѣто се строила тази черкова, било съвсѣмъ пусто. Отдѣ знаемъ това? Ето отгдѣ. Къмъ 1253 г. идвалъ единъ сръбски мѫжъ Доментианъ и пише, че св. Четирдесеть мѫченици се намѣрвалъ въ съвсѣмъ нова махала и то въ 1253 г. — чакъ до тогава се считала махалата нова! Като е тъй, гдѣ сѫ били жилищата на търновского население? Разбира се, вънъ отъ тази тѣснина, а имено тамъ, гдѣто е днесъ индустриаленъ кварталъ и гдѣто сѫ разположени гробищата на Асѣновата махала. Ето гдѣ е било мѣстото на старата търновска махала.

— 28 —

V.

Отъ кога почнали да усилватъ крѣпоститѣ по Хисаря и Трапезица?

Навѣрно отъ врѣмето на Асѣня II. До тогава имало крѣпости, но слаби и то тѣзи, които сѫ останали отъ римлянитѣ. 1) Въ врѣмето на грѫцкото робство българитѣ не сѫ могли да правятъ крѣпости; 2) Ако имаше яки и надежни крѣпости, Асѣнъ и Петъръ нѣмаше да избѣгатъ слѣдъ несполучливата борба съ гърцитѣ, а щѣха да се затворятъ въ крѣпоститѣ си. А ние какво виждаме: Слѣдъ като не сполучиха въ първото си възстание противъ грѫцката власть, избѣгаха въ Влашко, Залисани въ борби и воювания съ гърцитѣ, Асѣнъ и Петъръ не могли да усилватъ крѣпоститѣ си. Не е можалъ да стора това и нещастниятъ Калоянъ. Асѣнъ II, слѣдъ като царувалъ 23 г. издигналъ черковата св. Четиридесеть мѫченици въ 1230 година и чарквата св. Петка на Хисаря въ 1233 г. Той царувалъ 35 години. Този Асѣнъ обърналъ внимание къмъ Хисарскитѣ крѣпости и почналъ навѣрно да ги усилва, да ги укрѣпва, щомъ издигналъ черковата св. Петка, гдѣто прибралъ мощитѣ на епиватската светица св. Петка или Параскева, която станала закрилница, помощница на българския народъ. Асѣнъ II воювалъ съ византийцитѣ и съ латинцитѣ, запозналъ се съ укрѣпенетѣ имъ градове и сигуръ е рѣшилъ да укрѣпи и своята столица, особено Хисаря, гдѣто построилъ черкова за мощитѣ и своитѣ палати. По край черковата св. Четиридесеть мѫченици се издигнали и други здания и тъй се образувала къмъ 1253 година нова махала, споредъ думитѣ на споменатия сърбинъ.

Боляритѣ, които придружавали и спомагали на Асѣня въ управлението му, се прибрали въ тѣснинитѣ по р. Янтра между Хисаря и Трапезица, за да бѫдатъ по-близо до царя и въ случай на опасность да могатъ да намѣрятъ въ Хисаря прибѣжище за своитѣ сѣмейства. Къртили високитѣ стѣни по дѣсния брѣгъ на Янтра и лѣпили своитѣ жилища, които приличали на малки крѣпости съ скрити подземия и тайни входове. Рѣка Янтра била тогава съ много по-низко корито, затуй и кѫщитѣ сѫ били толкова низко до рѣката. По сетнѣ прѣзъ турското владичество и въ по-новитѣ врѣмена, когато се издигнали нѣколко воденици — отъ устието до Самоводенъ сѫ на рбой 8 — коритото на рѣката се издигнало нѣколко метра затова Асѣновата махала е изложена днесъ на наводнение. При това, колкото пръсть се изнесла изъ Търново, е изхвърлена все на Кая-Башъ. Ето защо рѣката се издигна и наводнява днесъ махалата. Едно врѣме нѣмало това, рѣката била низка, затуй кѫщитѣ сѫ строени толкова долу и тъй близко до самата рѣка, безъ да се боели нѣкои, че тя ще имъ поврѣди зданията и ще имъ отнесе покѫщнината, когато стане голѣмо наводнение.

Другото население, което живѣло вънъ отъ крѣпоститѣ, останало на мѣстото си чакъ до идването на турцитѣ. Знае се, че като заобиколили турцитѣ Търново, населението, което живѣло край крѣпоститѣ, се прѣдало, и турчинътъ го пощадилъ, но по сетнѣ часть отъ това население избѣгало въ Балкана. Въ черковата св. Димитрий се черкували чакъ до началото на миналото столѣтие. До скоро имаше въ Асѣновата махала живи хора, които разказваха, че бащитѣ имъ се вѣнчавали въ тази черкова. Има и писмени паметници, които установяватъ, че св Димитрий служила за черкова до края на 18 вѣкъ и била разорена отъ кърджалиитѣ. Гдѣто ще се каже, махалата може да се е простирала, ако не по-далечъ, поне до гробищата. Въ началото на миналия вѣкъ почнали да върлуватъ башибозуци. които разграбили и разорили черковата, а населението се дръпнало въ тѣснинитѣ или отишло въ Варуша, за да се отърве отъ нападения, които вършили необузданитѣ турски орди.

VI.

Слѣдъ основаването на второто българско царство какво е станало съ Късъ-Хисарь?

Продължавалъ да сѫществува като часть отъ Търново, но не се укрѣпвалъ по-вече: не се забѣлѣзватъ слѣди отъ нови крѣпости. Той билъ изоставенъ, безъ да му подновятъ крѣпоститѣ, слѣдъ като ги напустнали римлянитѣ. Било за градиво, било за други нужди, укрѣпленията се разорили, но население имало чакъ до идването на турцитѣ. Мѣстностьта Къзъ-Хисаръ е достѫпна само откъмъ южната страна, освѣнъ това е далечъ отъ Хисаря и Трапезица, гдѣто се съсрѣдоточвалъ официалниятъ животъ на второто българско царство, затова Къзъ-Хисарь билъ изоставенъ. Но население, както казахъ, имало и по-сетнѣ. Като дошли турцитѣ, населението било измѣстено и се настанили новитѣ владѣтели слѣдъ страшния погромъ, който постигналъ столицата. Тъй Къзъ-Хисиръ билъ доскоро населенъ; отначало дори турското управление било тамъ. Намѣрва се единъ рѫкописенъ паметникъ, „долайлама“, въ който се опрѣдѣлятъ границитѣ на нѣкои килифарски села. Въ този рѫкописъ се казва, че билъ писанъ прѣди 250 години на Къзъ-Хисаръ и то съ кирилица. Прѣди 80—90 години, когато ставалъ наборътъ на войници, разперѣли се шатри на Къзъ-Хисаръ, и тамъ се прѣглеждали турскитѣ младежи, които идвали отъ Тузлука, а другитѣ се прѣглеждали въ Търново. Споредъ думитѣ на нѣкои стари хора, и полицията била тамъ прѣди 120—130 години; турцитѣ купили нѣколко арменски кѫщи на мѣстото на сегашната полиция и тамъ се прѣмѣстила войводницата, както наричали тогава общинското управление. Навѣрно населението останало малко по Къзъ-Хисаръ, отъ друга страни настанали размирни врѣмена въ областитѣ, и самитѣ управители, които сами съ оржие изволювали своитѣ си права, не се чувствуваки сигурни по Къзъ-Хисаръ, затова се прѣмѣстили заедно съ властьта тамъ, гдѣто е днесъ въ Търново общинското управление.

Главното внимание на българитѣ прѣзъ второто българско царство е било обърнато къмъ Хисаръ, гдѣто сѫ били палатитѣ. Особено внимание се обърнало къмъ хисарскитѣ крѣпости въ врѣме, когато се явилъ турчинътъ на Балканския полуостровъ и почналъ да завоевава далечнитѣ краища на българското царство. Тогава българскитѣ царе се заловили да укрѣпяватъ столицата си. Отъ разкопкитѣ, които станаха прѣди нѣколко години по Хисаря, се вижда, че нѣколко пѫти сѫ се приготовлявали нашитѣ българи да се бранятъ и нѣколко пѫти сѫ подкрѣпвали, подновявали укрѣпленията. Въ мазата на царскитѣ палати сѫ правени щерни да се събира вода за прѣзъ врѣме на обсадата. Вънкашнитѣ източни стѣни на палата сѫ имали подпорни двари. Види се, че по сетнѣ, кога почнали турцитѣ да заплашватъ Търново, българскитѣ царе намѣрили за нужно да приспособятъ тѣзи подпорни двари за стаи, въ които да събиратъ храна. Като се откриха тия стаи, намѣри се по дваритѣ карбонирано жито. Отъ всичко се вижда, че послѣднитѣ наши владѣтели сѫ готвили крѣпостьта си да се отбраняватъ и да издържатъ по-дълговрѣмено обсада, ако стане нужда. Тогава се поправили вратитѣ на укрѣпленията, защото, сравнени съ основитѣ на другитѣ двари, изглеждатъ много по нови. Споредъ турскитѣ източници, въ врѣме на турската обсада, въ Хисаря се били събрали сѣмействата на велможитѣ, на близкитѣ до царя хора, главното духовенство, царския дворъ и богатитѣ, а на Трапезица се приютили останалитѣ главни фамилии и тѣхнитѣ близки, които възлизали на около 8000 души. Другото население било вънъ отъ тѣзи крѣпости. Отъ това се вижда, че Трапезица била добрѣ укрѣпена и могла да противостои нѣколко мѣсеца срѣщу турското щурмуване и навѣрно се е прѣдала отъ гладъ и жажда. На Трапезица има голѣма щерна, която се пълни отъ дъждоветѣ, но къмъ юлий, когато паднала

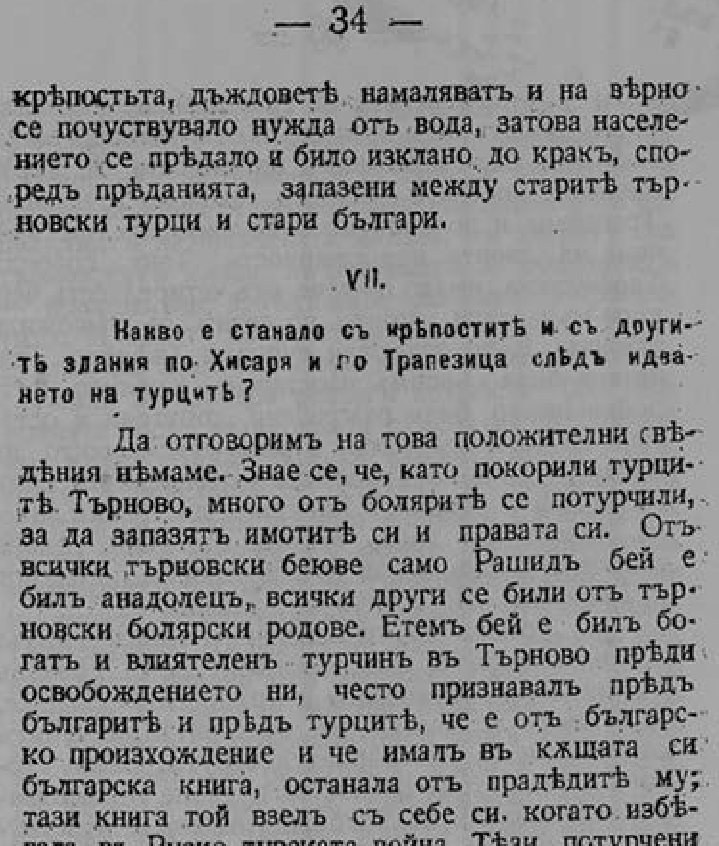

крѣпостьта, дъждоветѣ намаляватъ и на вѣрно се почуствувало нужда отъ вода, затова населението се прѣдало и било изклано до кракъ, споредъ прѣданията, запазени между старитѣ търновски турци и стари българи.

VII.

Какво е станало съ крѣпоститѣ и съ другитѣ здания по Хисаря и по Трапезица слѣдъ идването на турцитѣ?

Да отговоримъ на това положителни свѣдения нѣмаме. Знае се, че, като покорили турцитѣ Търново, много отъ боляритѣ се потурчили, за да запазятъ имотитѣ си и правата си. Отъ всички търновски беюве само Рашидъ бей е билъ анадолецъ, всички други се били отъ търновски болярски родове. Етемъ бей е билъ богатъ и влиятеленъ турчинъ въ Търново прѣди освобождението ни, често признавалъ прѣдъ българитѣ и прѣдъ турцитѣ, че е отъ българско произхождение и че ималъ въ кѫщата си българска книга, останала отъ прадѣдитѣ му; тази книга той взелъ съ себе си, когато избѣгалъ въ Руско турската война. Тѣзи потурчени боляри запазили своитѣ кѫщи по Хисаря, но какво е станало съ другитѣ кѫщи, които останали слѣдъ като избѣгали стопанитѣ имъ, нищо не се знае.

ЧИТАЛИЩЕ
ЖДА

И крѣпоститѣ не се запазили, а почнали да се рушатъ отъ врѣмето и отъ човѣшка рѫка. Най рано били изоставени на сѫдбата си укрѣпленията по Къзъ-Хисарь и сетнѣ по Трапезица. Трапезица и по рано не била населена по причина на своята недостѫпность. Така, споредъ Теофилакта, имало по-вече отъ четиредесеть черкови-мънастири, които по сетнѣ се умножили навѣрно. Като покорили турцитѣ Търново, Трапезица била съвсѣмъ изоставена. Колкото постройки имало, били разграбени, порутени и оставени да се досъбарятъ. Прѣзъ 17 в. както на Хисаря, тъй и по Трапезица укрѣпленията били по здрави и основитѣ на нѣкои постройки личели. Казахъ по горѣ, че още въ 1640 година стърчели високи стѣни отъ постройки по Хисаря и Трапезица. Но всичко се сринало.

Трѣбва да си признаемъ единъ грѣхъ: и ние, българитѣ, сме помогнали да се сринатъ зданията на Трипезица и крѣпоститѣ. Знае се, че турцитѣ не даваха на българитѣ да чупятъ камъни, ни да употрѣбяватъ барутъ. Само турцитѣ имали това право. Но и тѣ не упражнявали този занаятъ съ присърце, затова се чувствувало недостигъ отъ каменень материалъ за градиво. И ето укрѣпленията душли на помощь и на турци, и на българи. Нѣмало нужда отъ много тежка и голѣма работа: отива българинъ или турчинътъ на укрѣпленията, навади си камъни или ги бутне отгорѣ, тѣ падатъ на пѫтя, и той ги събира. Мигаръ турцитѣ ще се застѫпятъ за българскитѣ укрѣпления! И така се събориха и разнесоха нашитѣ укрѣпления. Погледнете въ пепелницитѣ на Асѣневата махала, въ дваритѣ на търновскитѣ кѫщи, въ бентоветѣ на воденицитѣ — вредомъ ще забѣлѣжите камъни отъ крѣпоститѣ. И варьта не е изтъргана отъ тѣхъ: тѣ току тъй съ слагани. Дори и за черквитѣ ни сѫ служили за кариера нашитѣ крѣпости (На най-долната часть на входната стълба на св. Никола има единъ голѣмъ римски камъкъ, който е служилъ за подставка на статуя, и навѣрно отъ другата си страна ще има надписъ. Да не мислите, че той е носенъ отъ далеко). Вгледайте се въ мраморнитѣ постилки на търновскитѣ бани, и вие ще видите, че материалътъ е земанъ отъ хисарскитѣ развалини. Джамията на Хисаря е градена отъ камънитѣ, земани отъ царскитѣ палати. Когато почнали да градятъ бентоветѣ на своитѣ воденици, турцитѣ се обърнали пакъ къмъ укрѣпенията. Ето така се разрушиха нашитѣ крѣпости. Да не ви е чудно това, гдѣ отидоха камънитѣ отъ портата на Хисаря? Гдѣ се разпилѣха камънитѣ отъ джамията, която се намѣрваше на мѣстото на мѫжката гимназия и която разсипаха прѣди нѣколко години? Тамъ отидоха и камънитѣ отъ нашитѣ крѣпости – по бентоветѣ на воденицитѣ, по дваритѣ на различнитѣ зда-

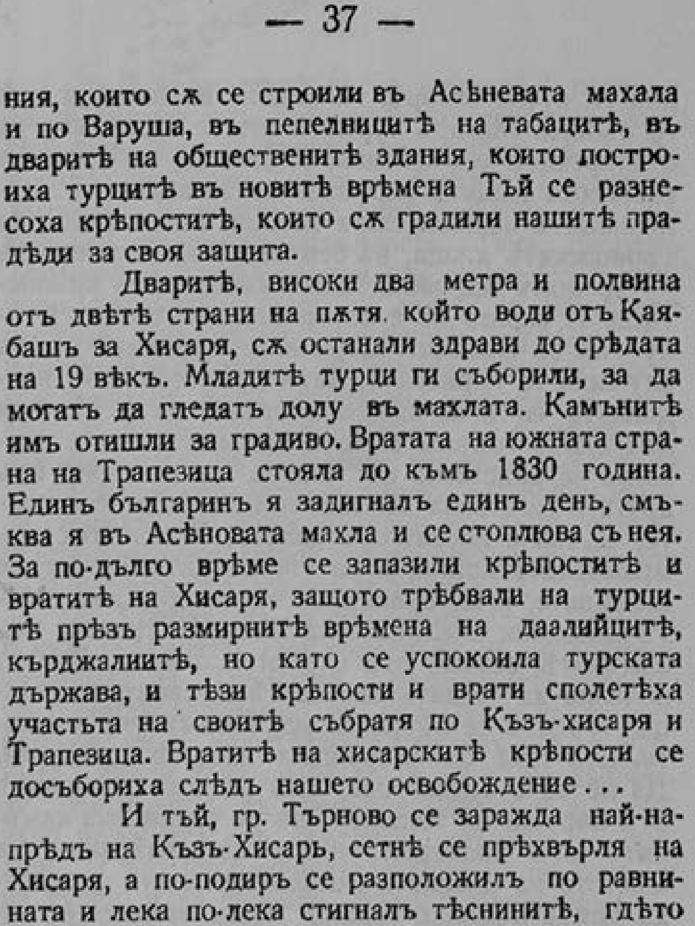

ния, които сѫ се строили въ Асѣневата махала и по Варуша, въ пепелницитѣ на табацитѣ, въ дваритѣ на общественитѣ здания, които построиха турцитѣ въ новитѣ врѣмена Тъй се разнесоха крѣпоститѣ, които сѫ градили нашитѣ прадѣди за своя защита.

Дваритѣ, високи два метра и полвина отъ двѣтѣ страни на пѫтя. който води отъ Каябашъ за Хисаря, сѫ останали здрави до срѣдата на 19 вѣкъ. Младитѣ турци ги съборили, за да могатъ да гледатъ долу въ махлата. Камънитѣ имъ отишли за градиво. Вратата на южната страна на Трапезица стояла до къмъ 1830 година. Единъ българинъ я задигналъ единъ день, смъква я въ Асѣновата махла и се стоплюва съ нея. За по-дълго врѣме се запазили крѣпоститѣ и вратитѣ на Хисаря, защото трѣбвали на турцитѣ прѣзъ размирнитѣ врѣмена на даалийцитѣ, кърджалиитѣ, но като се успокоила турската държава, и тѣзи крѣпости и врати сполетѣха участьта на своитѣ събратя по Къзъ-хисаря и Трапезица. Вратитѣ на хисарскитѣ крѣпости се досъбориха слѣдъ нашето освобождение . . .

И тъй, гр. Търново се заражда най-напрѣдъ на Къзъ-Хисарь, сетнѣ се прѣхвърля на Хисаря, а по-подиръ се разположилъ по равнината и лека по-лека стигналъ тѣснинитѣ, гдѣто е днесъ Асѣновата махала. Нѣмаме свѣдѣние да е билъ Търново по тѣзи мѣста, по които се намира днесъ вънъ отъ споменатата махала. Знае се отъ прѣдание само, че около сегашната черкова Св. Богородица била богомилската махала. Друго нищо не се знае. Но по гориститѣ мѣстата, гдѣто е разположена днесъ Варуша, се намиратъ слѣди отъ черковички. Това показва, че освѣнъ на Трапезица, ще е имало черкви или шкитове и по другитѣ върхове около Търново, безъ да е имало друго население освѣнъ калугери, които сѫ били въ изобилие около столицата ни.

Въ ново врѣме се изкатерва Търново по върховетѣ, по които е разположенъ днесъ. Ето кое ме кара да мисля тъй.

1. Всички постройки по тѣзи мѣста, които споменаха, сѫ отъ онова врѣме. Не сѫ по стари отъ 200 — 250 години. И по материалъ, който е употрѣбенъ да се градятъ, и по начина на строението, и по самия имъ планъ се вижда, че кѫщитѣ сѫ отъ по-новитѣ врѣмена. Не говоря, разбира се, за онѣзи махали и за онѣзи кѫщи, който сѫ правени слѣдъ пожаритѣ: имамъ прѣдвидъ зданията и махалитѣ, които не сѫ засегнати отъ пожари. Ако е имало население отъ старитѣ български врѣмена, то поне една кѫща щѣше да се пази, както сѫ се запазили старо-врѣмски кѫщи въ Асѣновата махала. А това нѣщо нѣма. Особенно по Варуша кѫщитѣ сѫ отъ новитѣ врѣмена, когато почнали да идватъ селяни отъ околнитѣ села да търгуватъ въ града.

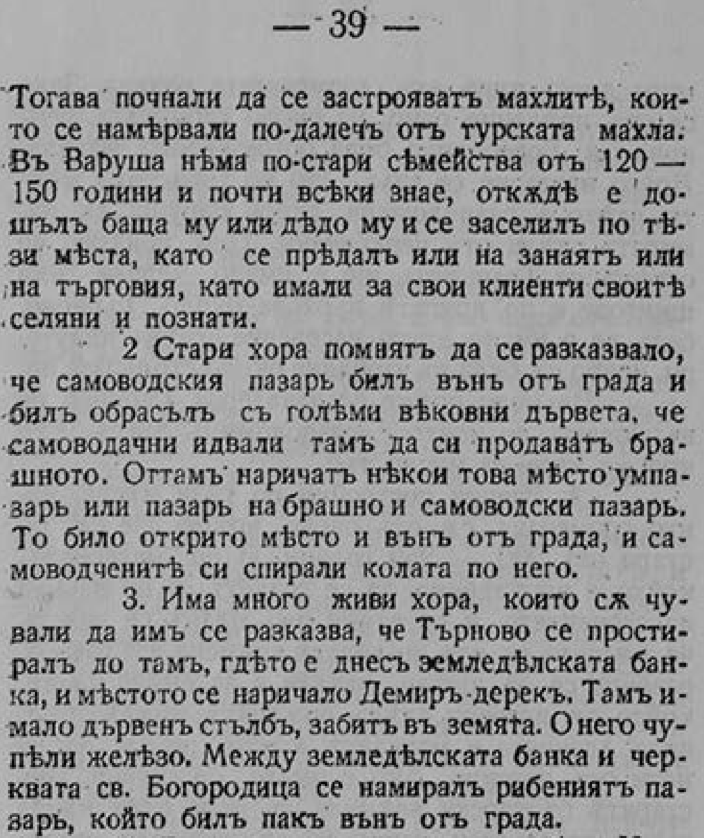

Тогава почнали да се застроявbooking махлитѣ, които се намѣрвали по-далечъ отъ турската махла. Въ Варуша нѣма по-стари сѣмейства отъ 120—150 години и почти всѣки знае, откѫдѣ е дошълъ баща му или дѣдо му и се заселилъ по тѣзи мѣста, като се прѣдалъ или на занаятъ или на търговия, като имали за свои клиенти своитѣ селяни и познати.

2 Стари хора помнятъ да се разказвало, че самоводския пазарь билъ вънъ отъ града и билъ обрасълъ съ голѣми вѣковни дървета, че самоводачни идвали тамъ да си продаватъ брашното. Оттамъ наричатъ нѣкои това мѣсто умпазарь или пазарь на брашно и самоводски пазарь. То било открито мѣсто и вънъ отъ града, и самоводченитѣ си спирали колата по него.

3. Има много живи хора, които сѫ чували да имъ се разказва, че Търново се простиралъ до тамъ, гдѣто е днесъ земледѣлската банка, и мѣстото се наричало Демиръ-дерекъ. Тамъ имало дървенъ стълбъ, забитъ въ земята. О него чупѣли желѣзо. Между земледѣлската банка и черквата св. Богородица се намиралъ рибениятъ пазарь, който билъ пакъ вънъ отъ града.

4. Главната махала на града е била Ичъ-махалеси, която се дѣлила на нѣколко махали; тя се намѣрвала тамъ, гдѣто е днесъ мѫжката гимназия. Въ тази махала се съсрѣдоточавала всичката търговия на Търново. Край рѣката били

турскитѣ табаци бояджии, а въ самата махала— дюкянитѣ и занаятчиитѣ. Пѫтьтъ, който минавалъ край сѣверната стѣна на мѫжката гимназия и отива къмъ моста, е билъ най-хубавата чаршия—тъмната чаршия, а по сѫщата улица къмъ рѣката били галантарийнитѣ и бижутерийскитѣ магазини.

Когато се заселила горната часть на Търново, когато Варуша се издигнала, търговията минала въ рѫцѣтѣ и на българитѣ и се прѣнесла къмъ Баждарлъкъ, който станалъ главния търговски центъръ и гдѣто се сътрѣдоточила търговията на скѫпитѣ стоки. Цѣлия Баждарлъкъ ималъ дървенъ покривъ, който билъ сваленъ въ 1864 год. 30 май, когато дошълъ султанътъ.

Отъ началото на 19 вѣкъ Търново почналъ да се увеличава откъмъ население и станалъ търговски градъ не само въ окрѫга, но и въ цѣла Сѣверна България и центръ на търновския пашалъкъ.

Турското население прѣобладавало надъ българското и било пръснато изъ цѣлия градъ, но най-много било въ махалата св. Троица, която махала и до днесъ се нарича Турска махала. Цѣлиятъ Хисаръ билъ населенъ сѫщо съ турци. И махалата св. Богородица имала турско население, което населявало и махалитѣ св. Константинъ и св. Спасъ, а къмъ рѣката въ тѣзи сѫщитѣ махали имало цигани, отъ които се нарекла Циганската махала.

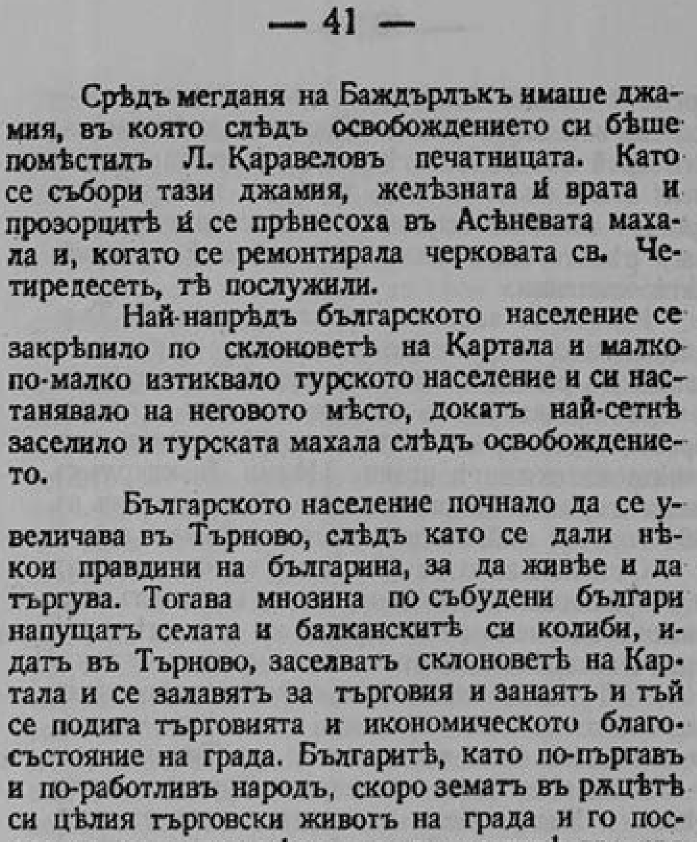

— 41 —

Срѣдъ мегданя на Баждърлъкъ имаше джамия, въ която слѣдъ освобождението си бѣше помѣстилъ Л. Каравеловъ печатницата. Като се събори тази джамия, желѣзната ѝ врата и прозорцитѣ ѝ се прѣнесоха въ Асѣневата махала и, когато се ремонтирала черковата св. Четиредесеть, тѣ послужили.

Най-напрѣдъ българското население се закрѣпило по склоноветѣ на Картала и малко по-малко изтиквало турското население и си настанявало на неговото мѣсто, докатъ най-сетнѣ заселило и турската махала слѣдъ освобождението.

Българското население почнало да се увеличава въ Търново, слѣдъ като се дали нѣкои правдини на българина, за да живѣе и да търгува. Тогава мнозина по събудени българи напущатъ селата и балканскитѣ си колиби, идатъ въ Търново, заселватъ склоноветѣ на Картала и се залавятъ за търговия и занаятъ и тъй се подига търговията и икономическото благосъстояние на града. Българитѣ, като по-пъргавъ и по-работливъ народъ, скоро зематъ въ рѫцѣтѣ си цѣлия търговски животъ на града и го поставятъ на първо мѣсто между другитѣ градове въ турската империя. До освобождението градътъ се е простиралъ до Казанджийския мегданъ, слѣдъ освобожденинто почналъ да напрѣдва къмъ западъ и надъ дѣвическата гимназия.

— 42 —

Вижда се, че бѫдещето на града ще бѫде къмъ тази посока. Отъ другитѣ страни той е мѫчно достѫпенъ; откъмъ юго-западъ той има просторъ да се шири и, ако се отърве отъ тѣзи тѣснини, въ които е поставенъ, ще може свободно да си отдъхне и съ широки дворове. и съ широкъ крѫгозоръ, и прохладенъ климатъ. Скалитѣ, между които е поставенъ днесъ, го задушватъ. Бѫднината му е къмъ юго-западъ и не трѣбва да се стѣснява: дайте му да погледне отъ високо. . . .

* * *

— 43 —

Двѣ думи за нашия благодѣтеленъ членъ г. Тереевъ.

Двѣ думи за г. Хр. Тереевъ, който на драго сърдце подари на дружеството ни една сума, съ която отпечатахме тази книжка. Съ тѣзи двѣ думи ние искаме да изкажемъ нашата благодарность на този благодѣтель.

Прогресътъ не се дължи само на великанитѣ въ историята; той се дължи и на ония безшумни герои, които заставатъ подъ знамената на великанитѣ, усилватъ тѣхната армия и тласкатъ човѣчеството напрѣдъ.

Нивга поетъ не издига хвалебенъ гласъ за тѣхъ, нивга историята не посочва на тѣхъ, защото скромниятъ свѣтликъ на тѣхната душа блѣднѣе и се губи прѣдъ ослѣпителния блѣсъкъ на великанитѣ — прѣдставителитѣ на човѣчеството. Но тѣзи неизвѣстни герои си оставатъ въ всѣки случай герои въ човѣчеството, и то не малко дължи тѣмъ за своя напрѣдъкъ.

Единъ такъвъ герой е и скромниятъ търновски гражданинъ г. Хр. Тереевъ. Неговиятъ животъ, нагледъ обикновенъ, е безкрайна върволица отъ човѣколюбиви, благодѣтелни и патриотични подвизи. Щедъръ даритель на [illegible] нуждающи се, той е събуденъ, съвѣстенъ граж[illegible]

БЪЛГАРСКО ЧИТАЛИЩЕ НАДЕЖДА ТЪРНОВО

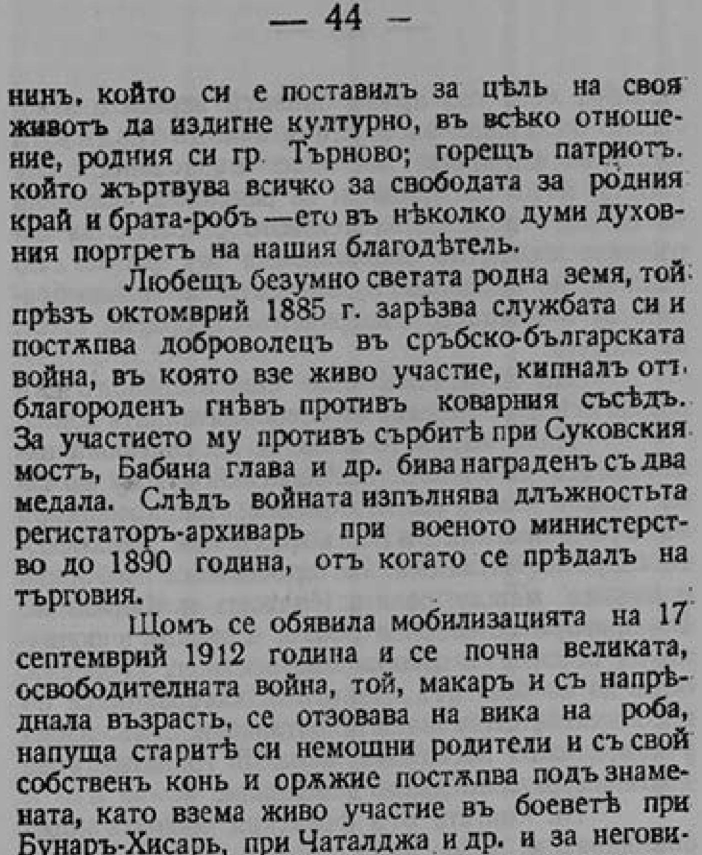

нинъ, който си е поставилъ за цѣль на своя животъ да издигне културно, въ всѣко отношение, родния си гр. Търново; горещъ патриотъ, който жъртвува всичко за свободата за родния край и брата-робъ — ето въ нѣколко думи духовния портретъ на нашия благодѣтель.

Любещъ безумно светата родна земя, той прѣзъ октомврий 1885 г. зарѣзва службата си и постѫпва доброволецъ въ сръбско-българската война, въ която взе живо участие, кипналъ отъ благороденъ гнѣвъ противъ коварния съсѣдъ. За участието му противъ сърбитѣ при Суковския мостъ, Бабина глава и др. бива награденъ съ два медала. Слѣдъ войната изпълнява длъжностьта регистаторъ-архиварь при военото министерство до 1890 година, отъ когато се прѣдалъ на търговия.

Щомъ се обявила мобилизацията на 17 септемврий 1912 година и се почна великата, освободителната война, той, макаръ и съ напрѣднала възрасть, се отзовава на вика на роба, напуща старитѣ си немощни родители и съ свой собственъ конь и орѫжие постѫпва подъ знамената, като взема живо участие въ боеветѣ при Бунаръ-Хисарь, при Чаталджа и др. и за неговитѣ храбри подвизи е награденъ съ кръстъ за храбрость.

Прѣзъ врѣме въ кървавитѣ боеве на 16, 17, 18, 19, и 20 октомврий 1912 г. при село

Чонгара лети той прѣзъ бойнитѣ вериги и велегласно въодушавява борцитѣ и подъ градъ отъ куршуми изпълнява достойно възложената му работа, като се грижи и за раненитѣ, останали на бойното поле. А за неговото старание да изпълнява съвѣстно възложената му работа по надзора на воденицитѣ, въ които се млѣло брашно за войницитѣ, е награденъ съ ордена IV ст. за заслуга.

Да споменемъ още единъ епизодъ изъ подвигитѣ на г. Тереева въ освободителната война.

На 9 мартъ го извиква по телефона началникътъ на 5 дивиз. въ Черкезкйой и му вржчва единъ пликъ да го прѣдаде на командиря на 2-рата бригада въ Бѣлъ-градъ при Деркоското езеро на Чаталджа. На връщане се забърква и осъмва между селата Инджасъ и Каджкиой. Въ призори се започва боятъ, и турцитѣ почнали да обсипватъ цѣлата мѣстность. г. Тереевъ, безъ да се бои отъ смъртьта, катерейки се по височинитѣ, стига нашата батарея и самъ взема участие, като изстрѣлва окол 15 гранати. Това доста окуражило нашитѣ войници.

Въ книгата отъ френския воененъ кореспондентъ в. Льо Танъ прѣзъ 1913 г. подъ надсловъ: „Отъ София на Чаталжа“ на стр. 161 четемъ за г. Тереевъ.

„Въ с. Яна при Бунаръ-Хисаръ“, както на всѣкждѣ, чуждитѣ кореспонденти бѣхме сърде-

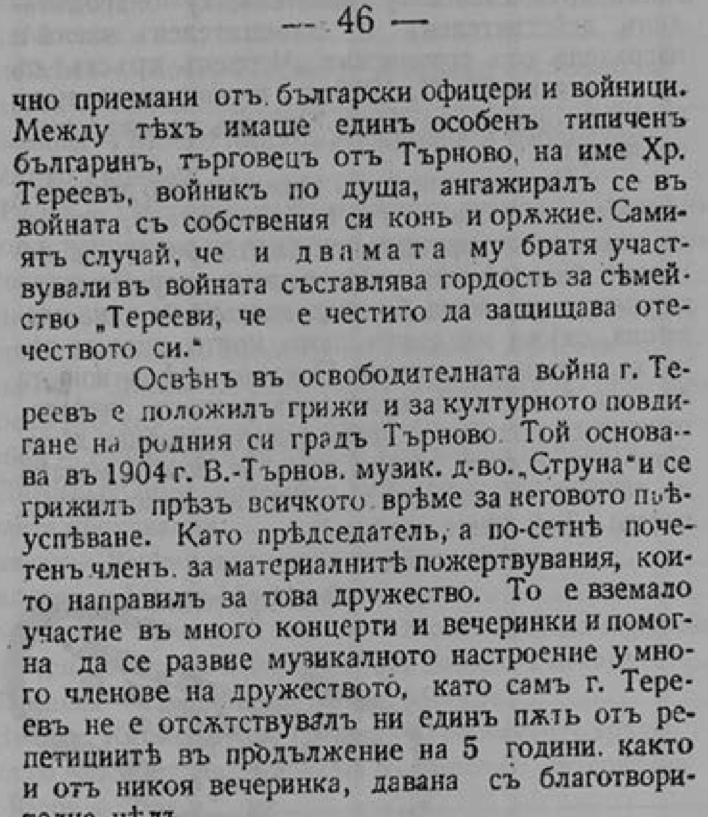

— 46 —

чно приемани отъ български офицери и войници. Между тѣхъ имаше единъ особенъ типиченъ българинъ, търговецъ отъ Търново, на име Хр. Терeевъ, войникъ по душа, ангажиралъ се въ войната съ собствения си конъ и оржжие. Самиятъ случай, че и двамата му братя участвували въ войната съставлява гордость за сѣмейство „Терееви, че е честито да защищава отечеството си."

Освѣнъ въ освободителната война г. Тереевъ е положилъ грижи и за културното повдигане на родния си градъ Търново. Той основава въ 1904 г. В.-Търнов. музик. д-во. „Струна" и се грижилъ прѣзъ всичкото врѣме за неговото пъѣуспѣване. Като прѣдседатель, а по-сетнѣ почетенъ членъ. за материалнитѣ пожертвувания, които направилъ за това дружество. То е вземало участие въ много концерти и вечеринки и помогна да се развие музикалното настроение у много членове на дружеството, като самъ г. Тереевъ не е отсжтствувалъ ни единъ пжть отъ репетициитѣ въ продължение на 5 години. както и отъ никоя вечеринка, давана съ благотворителна цѣлъ.

Господинъ Тереевъ не е пропустналъ случай да не каже рѣчь било на вечеринки на дружеството „Струна," било прѣдъ ранени войници, каквато е и послѣдната му рѣчь, която той говори - прѣдъ раненитѣ войници въ казар-

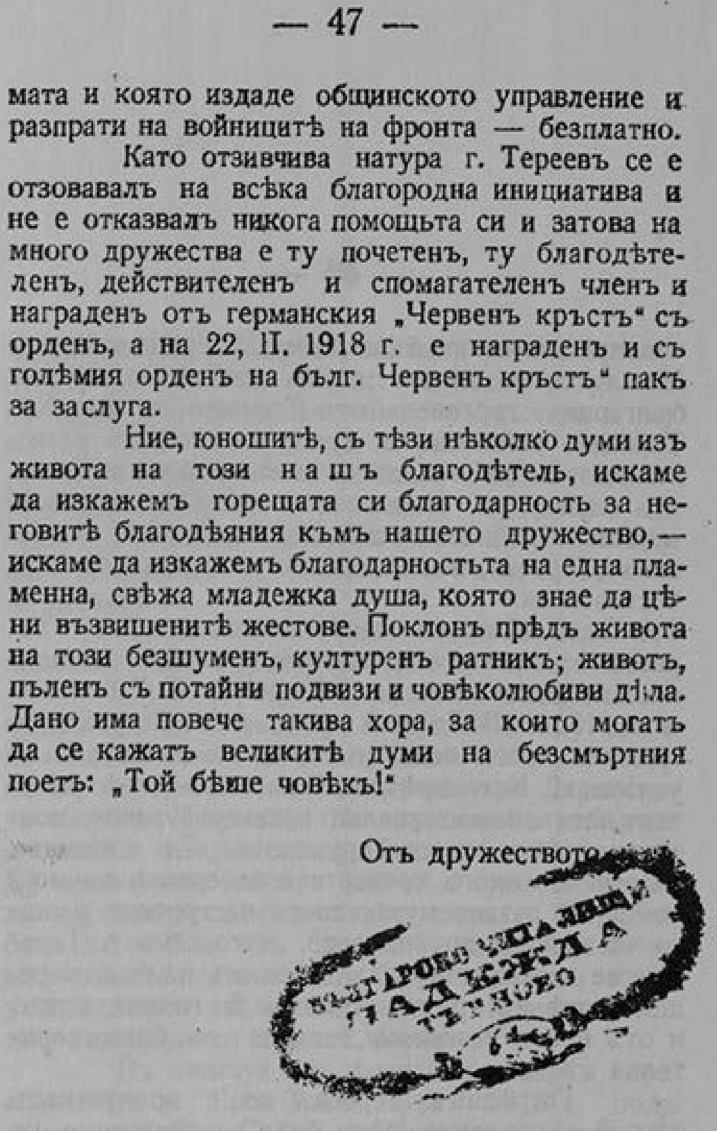

мата и която издаде общинското управление и разпрати на войницитѣ на фронта — безплатно.

Като отзивчива натура г. Тереевъ се е отзовавалъ на всѣка благородна инициатива и не е отказвалъ никога помощьта си и затова на много дружества е ту почетенъ, ту благодѣтеленъ, действителенъ и спомагателенъ членъ и награденъ отъ германския „Червенъ кръстъ“ съ орденъ, а на 22, II. 1918 г. е награденъ и съ голѣмия орденъ на бълг. Червенъ кръстъ“ пакъ за заслуга.

Ние, юношитѣ, съ тѣзи нѣколко думи изъ живота на този нашъ благодѣтель, искаме да изкажемъ горещата си благодарность за неговитѣ благодѣяния къмъ нашето дружество, — искаме да изкажемъ благодарностьта на една пламенна, свѣжа младежка душа, която знае да цѣни възвишенитѣ жестове. Поклонъ прѣдъ живота на този безшуменъ, културенъ ратникъ; животъ, пъленъ съ потайни подвизи и човѣколюбиви дѣла. Дано има повече такива хора, за които могатъ да се кажатъ великитѣ думи на безсмъртния поетъ: „Той бѣше човѣкъ!“

Отъ дружеството

БЪЛГАРСКО ЧИТАЛИЩЕ
НАДЕЖДА
ТЪРНОВО

За да дадем възможност на съвременния читател да вникне в духа на епохата и стила на автора, като приложение към Сборника отпечатваме фототипно книгата му „Търново в най-древното си минало“.

Книгата излиза като №1 на библиотека „Царевец“ — издание на Юнашкото туристическо дружество „Царевец“, отпечатана в печатницата на Н. Церовски през 1918 год.

Книгата на М. Московъ „Търново в най-древното си минало“ отдавна е библиографска рядкост — факт, който напълно оправдава нейното включване в сборника. (Бел. редактор)

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван Александров — За общественика, учения и изследователя — Моско Москов 5

Йордан Алексиев — Моско Москов — заслужил изследовател на старата столица 7

Калина Иванова — Моско Москов и Народната библиотека във Велико Търново 25

Радослав Радев — „История на българската литература" на Моско Москов и влиянието на културно-историческата школа у нас 37

Теодора Рогева — Родословието на Моско Москов 43

Кинка Панайотова — Поглед към обществено-икономическите разбирания на Моско Москов, отразени в творчеството му 47

Петър Славчев — Лясковец, миналото и бъднината му през погледа на Моско Москов 53

Мирко Робов — Разкопките на Моско Москов на църквата „Св. Димитър" през септември 1906 год. и резултатите от новите проучвания 63

Мария Илиева — Речниковото дело на Моско Москов 77

Горазд Чолаков — Моско Москов като турист 81

Невяна Бъчварова, Цветана Генчева — Моско Москов и музейната сбирка при читалище „Надежда" във Велико Търново 87

Павлина Владева — Преводачът Моско Москов 93

Тодорка Недева, Катя Митова-Ганева — Творческите връзки на Моско Москов с патриарха на българската литература Иван Вазов 101

Цветана Колева, Весела Мартинова — Материали, свързани с живота и дейността на Моско Москов, съхранявани във фонд „Нова история" при Регионален исторически музей — В. Търново 109

Живка Радева — Легендите на Моско Москов 119

Нелифер Ружди — Арабските приказки на Моско Москов 123

Александър Ковачев — Моско Москов през погледа на библиографа . 131

Светлозара Чепкънова-Станева — Борбата на търновци за църковна независимост в изследванията на Моско Москов 141

Виолета Павлова, Юлия Денчева — Спомени на Моско Москов за обявяване на независимостта на България — 1908 г. 149

Моско Москов — Търново в най-древното си минало 159

МОСКО МОСКОВ
Юбилеен сборник
Българска, първо издание

Отговорен редактор *ст. н. с. д-р Й. Алексиев*
Технически редактор *Диана Иванова*
Коректор *Пепа Събева*
Проект корица *Вельо Митев*

Формат 70/100/16
Печатни коли 13
ISBN 954 736 125 2

Издателство •ПИК• — Велико Търново
5000 Велико Търново, п. к. 81
Печатница •Фабер• — Велико Търново

Юбилейният сборник "Моско Москов" е почит към видния археолог и общественик и излиза по повод 140-ата годишнина от неговото рождение. Статиите представят дейността на Москов като изследовател на Търново и Лясковец, като литературен историк, езиковед, преводач, разказвач на легенди и приказки, заслугите му към Народната библиотека, туристическата и обществено-икономическата му дейност, библиографското му наследство. В своята съвкупност те допълват познанието за личността на Моско Москов и са оценка за неговото дело от позицията на следващите поколения.